1 сторінка обкладинки

О.Дубовик.
Цикл "Падіння".
Полотно, олія. 150 × 150
1989 р.

О.Дубовик.
Цикл "Повержений".
Папір, гуаш. 40 × 40.
1990 р.

О.Дубовик.
Цикл "Шестикрилий серафім".
Папір, гуаш. 40 × 40.
1990 р.

О.Дубовик.
Цикл "Гості".
Папір, гуаш. 40 × 40.
1990 р.

Український культурологічний альманах.
Видається з 1992 року.
Виходить 6 разів на рік.
Випуск 2

Хроніка 2000
Наш край

ЗМІСТ

ХРОНОГРАФ

"Бути не романтиками, а раціоналістами..." (Розмова з Мирославом Поповичем) 4

ХРОНІКА I — XIII СТ.

Пріцак О. Походження Русі. (Продовження. Переклад з англійської О.Буценка і Ю.Олійника) 12
Костомаров М. Слов'янська міфологія. (Продовження) 35

ХРОНІКА XIV — XVIII СТ.

Шелухин С. Назва України 50

ХРОНІКА XIX СТ.

Шевчук В. Книга-сповідь. 64
Петров В. Хуторянство і Європа. 66
Куліш П. Хутірська філософія. 78

ХРОНІКА XX СТ.

Гороховський Є. Віктор Петров — сторінки творчої спадщини. 90
Петров В. Археологія та соціологія. 99
Домонтович В. Болотяна лукроза. (Із спогадів) 102
Г. С. До часів "потомних" 117
Маланюк Є. До проблеми культурного процесу. — Ієрархія — Поезії 119

ДУХОВНИЙ КОСМОС УКРАЇНЦІВ

Бондаренко Г. Купина неопалима. 136

КАРБИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУМКИ

Аліванцева О. Родом з Катеринослава. 140
Б. О. Олена Петрівна Блаватська. 143
Желіховська В. Радда-Бай. (Фрагменти з біографічного нарису) 144
Блаватська О. Євангельський езотеризм. 148
Короткі витяги з творів Блаватської О. 157

ФОРМИ ТА ВІДБИТКИ

Макаров А. Роздуми постмодерніста. 158
Дубовик О. Палімпсести. 159

Над випуском працювали:
Ю.Г.Буряк (головний редактор),
О.А.Буценко,
В.В.Галега (директор-розпорядник),
С.С.Гречанюк,
А.М.Макаров,
Ю.М.Олійник,
В.П.Литвиненко (художній редактор),
Н.М.Бабюк (технічний редактор),
Н.Д.Дроботун (коректор).

Київ • Фірма "Довіра" • 1992

"БУТИ НЕ РОМАНТИКАМИ, А РАЦІОНАЛІСТАМИ..."

Розмову з доктором філософських наук МИРОСЛАВОМ ПОПОВИЧЕМ ведуть О.БУЦЕНКО і Ю.ОЛІЙНИК

— Мирославе Володимировичу, яку філософську національну традицію ми можемо успадкувати, створюючи незалежну державу і незалежну науку?

— Коли питають про українську традицію, то вже мають на увазі, що ми творимо зараз якусь українську філософію. Боюсь, що ми тільки-но вийшли з марксистської інтелектуальної тюрми, і з тією ж марксистською ментальністю ставимося до проблеми української культури. Нам зараз подай українську філософію. Ці небезпечні мотиви я чув як від політиків, так і, на превеликий жаль, від своїх колег, які вчора колотили себе в груди кулаком, що вони марксисти, а сьогодні вони вже за незалежність і шукають української філософії. Треба обов'язково, щоб був спільний дах. Скажімо, чи існує українська математика? Чи існує українська гірнича справа? Я вважаю, що існує, якщо вона існує. Бо якщо на Україні є математики, котрі не тільки знають математику на сучасному рівні, й друкують щось таке, що цікаво читати за рубежем чи навіть за Хутором Михайлівським, якщо на Україні є гірнича справа, якої нема більше ні в якому іншому місці, тобто, я не маю на увазі, що їх багато, тих гірників, а що вони роблять щось таке, що є принаймні на світовому рівні або десь коло нього, а ще краще, що вони можуть дати щось нове через журнал, то тоді це є українська гірнича справа. І українська математика. Не в розумінні змісту того, бо математика однакова — в Африці чи на Північному і Південному полюсі, а саме в соціальному й національному розумінні. Отаку б я хотів мати українську філософію. Не в тому розумінні, щоб ми сьогодні оголосили, мовляв, створюємо якусь концепцію філософську суто українську, що базується на українській національній традиції. Ми повинні мати таку філософію, яка була б на рівні світової філософської думки і

була б цікава для тих, хто мешкає поза нашими межами. Хоча, звісно, тут трохи є полемічного запалу, бо філософія зовсім не те, що математика. Але це не означає, що люди, які не знають нічого близько до математики, повинні бути позбавлені звання філософа. Є такі філософи, які більше поети, ніж філософи. І нехай вони будуть. Є національна традиція. І є певні традиції, які пов'язані в нас найбільше з іменем Сковороди. Хоча це зовсім не означає, що ми всі сьогодні повинні бути сковородистами. Боронь Боже! Але ми взагалі дуже погано знаємо нашу традицію, якщо брати її трохи ширше. Я б назвав родину Кістяківських. Це були люди, вдома у яких, як правило, розмовляли російською, хоча вони симпатизували українському рухові. Один з цих Кістяківських — прекрасний філософ права; права не було, а філософія права існувала; він був близький до кадетської партії, і активним діячем був, і так далі... Останній з Кістяківських помер не так давно в Сполучених Штатах, Нобелівський лауреат, хімік, який перед смертю сказав, що він українець і щоб запам'ятали це й не плутали його ні з ким іншим. Не тому це цікаво, що українська родина, а що вони з Києва походили, з київського кола. Я назвав би й Потебню, і Овсянника-Куликівського, про це ми майже не знаємо, бо писали вони російською мовою. Так само, як Вернадський. Тут треба дещо ширше подивитися — в нас є велика традиція. Не тільки загально-гуманітарна, а є філософські речі надзвичайно цікаві. Ми повинні зазирати не тільки кудись далеко, а й на такий ось рівень: кінця XIX — початку XX століття. Це забуті традиції...

— Іншими словами, варто було б відродити інтерес до так званої "київської школи", власне того гурту відомих філософів, що об'єднувалися навколо Київського університету. Сюди можна віднести і філософа зі світовим ім'ям Дмитра Чижевського, і багатьох інших.

— Ну, школа, я не знаю, чи можна сказати. Але принаймні коло думок було досить близьке. Це дійсно і Чижевський Дмитро, і великий вплив це коло мало на таких людей, як Сергій Булгаков /та Михайло теж/, як Бердяєв. Це російські мислителі, але випускники київського кола. І не випадково, що вони були пов'язані з певними традиціями, навіть сковородинськими — безпосередньо. Можна погодитися з одним із недавно померлих філософів з еміграції Олександром Кульчицьким, який виводив традицію персоналізму від Сковороди. А персоналізм, скажімо, Бердяєва чи Булгакова — дещо інше, ніж персоналізм того ж Кульчицького чи його західних колег, зовсім не схожий і має такий варіант, який неприйнятний, скажімо, для мене особисто; але думка щодо самооцінності осо-

бистості як основи всього суспільного багатства — ця сама традиція є, і вона ширше пустила коріння, ніж навіть просто в українській філософії.

— *Зараз проводиться робота по відродженню Києво-Могилянської академії. Якою вона вам уявляється? З відновленими традиціями цієї академії, з широким колом інтересів і значним впливом не лише на наукову, а й на соціальну й політичну думку, чи просто як новий навчальний заклад?*

— Я б хотів, щоб було перше. І думаю, це цілком можливо. Повторю оцінку, яку дав добре вам знайомий Джордж Грабович в одному зі своїх інтерв'ю. Він відмітив таку рису наших культурологічних і гуманітарних досліджень на Україні, як добру озброєність, великий фактичний матеріал, грунтовність; але й таку слабість водночас, як, скажімо, відставання навіть від російської, московської чи петербурзької школи культурології — це і етнологія, і культурознавство, представлені такими іменами, як Вячеслав Всеволодович Іванов, Топоров, Лотман, М.Толстой та інші. Це саме така загально — не сказати філософська культура, — а культура дослідження в цілому. Методологічна культура, вся семіотика. Якщо ми цього не матимемо, то це буде ще одна установа, наукова чи педагогічна, і край. У зв'язку з цим нам навіть важливіші зв'язки з Європою, ніж з Америкою. Тому що в Європі, особливо у Франції, там це розвинуто сильніше. І от якщо це буде поставлене так, щоб ми дали освіту, яка охопила б широке коло культурологічного бачення, це було б прекрасно. Вячеслав Брюховецький, який цим займається, це розуміє, тому маю надію, що якраз саме така школа в нас буде.

— *Ми будуємо незалежну державу. Вирішуємо безліч проблем. Але чи не хвилює вас, що досі нема філософського обгрунтування ситуації, якоїсь концепції, зрештою. Адже, коли створювалася УНР, було значне філософське підгрунтя для практичних дій. Так само, як події 17-го року мали теоретичне обгрунтування.*

— Знаєте, те, що ми називаємо обгрунтуванням нашої історії 17-го року, це нещастя наше, а не обгрунтування. Це все шори, нічого не було абсолютно. Існували певні концепції, скажімо, самостійної України. До речі, суть була не в тому, чи самостійна, чи федералістська. Це розв'язувалося, залежно від тактичних ситуацій. Точилася певна боротьба навколо питань чисто філософських, починаючи з брошури Міхновського 1900 року, а ще раніше — в Галичині; і все те, що з іменем Драгоманова зв'язане, це був великий і глибокий філософський грунт, але всі проблеми точилися навколо одного, якою мірою можна вийти за межі гуманізму для того, щоб зробити якісь кроки...

Знаєте, це мало що дозволило розв'язати, тому що життя змусило вдатися до найжорстокіших кроків, все потонуло в кривавому вирі громадянської війни, і не будемо згадувати той час.

Мені зараз здається найбільш небезпечним не та обставина, що нема якогось загального світоглядного бачення самостійності України чи чогось подібного. От зараз таке скороминуще, здавалося б, але я переконаний, що скоро буде політичним питанням на найближчі кілька років — це питання про економічний Союз, угоду з яким Україна недавно парафувала. Це питання не може бути розв'язане на рівні ідеології, філософії, навіть політики. Це питання мусить бути розв'язане із цифрами в руках. На превеликий жаль, ми будемо стикатися з такими ситуаціями весь час. Було б дуже просто, якби ми ідеологічно розв'язали питання, чи можемо ми жити самостійно, чи не можемо. Це все ясно — можемо — чому? — мусимо! Інакше взагалі не буде, як на мене, головного — демократії, гуманізму. Якщо ми будемо чиїмись, то будемо провінцією, і тут не буде демократії. Україна мусить бути самостійною державою. Це ясно. Але це ідеологічне вирішення. Може, філософсько-політичне... Але, як ми будемо жити, коли не можемо зараз вилізти, навіть обідравши боки, не можемо вилізти сьогодні на завтра з цього Союзу — будь він неладний! Це ж — сіамські близнята, породжені цією жахливою системою. А сокирою їх же не рубають, це ж треба різати, і не за один рік. Тому все буде рахуватися: скільки ми можемо валюти мати, скільки можемо платити, якщо вийдемо, чи так, як кажуть економісти, 60—70 відсотків товарами, щоб купити собі потрібних бензину, нафти, чи більше... Ну що ми можемо зробити, якщо в нас набудували таку промисловість, яка жере нафту безконечно? Що робити? Зараз її ж не закриємо. Бо завтра прийдуть три мільйони робітників, зайнятих у військово-промисловому комплексі, то це не галичани, що приїхали на автобусах, помахали прапорами й завтра поїхали додому. Ці рознесуть ущент, так само, як шахтарі. Це речі, які рахуються економістами. Так що я повторюю свою думку: мені здається, зараз головне, якщо говорити про національну традицію, щоб ми навчилися бути не романтиками, а раціоналістами. Якщо філософське визначення давати, то, на мою думку, це повинен бути раціоналістичний персоналізм, де б особистість була основою, але щоб це було раціонально, щоб не було на романтичному рівні, не була ірраціональна тяга кудись — ані релігійна, ані яка інша, щоб це була відповідальність; особистість означає відповідальність перед людьми. От якщо ми зуміємо таку поставу до розв'язання політичних питань укоренити в наші політичні пристрасті, в

наші партійні дискусії, тоді буде толк. Тому що дискусії не можуть бути на парламентській трибуні такими, якими мусять бути на філософському конгресі або на з'їзді письменників України. Це має бути зовсім інший рівень обговорення питань.

— До речі, про "ірраціональну тягу", як ви сказали. Як ви ставитеся до того, що українську культуру й національне світобачення зараз виводять майже поспіль з язичницьких традицій, закликаючи до повернення в їхнє лоно і певною мірою відкидаючи християнську культуру?

— Я до цього ставлюся, з одного боку, доброзичливо. Ну, подобається людям плигати через вогонь, вони знаходять у цьому навіть більший, ніж чисто спортивний інтерес, щось у них оживає, хвилює — на здоров'я! Це нікому ще не зашкодило. Ось що я категорично не приймаю, це коли ту архаїку хочуть перетворити на серйозне переконання. А тим більше на політичні гасла. Якщо хтось вірить іще в те, що є відьми чи які-небудь вампіри, упирі, то це його особиста справа. Він має право і якщо знаходить у цьому якесь полегшення своєму життю, то хай на здоров'я він у це вірить. Але це одна річ. А інша річ, коли спеціально створюється якийсь комплекс вірувань і запроваджується... Це протиприродно. Віра не народжується шляхом імплантації її якимись раціональними засобами, вона переходить органічно — хто знає, як спалахує, хто знає, як гасне. І її насильно чи навіть хоча б шляхом навчання не можна прищепити. Це інтелектуальне насильство. Це одне. А якщо на цьому базувати політику, — це фашизм. Однозначно можу сказати, фашизм — чи більшовицького типу, чи гітлерівського, чи якогось іншого, їх багато є різновидів — це жахливо.

— Мирославе Володимировичу, власне подібних проблем торкається і ваша книга про світогляд стародавніх слов'ян, написана не лише обізнаною й зацікавленою, а й мудрою людиною. І все-таки, якою ви бачите Україну — традицій XVIII чи, скажімо, VIII століття?

— Я б сказав, що Україна може стати зараз Україною XVII—XVIII століття, Україною православної церкви чи греко-католицької, може стати Україною IX століття, VIII століття — язичницькою... Я б хотів, щоб вона була Україною XXI століття. І лише у видноколі XXI століття вона знайде своє місце, так само як примітив, скажімо, в живопису прижився, як знаходяться на своєму місці ті глибокі струмені, що йдуть до нас від інків, від, я знаю, яких культур — африканських, здавалося б, чужих, але ми є люди і маємо бути людьми, відчуваючи близькість до наших братів в Африці, в Австралії, і до VIII століття і до II тисячоліття до нашої ери, бо ми тоді були людьми й маємо ними лишитися. Але бути людиною можна в кожному окремому

часі. Ну, хіба можна бути сьогодні людиною, якщо я вибіжу на Хрещатик із списом у руках і в набедреній пов'язці? Це вже не бути людиною. Чи якось інакше, одягненим мальовниче, наче з театру. Театр повинен бути, але він є театр. Я дуже боюсь, що зараз почнуть змушувати людей молодих — 20, 17, 10 років і т. д. — ставати справжніми українцями. Їх почнуть вчити, як треба ворожити чи не знаю що — а в них є своя маскультура на вулиці, в якій вони виростають. І вони будуть так само сміятися з цієї України, як сміялися з піонерських атрибутів, як розказували про "дєдушку Леніна" анекдоти моторошні або про Зою Космодем'янську, так само сприйматимуть і ту Україну, яку хочуть насильно, нерозумно, некультурно одягти на голову у вигляді якогось одягу, що вже належить до минулого. Тому це все мусить увійти органічно. Мене все теж це хвилює, коли я дотикаюся до минувшини, але я намагаюся осмислювати.

— *Шлях осмислення національних традицій — це і є, власне, виховання нової людини. І яким він буде, від того залежить майбутнє нашої держави. Адже вільна держава — відома істина — починається з вільної людини — не приниженої, не пригнобленої економічно, й висококультурної духовно. Відкладати на багато років ми просто не можемо. Але як цього досягти?*

— Це питання про підпорядкованість чи про зв'язаність трьох різних течій визвольного руху XIX-XX століття, які й досі ніяк не зіллються. Національно-визвольний рух, соціальний рух, рух борців за соціальну справедливість, який породжував соціалізм, і рух за демократію, який є рухом за особисту гідність, зрештою. Бо сьогоднішнє формулювання засад демократичних конституцій — це охорона особистої гідності людини. Йдеться про те, щоб усі ці три рухи були взаємноскоординованими. Тому що не може бути за рахунок чогось одного з цих трьох складових перемоги визвольної концепції. Національно-визвольний рух без демократії, без соціальної справедливості виродиться у фашизм, у консерватизм найгіршого гатунку; в свою чергу, соціальний рух, ми вже бачили, звільнений від національних, від демократичних зобов'язань, вироджується у різновид фашизму, комуністичний фашизм; і нарешті, демократія — голодна і космополітична у найгіршому розумінні цього слова — це, власне кажучи, демагогія чиста. Тому ми повинні зуміти все це якось злити; а як? Я не знаю. Я просто відчуваю обов'язок інтелігента. От сьогодні я вперше їхав у нашому автобусі — я живу в Академмістечку і, як правило, користуюсь метро. А сьогодні спостерігав цікаву ситуацію. Якось так склалося, що зібралися кілька україномовних інтелігентів, і

всі розмови в автобусі, типу — "Передайте на компостер", "Дозвольте пройти" — велися українською. І це було так природно, ненав'язливо і симпатично, що просто можна було брати за зразок поведінки у переповненому автобусі. Узагальнюючи цей приклад, я б сказав, що ми їдемо зараз у переповненому автобусі і чорт знає куди. І там не зупинок, нічого. І от тут важливо, щоб україномовна інтелігенція не кричала до всіх, чому ви до нас звертаєтеся "Передайте квиток" російською мовою?! Ні. Щоб вона себе тримала таким чином, щоб користуватися повагою всього оточення. Тоді б вона була більш сильним центром тяжіння, ніж усі інші. І, до речі, згадуючи про громадівську інтелігенцію, скажу, що, судячи з того, що я читав у спогадах, старі громади, які приймали лише за консенсусом нових членів — якщо хтось мав застереження, що в неофіта поганий характер, його не приймали, — в них ніколи не було доносів, провалів, вони не знали поняття скандалу і зрадництва. Їх поважала російськомовна інтелігенція. В них було вузеньке коло. Коли прийшов п'ятий рік, була єдина україномовна газета, яку Борис Грінченко редагував, і вона не могла більше півтори тисячі примірників розповсюджуватися, бо було рівно півтори тисячі читачів. Але це були люди, яких поважали за певні моральні якості. І з тих півтори тисячі читачів потім уже, коли прийшла Центральна рада, то виросла спочатку така культурна громада, а потім виросла держава. І ніхто нікого не силував. Саме тому, що було чотири мови державні і так далі, і так далі, лояльність, цвіт інтелігенції пішов туди української, хоч і не всі пішли з високочолих інтелігентів українських, і все-таки тільки так можна було взяти.

— Гаразд, а якщо звузити це питання, тобто актуалізувати його, то що б ви могли порадити простим людям — з місією інтелігенції зрозуміло, — чи їм поступово привчати себе до щоденного аскетизму, чи все ж розвивати тенденції епікурейства й уміти радіти життю?

— Я б сказав, що це знову питання і економічне, і політичне, тому що це боротьба за поступ, яким він буде, боротьба за ту демократичну Україну вільну, яка зараз точиться. Але все-таки я б іще сказав одну річ: ми привчені самі й учимо людей тому, що треба віддавати життя, віддавати зусилля принаймні, що все нас чекає десь там... На превеликий жаль, наша література і філософія не вчать людей, як жити щодня. Як можна жити в цьому пеклі, взагалі — в цьому бедламі. От сковородинська традиція, про яку я згадував, мабуть, найкраще виразилася в неукраїнцеві — в Чехові, який міг бачити сумом своїм, своєю неповторною печаллю чеховською, що люди не вміють жити, що люди перетворюють жит-

тя на пекло, на якесь прагнення чогось... Треба вміти жити красиво сьогодні і тут. Ми не вміли ще навчити людей, щоб вони жили красиво сьогодні і тут — це дуже важко, коли нема що їсти, але, зрештою, дійсно ж, не хлібом єдиним. І коли ми будемо жити так, що повіримо, що ця держава нас улаштовує, ми навчимо людей жити спокійно. А ця ідеологія, що взавтра чи колись, не ми, так діти наші — це кінець. Тому не навчили ні поети, ні мислителі самих себе ні широкий загал людей. А людям не так багато треба. Мені дуже подобається фраза, сказана Олександром Миколайовичем Яковлєвим колись, який зазначив, мовляв, який "ізм" можна сьогодні придумати, який новий соціалізм? Так мало людині відпущено на віку, вона живе всього якихось там 70, а то й менше, рідко — більше. Треба придумати щось таке, щоб вона могла жить, щоб вона хоч якусь радість життя пізнала за ці свої роки, які їй природа чи Господь відпустили...

— Мирославе Володимировичу, з наступного випуску ми започатковуємо в нашому альманасі нову рубрику "Хроніка абсурду". Що ви можете сказати про абсурд в історичному чи філософському плані, коли незаперечні істини раптом сприймаються новим поколінням як нісенітності? Коли наукові теорії нагадують анекдоти, коли, зрештою, реальність суперечить її вербальному віддзеркаленню з трибун чи зі сторінок часописів...

— Дозвольте мені прилучитися до вашої "Хроніки абсурду" і тоді я спробую на це відповісти. Тому що це не таке просте питання. Це дуже цікаво — що є абсурдом на кожному етапі. Адже починається Європа нова з Еразма Роттердамського, який писав "Похвалу глупоті", яка насправді, в перекладі на наш сьогоднішній жаргон, є анатомією абсурду. Якби ми знали, що сьогодні абсурд, ми б знали, що таке хаос. А знаючи, що таке хаос, ми б знали, яким має бути порядок. Тому я вітаю це ваше започаткування і готовий до нього прилучитися. Бо, дійсно, абсурду в нас багато, тому що дуже, як кажуть, мало порядку. Але що таке порядок? Це не той порядок, який ми собі уявляли. Те, що нам здавалося абсурдом, насправді був порядок вищого рангу. А те, що нам видавалося порядком, насправді було абсурдом. От такі справи.

11 листопада 1991 р., Київ

Омелян ПРІЦАК

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ*

4

Уже в Стародавньому Єгипті існували степові і "морські кочовики". І вони були взаємопов'язані. При вивченні так званого вікінгівського періоду європейської історії вражає типовість — як формальна, так і структуральна — державних утворень морських кочовиків. З їхньою появою роль *vagina nationum* локалізувалася або вздовж скелястих берегів, або на півострові (Ютландії, Скандінавії, Естонії), або серед боліт і розлогих континентальних озер. Ці заболочені місцевості мали зв'язок з морем (як Ладога чи, пізніше, Новгород) та важливими торговельними шляхами. Мобільності степовиків на конях чи верблюдах морські кочовики досягали з допомогою кораблів.

5

Як зазначено вище, кочові союзи (Paces) були не творцями, а, скоріше, тими, хто переймав і застосовував досягнення осідлих цивілізацій. Посередниками між цими двома формами виступали вищезгадані мандрівні торговці — вихідці з осідлих держав (Ірану, двох Римських імперій та Китаю на сході). Саме вони торували торговельні шляхи, проникали до кочових степових і напівосідлих "варварських" утворень, засновуючи скрізь, куди доходили, ринки та укріплені міста (східного або *полісного* типів). Діяльність торговців надихали степові харизматичні клани до організації степових імперій, що мали забезпечувати функціонування міжконтинентальної торгівлі. Будучи складовою напівосідлих суспільств (як "дисципліновані" воїни) вони допомагали також створювати й патримоніальні держави.

Для напівосідлих суспільств були притаманні дві моделі існування. Перша, коли торговці входили до місцевих правлячих угруповань, через те якийсь час правили колонією. Таким був, скажімо, франкський торговий союз Само, який прибл. в 625-659 рр.

© О.Буценко і Ю.Олійник, 1992, переклад українською мовою. Продовження.
* Початок див. "Хроніку — 2000", 1.

О.Пріцак. Походження Русі (суперобкладинка видання).

творив свою політичну структуру серед каринтійців та інших "слов'янських" народів Центральної Європи.

Друга модель полягала в тому, що торговці кооперувалися з удатливими місцевими племінними вождями, допомагаючи їм упроваджувати "прогресивне" правління, як у випадку з германськими торговцями з Риги, котрі грішми й порадами підтримали литовського правителя Гедиміна (1316-1341 рр.). Така модель була поширена в ранні часи, як правило, на Близькому Сході та в Північній Європі. Японський учений Хідехіро Окада висвітлив недавно роль міжнародних торговців в утворенні політичних структур у Кореї та Японії [1].

У такий спосіб торговці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності. Протягом середньовіччя міста й держави степів Євразії, так само, як і Балтійського регіону, були засновані не місцевим населенням, а іноземними міжнародними купцями. Дана праця присвячена у великій мірі виясненню державотворчої ролі у Східній Європі торговців, що спиралися на західноримські культурні традиції.

6

Кочові союзи мали відносно розвинуті й стратифіковані політичні, соціальні, економічні, військові та управлінські системи. Розгорнутий опис та обгрунтування цієї тези буде подано в п'ятому томі*; тут я обмежусь лише висвітленням деяких аспектів, доречних для проблем цього тому.

Кочовий союз (Pax; давньотюрк. il), скажімо, Друга тюркська (T'u-chue) імперія 680-744 рр., була конфедерацією кількох авто-

* У міжчасі я сформулював свої погляди у доповіді у Сполето (Італія) 29 квітня 1987 р.: "The Distinetive Features of the "Pax Nomadica". Див.: Sattimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medivete. XXXV, Spoleto. 1988, с.749-788.- *Прим.автора.*

номних політичних структур: політично і військово організованих племінних кочових (див. нижче) та купецьких угруповань (*bodən*), городищ і міст (*baləq*) та осідлих васальних держав. Населення таких імперій ділилося на чотири класи, з яких три складали вільні й васали — племінна знать (*buyruq-comitatus-дружина*), вищий клас вільних людей і рядові члени (*qara bodən*), а четвертий — раби, хоча класичного рабства там не існувало. Влада зосереджувалася в руках клану, племені та знаті (засновника союзу; в нашому випадку таким кланом виступали тюрки [Türk]; а також споріднених (через шлюби) кочових племен; союзної іранської (по відношенню до другої тюркської держави — согдійської) купецької еліти (*Sir*); та високопоставлених китайських полонених, що служили радниками та адміністраторами.

Pax (Імперія) складалася з двох половин (лівої та правої) і поділялася на центр та провінції. До центру традиційно входили чотири змінні резиденції (*ordu*) колегії правлячої династії (по дві в кожній з половин), з відповідним підрозділом дружинників (buyruq). У резиденціях зосереджувалась централізована бюрократія Pax-у, міністри різних рівнів (*tarqat*), головні фінансові чиновники, воєначальники тощо; всі уряди були встановлені попарно (для лівої половини й для правої).

Провінцію складали, з одного боку, союзи об'єднаних племен, а з другого — міста й підлеглі держави. Управління провінцією здійснювалося на двох рівнях: на нижчому — місцевою знаттю (спадковою чи обраною, як у деяких містах), що мала відповідні тюркські титули (зокрема, *il-täbär ma irkin*), на вищому — сановниками тюркської династії або членами її племені (приміром, *tudən*). Названі урядники адміністрували три галузі управління: (1) загальний контроль, (2) система оподаткування; (3) військові справи. Всі уряди — й титули були укладені в ретельно розроблену стратифіковану систему рангів.

Для досягнення основної релігійної і політичної мети тенгріанства, а саме — всесвітнього панування (звичайно, йшлося про степову частину Євразії), уряд союзу спрямовував зусилля на виконання двох основних установок: (1) збирання данини (товарами чи грішми) для утримання держави та її правлячої еліти, зокрема династії та дружини; (2) поповнення війська. Для зручності у збиранні данини імперія поділялася на чотири економічні об'єднання, кожне з яких робило свій внесок до скарбниці. Три об'єднання чи групи — кочовики (пастухи, мисливці та рибалки), землероби й городяни — проживали в межах союзу; четверту групу складали підлеглі осідлі держави. Очевидно, що надходжень із цих джерел

було недостатньо для покриття витрат імперії, тому їх доповнювали і в інший спосіб (див. наступний параграф).

Для забезпечення постійного поповнення війська (всупереч поширеній думці кочове військо не охоплювало всього населення), кочовий союз поділявся на військові регіони, округи (давньотюрк. *oq* або *oγəz*). Такий поділ обумовлювався спроможністю племені чи об'єднання поставити 10.000 воїнів (*tümän*), найчастіше по два дорослих чоловіка з одного господарства. Практично це означало, що кожне велике етнічне утворення було розділеним, і водночас кілька маленьких племен могли скласти один такий військово-політичний регіон.

7

Чому кочові союзи нападали на осідлі імперії? Відповідь на це запитання, що довгий час викликало суперечки, насправді є дуже простою. Тільки причини цього явища слід шукати зовсім не в природженому потягу кочовиків до крові та грабунку. Скоріше мова тут про чітко продуману економічну політику. В доімперську добу племінні об'єднання пастухів (кочовиків) були економічно цілком самодостатні. Після утворення союзу (Рах-у) його військовий та бюрократичний апарат вимагав постійного збільшення джерел прибутку, особливо — притоку грошей. Такі прибутки могла дати лише високорозвинена й стратифікована економіка осідлої держави. Тому кочові правителі й шукали засобів для "розкупорювання" осідлої економіки.

Цього вони досягали двома шляхами: або збираючи щорічну данину погрозами чи/і наскоками як, скажімо, це зробив правитель сюнну* Ху-лу-ку в 89 р. до н.е.). Або ж — через торгівлю. Дуже часто обидва способи поєднувалися, оскільки в патримоніальній державі (а саме цей тип існував у період, про який ідеться) торгівля була монополією імператора (так само, як правителів кочових союзів). Тому жахливі наскоки кочовиків на вдало обраний об'єкт здійснювалися з єдиною метою — змусити осідлого правителя встановити кордони ринків. Саме в такий спосіб, скажімо, тюркський каган Хє-лі (степовики) одержав право торгівлі в Пеі-лоу-куані (в 624 р.), а конунги русів (морські кочовики) Олег (Helgi) та Ігор (Ingvarr) змушували візантійських імператорів укладати подібні торговельні угоди (907, 911, 944 рр.).

Кочовики не були зацікавлені в постійній окупації осідлих утворень (приміром, половці, що часто здійснювали наскоки на руські

* Сюнну (сюн-ну) — одна із назв давніх кочових племен території сучасної Монголії та Північного Китаю. Інакше — гунни. — *Перекл.*

Будівництво скандінавського корабля (реконструкція). (Тут і далі у тексті — малюнки з книги "Wikinger und Slawen. Zur Fruhgeschichte der Ostseevolker". Berlin, 1982).

землі, зовсім не бажали управляти ними). Натомість, вважали за краще підтримувати навіть слабких імператорів (у даному випадку — китайських), що їх могли визискувати й контролювати, як це робили уйгури з останніми імператорами династії Тан у другій половині IX ст. Зрозуміло, що такі китайські імператори, які очолювали діючий уряд, мали ширші можливості сплачувати гроші, ніж при окупації їхньої держави іноземцями. Монголи зруйнували Київ 1240 року тому, що він втратив значення міжнародного ринку, і, навпаки, не загрожували Новгороду — відомому торговельному центру, пов'язаному з важливими балтійськими ринками. Лише тоді, коли осідла держава реально занепадала (як це сталося з деякими династіями Китаю іноземного походження, позбавленими зв'язків з місцевим населенням), кочові правителі змушені були заповнювати вакуум, окупуючи ту імперію. Так монголи в 1230-1234 рр. захопили державу Джінь у Північному Китаї; вони були алтайського (чжурдженського) походження.

8

Характерною ознакою Османської імперії, що дивувало і сучасників, і наступних дослідників, було її утворення й існування протягом довгого часу як спільного починання трьох угруповань: харизматичного клану, Каї [qayi], прикордонних воїнів, що воювали з невірними (*gāzī*; *comitatus* у становленні), і торговельно-

ремісничих союзів-гільдій, об'єднаних ісламською версією християнської релігії (*futuwwa*). Але, коли володіння Османського дому перетворилося на імперію, зросли потреби військової еліти й правлячої бюрократ[illegible] і на їхнє утримання мож[illegible] було добути тільки у підлеглих [illegible] християнських держ[illegible]ах. Це складне завдання покладалося [illegible] спеціально створену [illegible], позбавлену кровних зв'язків. Отже, щоб вийти із складного [illegible]а, для найвищих посад в імперії набиралися спеціаль[illegible] раби, створюючи в такий спосіб систему куллук [*qul*[illegible]], що система була запозичена в іранських мандрівних торговців з Центральної Азії, які часто й надовго полишали свої домівки. Однак, османи не перші запровадили систему спеціального навчання рабів для посад державної правлячої еліти. Так уже було в середині VI ст., коли невеличка група молодих, але підприємливих шукачів пригод, алтайського та іранського походження, чисельністю в кілька тисяч чоловік, з'явилася в Європі. Вони назвали себе аварами — від назви колишнього могутнього степового союзу, що забезпечувало їм покору віддалених племен, завойованих колишніми аварами.

З'явившись у Центральній Європі, псевдоавари обрали для здійснення своїх намірів невідомий досі народ — предків слов'ян. По-перше: з-поміж них вони набирали рекрутів для нового типу війська, спроможного воювати як на суші, так і на морі ; також брали їх для керівних посад, перетворюючи після відповідного вишколу на так званих *fšu-pāna* (звідси слов'янське "жупан"), дослівно — "пастухи (людських) отар", подібно до пізніших *comitatus*. По-друге: використовували слов'ян як "гарматне м'ясо", *befulci* — так називали слов'ян у тогочасній франкській хроніці псевдо-Фредегара, "бо вони двічі поспіль нападали своїм військом, захищаючи чанів [тобто аварів]"[2]. Відбір псевдоаварами слов'ян для своїх цілей обумовив появу цих останніх на історичній арені.

Англосакси

Сер Френк Стентон, маститий фахівець з історії англосаксонської Англії, зробив дуже важливе відкриття, вказавши на різницю між германськими народами, які загарбали Галлію, Іспанію та Італію (після 375 р.) і англосаксами (після прибл. 450 р.). Якщо першу групу складали племена, очолювані племінними вождями, то другу — банди шукачів пригод, нащадки принаймні трьох германських народів — англів, саксів та ютів, чиї ватажки претендува-

---

* Див. тепер мою працю: "The Slavs and the Avars" // Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto mediveto. XXX. т.2, Spoleto, 1983, с.353-435.— *Прим.автора.*

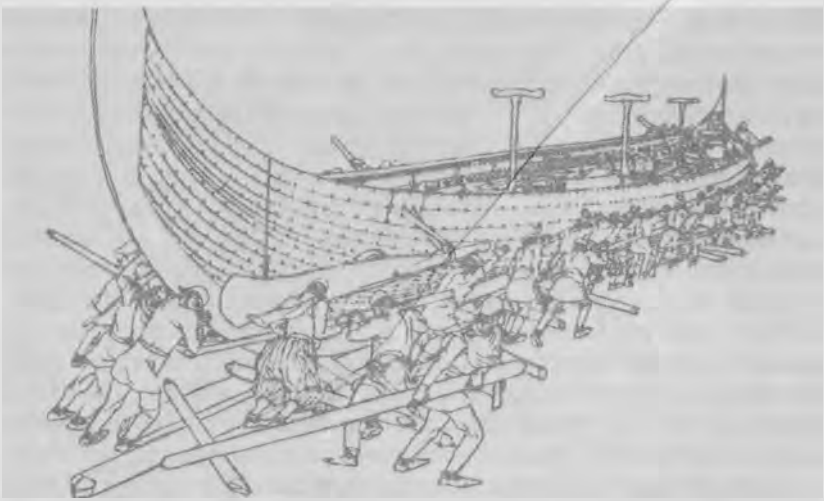

Річкові волоки (реконструкція).

ли на божественне походження. Королівський сан для англосаксів, — пише Стентон, — "означав не так політичну владу, як божественну спадковість"[3]. Така зміна у ставленні до правителя пояснювалася впливом степової ідеології. Між 375 і 453 роками германські (зокрема готські) народи були частиною гуннської держави. Гуннський вождь Аттіла (пом. у 453 р.) оспіваний у германському героїчному епосі. Згідно із "Хеймскрінгля"*, Одін *(Woden,)* бог германської військової верхівки та торговців (пор. з латинським прототипом Меркурієм і давньоруським — Велесом — скотьїм богом), а також родоначальник англосакської та скандінавської династій, прийшов до Скандінавії з берегів гуннського Танаїсу (Дону). Першопредок найвідомішого скандінавського племінного клану Інглінгар, до якого належить ісландський історик Арі Мудрий (пом. у 1148 р.), мав імперський титул *Tyrkja-Konungr*, тобто кагана (пор. із давньосканд. *Grikkja-konungr* "базилевс").

Фризи

Фризи, що заселяли ланцюг болотистих островів між Рейном та півостровом Ютландія, виступали, починаючи з VII до XII ст., головними посередниками в торгівлі між англосаксами, фламандцями, середземноморцями, жителями південної Франції, рейнською

* "Хеймскрінгля" ("Круг Земний") — одне з найбільших зведень давньоскандінавських саг, укладене ісландським істориком XIII ст. Снорі Стурлусоном. — *Перекл.*

долиною, Скандінавією і Богемією аж поки, вже як голландці, вони панували на Атлантиці в XIV—XVIII ст. Для полегшення торгівлі фризи між 689-м і 720 рр. входили до складу франкської держави, прийняли франкську версію християнства й за англосаксонським зразком карбували власні гроші. Вони також першими з-поміж інших народів у європейській історії якнайефективніше використали річки як шляхи для міжнародної торгівлі. Так само, як східних франців та пізніх балтійських і східноєвропейських фіннів, їх можна вважати класичним зразком соціо-економічного суспільства так званих "річкових кочовиків". Термін "річкові шляхи" — як і будь-який інший, не є цілком точним. У деяких випадках, коли річки на довгих відрізках були бурхливими, використовувалися не лише водна гладінь, а й береги, як, скажімо, на Роні. Коли доводилося долати такі значні перешкоди, як дніпровські пороги, річкові басейни поєднувалися ретельно виробленою системою волоків та примітивних обхідних шляхів. Все залежало від погоди та інших умов, включаючи і місцеві воєнні конфлікти.

Найважливіші річкові торговельні шляхи в той період (прибл. 650-1100) були такі:

Період	На Заході	На Сході
VII—VIII ст.	Долина Рони (Родан) у поєднанні із Саоною, Сеною, Мозелем та Рейном на півночі, з трьома кінцевими пунктами на південному сході — Константинополем, Александрією, Антіохією.	Шлях по Волзі до Центральної Азії та Сасанідської держави.
VIII—X ст.	Шлях по Рейну, пов'язаний альпійськими перевалами (зокрема через гору Ценіс) з річкою По і кінцевим пунктом у Константинополі (пізніше Венеції).	Шлях по Волзі, пов'язаний з Невою або (пізніше) з Північною Двіною (і Білим морем), з головними кінцевими пунктами в хозарському Ітилі, мусульманському Багдаді або у Волзькому Булгарі та Хорезмі.
IX—X ст.	Шлях по Дунаю з кінцевими пунктами в Ітилі та Константинополі.	Шлях по Двіні — Оці, пов'язаний з волзьким шляхом і/або з річками Донець/ Дон.
X—XI ст.	Шлях по Ельбі — Дунаю (Магдебург, Ерфурт, Нюрнберг, Регенсбург), взаємопов'язаний з Рейнським шляхом, а головним кінцевим пунктом у Константинополі (з відгалуженням у Празі).	Шлях по Дніпру ("з варяг у греки") з головними кінцевими пунктами в Альдейгюборгу (Ладозі), Новгороді, Києві та Константинополі.

Вікінги і варяги

З VIII по X ст. існувало лише два типи торговельних поселень у Євразії: на сході був перський *var*, варіант східного міста (одноосібної власності) або поєднання вару з класичним полісом; на заході більш-менш постійне місце для мандрівних купців називалося германською *vik* (латиною *portus*) і було поруч з городищем чи резиденцією єпископа. Кордон між поселеннями типу *var* і *vik* проходив по річці Ельбі *.

В обох типах поселень місцеві чи іноземні робітники ставали на службу до купців як охоронці, найманці та моряки, як це пізніше робили козаки в Східній Європі. На захід від Ельби тих людей називали вікінгами, на схід — варягами (Værings). Час від часу робітники боролися за незалежність від своїх наймителів. Чудово знаючи справу, вони, як правило, досягали успіхів, хоча середньовічні хроністи й називали ті несподівані і самовільні акції "дивами" та "трагедіями". Марно намагатися визначити національність вікінгів і варягів. Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, кому потребувалося їхнє вміння і хто міг платити за роботу.

Прибутки ще більше зміцнювали торгове співробітництво між морськими та степовими кочовиками, а також між степовиками та їхніми посібниками — вікінгами, варягами та іншими. Яскравим прикладом цьому можуть служити предки сучасних угорців: саме угорські (з-над Обі та Іртиша) річкові кочовики стали партнерами тюркських степовиків.

Зростання міжконтинентальної торгівлі

Східна Європа вийшла на історичний кін, себто вступила в період писемної історії, в IX ст. як результат її відкриття цивілізацією Середземного моря. Відтоді там був створений колоніальний "двійник" — культурно-економічний регіон Балтійського моря. Виникає цілком слушне запитання: чому це сталося саме в IX ст., а не в V чи XII ст.? Що спонукало середземноморську культуру до відкриття Східної Європи саме в той час?

Поява ісламської арабської держави прибл. 650 р. розділила Середземномор'я на дві незалежні частини — мусульманський

* Докладніше про ті поселення див. у моїх пізніших працях: "Did the Avars can the Vikings Magians?" // Atti del 12° Congresso internazionale di studi sull'alto mediveto. The seventh International Saga Conference. Spoleto, 1990, c.463-479; "At the Dawn of Christinnity in Rus'" // Harvard Ukrainian Stadies, v.12-13, Cambridge, Massachusetts, 1990, c.87-113. — *Прим.автора.*

Висадка вікінгів (реконструкція тактичної схеми дій).

південь та прибережну частину сходу, і християнське північне узбережжя. Бл. 740 р. араби беруть під свій контроль всю територію, яку при своїх засобах могли здобути. 711 р. вони досягають Атлантичного океану на заході. Класична назва кінця землі Fretum Herculeum була змінена на арабську "Гора полководця Таріка", або Гібралтар, що зберігається й досі. На півночі араби просунулися аж до франкської Галлії, однак, побиті франками у битвах під Тур і Пуатьє, мусили визнати Піренеї розумною межею. На півдні вони досягли Сахари, проте не змогли перетнути її на верблюдах, тому зробили своїм південним кордоном. На сході дісталися до річок Сирдар'ї й Таразу, де несподівана зустріч з китайським військом, що на них чекало, переконала обидві сторони в необхідності проведення тут кордону.

У розпал завоювань араби не знали економічних проблем, бо величезна воєнна здобич породжувала систему своєрідної державної суспільної опіки. Однак 740 р. ті прибутки виявилися вже недостатніми, що змусило замінити воєнізовану економіку більш продуктивною. Іншими словами, треба було відновити діяльність мануфактур обох римських імперій (західної і східної), а також перські. Тому перед новими абасидськими правителями постала знайома для нас проблема — де взяти ресурси для перетворень? До технічної революції XIX ст. єдиним вигідним джерелом таких ресурсів були раби. Але де їх брати? Ні мусульманам, ні християнам релігія не дозволяла робити рабами своїх єдиновірців. Війни, що спалахували між християнами і мусульманами, давали полонених, однак обидві сторони намагалися обмінятися ними. Тепер на заповідники потенційних рабів перетворилися неозорі території, розташовані за межами тогочасної ойкумени — на схід від Ельби та на

захід і північ від Сирдар'ї. Ці "заповідники" стали окреслюватись середземноморським терміном *Saqlab-Sclav*. Сама ідея работоргівлі — неприйнятна для нас сьогодні. Але в середньовіччі, так само як і за часів Римської імперії, раби вважалися просто товаром, до того ж неабияким. Постачання рабами було справою респектабельною, що вимагала і досвіду, і підприємливості, й підготовки. Нові торговці об'єднувалися у своїх цілях з місцевими работорговцями, а також з кримсько-кубансько-донськими (чорними) булгарами та хозарами — спадкоємцями Боспорського царства, однієї з елліністичних патримоніальних держав, центру работоргівлі.

Іудейські раданіти й неіудейські торговці з Рутенії (Родезу)

Відтоді територія, названа Саклабією [Saqlabiya], стала місцем полювання на *сакалібів* [ṣaqāliba] або рабів (як це було з Африкою в XVI-XVIII ст.). Представники класичного періоду ісламської науки (X ст.), арабські географи, детально описували, як саме діяли мисливці за рабами з християнського Заходу (франки, іспанці) та ісламського Сходу (хорезмці). Були створені спеціальні факторії у Вердуні на заході та в Хорезмі на сході, що займалися продукцією євнухів.

Арабський автор IX ст. Ібн-Хордадбег, начальник абасидської пошти (розвідки), який досконало знав торговельні шляхи й торговельні товариства, що прибували до халіфату, повідомляє лише про дві міжнародні компанії, пов'язані з работоргівлею в Євразії: іудейських Раданітів та неіудейських Рус (Rus). При доскіпливому аналізі цього та інших джерел стає зрозуміло, що компанії діяли не одночасно — корпорація Рус замінила раданійську в Східній Європі. Поряд із "Бертинськими аналами", де під 839 р. згадується правитель політичної організації, названої терміном Рос (*Rhos—візант.* Ρως), повідомлення Ібн-Хордадбега, написане між 840-м та 880 рр., є найраннішою згадкою про Русів у писемних джерелах.

Але тоді виникає природне запитання: як руси, що тільки-но виринули з безвісті, могли виявитися вправними міжнародними торговцями? Хто ж вони були? Безумовно, не примітивним племінним угрупованням, яке не знало ні географії, ні іноземних мов, ні економіки. Принаймні вони мусили володіти основами законів торгівлі й, що важливіше, вміли зажити довіри у тодішній світовій комерції.

Історія свідчить, що міжнародну торгівлю успішно ведуть лише

ті держави, які здатні підтримати торговця й забезпечити його вірчими грамотами. Ці переваги групам міжнародних торговців могли надати виключно імперська традиція. У IX—X ст. існували дві такі традиції: римська (західна і східна) і арабська (Сасанідська державна спадщина). Раданіти і Рус виникли в римській Галлії, Раданіти — навколо Марселя й Арля (шлях ріки Рони-Родану), а Рус — на території сучасної південної частини Центральної Франції, біля Родезу (колишньої Рутенії, назва якої походить від кельтсько-латинського *Ruteni* або *Ruti*, що дало у середньонімецькій мові форму *Rūzzi*, яку в дельті Рейну, де не було фонеми (ц), сприйняли як *Russi (Rus)*.[4]

Раданіти відкрили Східну Європу як торговельну базу невдовзі після 750 р. і, як свідчить нумізматика, активно діяли до 830-х р.: раданіти продавали рабів за срібні монети, що називалися дирхемами й карбувалися в Кайрувані у Північній Африці. Скарби дирхемів, знайдені в Східній Європі, обмежуються монетами, карбованими між 760-м та 830 рр.

Стає зрозумілим, чому саме раданіти були першими серед торговців, які досягли Східної Європи. З поділом Середземного моря між християнами й мусульманами бл. 660 року ні ті, ні другі вже не могли вільно подорожувати чи вести торгівлю морем, перебуваючи в перманентному стані війни. Лише колишні римські городяни іудейської віри мали змогу безпечно пропливати з Марселя до Кайрувана (Північна Африка) і звідти — до Константинополя. Їхньою ціллю була столиця тюркської Хозарії, де можна було легко придбати рабів. Волга і Дон швидко перетворилися на важливі шляхи работоргівлі, відомі в арабських джерелах як *Nahr as-Ṣaqāliba*, що означало "Головний шлях рабів" (а зовсім не "слов'янська ріка", як часто вважають патріотично настроєні східноєвропейські історики).

Наслідком співробітництва раданітів з Хозарією стало прийняття військовими й цивільними вождями хозарської держави іудаїзму. Це спричинило внутрішні конфлікти, оскільки ідеологічний вождь Хозарії — каган — відчував обов'язок дотримуватися давньотюркської релігії.

Тим часом неіудейські співторговці з Родезу (Рутенії) також забажали пошукати щастя в східному Ельдорадо. А що не могли скористатися Середземним морем, то (подібно до Христофора Колумба в пізніші часи) вирішили дістатися до мети в обхід.

Скандінавська традиція подає як подію першорядного значення битву під Бравеліром між давньодатською (*Skjǫldungar*) і фризькою (рутенською) династіями, битву, що її сучасні дослідники датують прибл. 770 р. і що принесла перемогу фризам. Оскільки серед учасників битви фігурує в різних варіантах назва *Rus*, можна припусти-

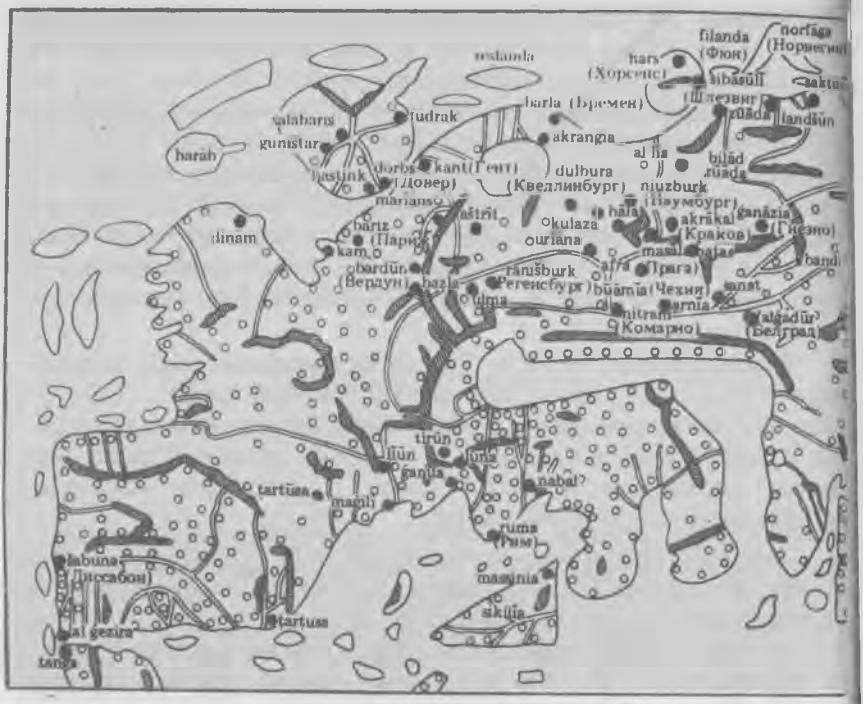

Карта арабського географа Ідрісі. XII ст.

ти, що на той час родезьке торговельне угруповання вже вступило в суперництво з раданітами.

Морські плавання фризів зійшлися хронологічно з англосакською колонізацією Британії (прибл. 440 р.), і вони тривалий час утримували монополію в мореплавстві на півночі, однак, зрештою, поступилися скандінавам, які в IX ст. досягли знаменних успіхів у суднобудуванні і які переймали їхній досвід. Дорестад, фризька емпорія, або торгове місто, розташоване між фортецею каролінгів та розгалуженням рейнської дельти, спеціалізувалося на східноєвропейській комерції. Встановивши основний *berik* (судовий район) і головний ринок у Реріку (Берік) на західній балтійській ободритській території (імовірно, поблизу пізнішого міста Любек), фризи у співпраці зі скандінавськими вождями, яким свербіло здобути нові джерела прибутку, поступово взяли під контроль Балтійське море. Невдовзі біркські (*birka-berik*) поселення виникли уздовж балтійського узбережжя в кожній зручній гавані. Вони були

* Одне з тогочасних слов'янських племінних об'єднань прибалтійської зони. — *Перекл.*

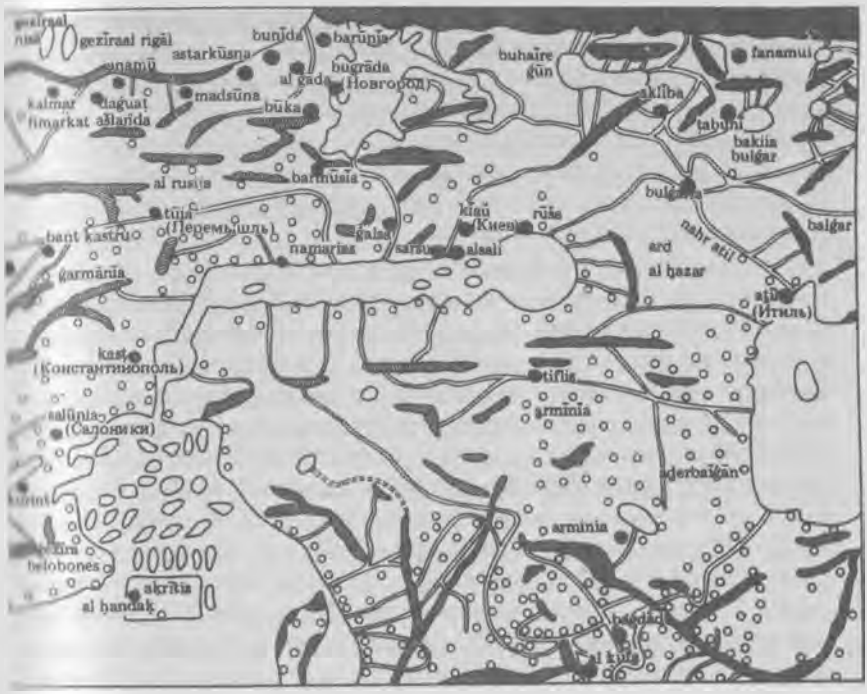

предтечами міст пізнішої Ганзейської Ліги, й одне з них, Бірка, — місто у шведській Упландії — посіло провідну роль через зручне для торгівлі розташування. Це означає, що певний час назви Рус і Бірка були чи не торговими марками компаній з Родезу.

Виникнення балтійської економічної зони

Завдяки фризьким посередникам родезьке торговельне об'єднання мало в своєму розпорядженні кваліфікованих навігаторів, підлеглих суворим скандінавським правителям — конунгам. Вони швидко утворили "датське" товариство морських кочовиків і наприкінці IX ст. виступили як вікінги.

Невдовзі морський шлях проклали довкола Скандінавського півострова, відкривши при цьому землю під назвою Біармія (Чудь Заволоцька). Було відкрито також шлях із Бірки в шведській Упландії через Бірку на Аландських островах і Фінську затоку до ріки Нева. Обидва маршрути прямували до басейну Волги. Як тільки були торовані ці нові шляхи до Ельдорадо, торговельне товариство

русів почало закладати вздовж них поселення. Найважливіші з ти поселень лежали поблизу Ярославля й — пізніше — Ростова (Сарське городище за давніми літописами) на землях фінських мерян Правив ними харизматичний вікінгський клан Інглінгарів. Інший фризько-руський Трансбалтійський шлях вів із вендського міста Берік (Рерік, після 804 р. датське місто Хедебю) до гирла Західної Двіни (Duna), продовжуючись через систему волоків аж до Оки — головної західної притоки Волги.

У Гньоздовському курганному могильнику (побл. сучасного Смоленська) 3 826 поховань свідчать про варязьку діяльність у IX, X та XI ст. Під проводом "готського" клану Ільфінгарів були засновані два важливі торгові поселення — Полоцьк і Смоленськ. Їх колонізовано балтійськими вендами — яких їх сусіди називали кривичами. З часом поселення перетворилися на міста-держави або об'єднання міст-держав, які запрошували до керівництва досвідчених членів балтійських харизматичних кланів. Одним з таких об'єднань була конфедерація трьох міст — Старої Ладоги (Aldei'gjuborg), Білоозера та Ізборська, кожне з яких представляло свою етнічну групу: Стара Ладога — естів; Білоозеро — вепсів (весь); Ізборськ — слов'янських вендів. В середині IX ст. вони "запросили на правління" — тобто визнали владу — могутнього фризько-датського короля Рьоріка (Рюрика).

Пізніше Новгород (який виник прибл. 900 р.) так само обрав собі Гостомисла з вендського харизматичного клану.

Отже, між 800-м і 860 рр. Східну Європу поділили на дві сфери впливу. Південь утримували три раніші кочові союзи (авари, булгари і хозари), а Північно-Східну Європу ("Велику Швецію", тобто "Велику Скіфію") захопили новостворені балтійські суспільства, на чолі яких стояли харизматичні клани (в першу чергу Інглінгари й представники торговельного товариства Rus).

На жаль, бракує прямих свідчень очевидців, які проходили шляхами, торованими завдяки співпраці фризів, русів та вікінгів. Однак немає підстав сумніватися і в тому, що підприємливі люди й громади мореплавців випробовували долю в східноєвропейській торгівлі самотужки, безвідносно до торговельних об'єднань. А деякі члени русо-фризьких торгових емпорій шукали щастя навіть поза цими неозорими територіями.

Суспільства Балтійського регіону, які тепер розвивалися, звичайно ж не складали національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочовиків та жителів почасти "східних", а подекуди полісних міст і торговельних поселень. Руси й фризи виступали міжнародними торговцями, що підтверджує те-

ріно про створення ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками. Цей тип спеціалізованого суспільства "нижчої" культури ще не знав літератури чи сакральних текстів — основи культури "вищої". У міських торговельних поселеннях користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше linguae francae служили для професійного вжитку. Таким чином, оте професійне суспільство типу "нижчої культури" не було обмежене ні певною конкретною територією, ні "вищою" релігією (священний закон), об'явлення якої закріпляється письмом (писемна мова).

Коли Константин Багрянородний наводив дві назви дніпровських порогів, він просто узгоджував дві *linguae francae* (скандінавську і слов'янську), що їх вживали представники балтійської культури вздовж дніпровського торгового шляху в X ст. Хорезмці й гунно-булгари обслуговували волзький торговий шлях, тоді як у басейні Північної Двіни продовжували вживати чудську (староестонську) та середньоперську (Pehlevi) мови.

Тож зрозуміло, що говорити про шведську національну культуру IX—X ст. немає сенсу. В балтійській спільності всі її складові елементи — норманни, венди (слов'яни), балти й фінни — були рівнозначними. Поскільки високорозвинутий релігійний культ Männerbünde процвітав тоді в шведській Упсалі — місці, самою природою створеному для центру морських авантюр, власні імена скандінавського походження стали популярними незалежно від справжнього місця народження. Стало звичаєм (відомим через Рюриковичів) мати два чи більше імен, відповідно до професійних чи подружніх зв'язків.

Руський каганат

Каварська революція в Хозарії*, описана Константином Багрянородним, була боротьбою кагана та його союзників за визволення з-під влади майордома *(beg)* та нав'язування ним іудаїзму. Після поразки хозарський каган змушений був полишити країну й шукати прихистку в поселенні торгової громади русів біля Ростова. Давньоскандінавські та східні джерела натякають на те, що його сини взяли собі в дружини дівчат з клану Інглінгарів "з Упсали" — найзначнішої династії всієї балтійської зони. Оскільки каган мав політичну харизму**, то його перебування в торговому поселенні торгової громади русів піднесло це поселення до рівня державного

* Каварі — частина хозарських племен, яка в результаті повстання бл. 840 р. відділилася від Хозарського каганату. — *Перекл.*

** Тобто належав до роду, наділеного божою благодаттю. — *Перекл.*

Місто Бірка середини X ст. (реконструкція).

політичного центру, вирізнивши його з-поміж колоній, керованих представниками інших "варягів", таких, як двінська колонія Їльфінгарів. Так виник Руський каганат, свідчення про який з'являються вперше 839 р.

Мабуть, не випадково візантійський імператор опікувався безпекою посланців русів (*Rhos*), адже з часів Іраклія (пом. 641 р.) між Візантією та Хозарською династією існували традиційні дружні зв'язки. У знаменитій проповіді митрополита Іларіона "Слово про закон і благодать" Володимира Великого звеличено каганом, титул, який дозволяв йому одружитися з Анною порфирородною — тобто призначеною саме для королівської спальні. Анну попередньо відмовили від західного імператора Оттона II, якого вважали вискочнем.

(Вже протягом 830-х р. волзькі руси відтіснили раданітів як конкурента у Східній Європі).

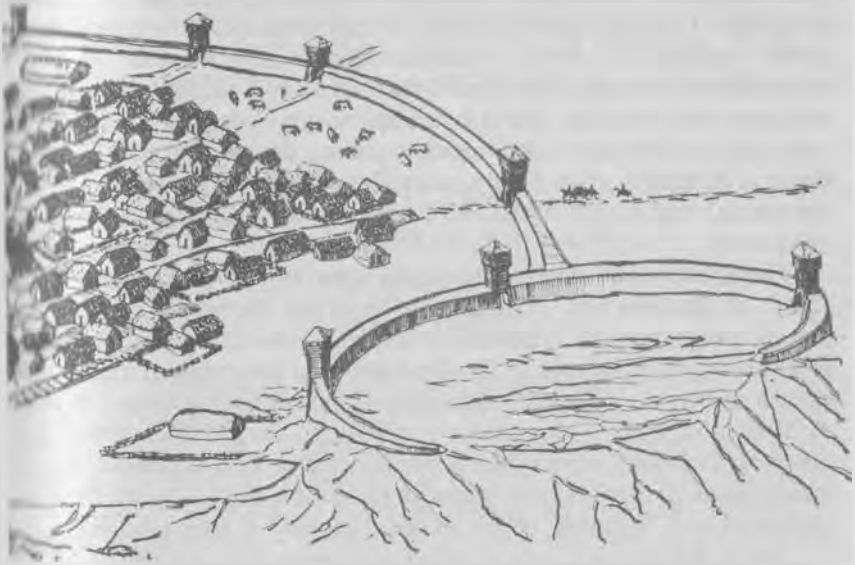

Приборкання аварів і моравська місія

Вище ми розглядали Східну Європу переважно з північної балтійської перспективи. Тепер придивимося до подій у степу, які переросли в типову кооперацію морських кочовиків (так званих вікінгів чи варягів) із степовиками (Хозарською династією). Цей синтез і сприяв появі в IX—X ст. Волзько-Руського каганату. До того ж дві події в Середземномор'ї наприкінці IX ст. ще більше зміцнили той синтез: приборкання аварів Карлом Великим і Кирило-Мефодіївська місія.

Завоювання Карлом Великим могутньої аварської держави на сході Центральної Європи зможливили *Renovatio imperii* 800 р. та "умиротворіння" слов'ян, які входили до складу колишньої Аварської імперії. Безсумнівно, діяльність Карла Великого переслідувала економічні цілі — встановлення сухопутного шляху до хозарського

Ітиля, того самого знаменитого шляху з Регенсбурга (Ратизбони) до Ітиля, що на ньому постали Київ і пізніше Відень.

Приборкання аварів було нелегкою справою. 860 р. обидва Рими (хоч і не дотримувалися дружніх стосунків через ворожнечу патріарха Фотія і папи Ніколая I) вирішили заповнити порожнечу після занепаду аварської держави шляхом піднесення колишніх аварських рабів — слов'ян. Віднині їхня варварська говірка мала стати місійною, а потім і сакральною мовою, такою, як староєврейська, грецька й латина. Оскільки на той час лише Константинополь мав учених, здатних створити нову місійну мову й нею перекласти християнські священні писання, брати Константин (Кирило) й Мефодій, друзі Фотія, вирушили із східної столиці християнства до Моравії, що лежала на території, на яку претендував папа римський.

Парадокс місії Кирила й Мефодія полягав у тому, що моравські князі, ці homines novi*, спадкоємці харизми Аварської імперії, не зуміли скористатися перевагами запропонованої їм надзвичайно важливої культурної зброї. Прийнявши було християнство слов'янського обряду в надії, що їхні баварські сусіди поставляться до них як до рівних, вони з обуренням усвідомили, що для досягнення тої життєво важливої мети обрали хибний шлях. Тож моравські князі заборонили діяльність слов'янських місіонерів (після смерті братів) і змінили свій "гірший" обряд на повноцінний — католицький.

Але в той самий час болгарські правителі, які протягом майже двох століть виснажувалися в боротьбі за вищість з візантійськими імператорами, вирішили об'єднатися з підлеглими їм слов'янами в єдину державну структуру. Заради свого визнання як європейської держави вони також мусили прийняти християнство. Після довгих вагань хан Богорис пристав до грецького обряду. Одначе вже його син Симеон скористався можливістю, щоб засвоїти слов'янський обряд. Він запросив заборонених слов'янських місіонерів до своїх володінь і тим самим заклав підмурок незалежної слов'янської болгарської духовної культури. На відміну від моравських князів, Симеон, який вірив, що він походив з роду Аттіли, був позбавлений комплексу неповноцінності: на його думку, візантійські імператори були вискочнями.

Дунайським болгарам, мабуть, сприяли чорні булгари з півострова Тамань, котрі, походячи з Великої Болгарії (*Magna Bulgaria*), VI—VII ст.) хана Кубрата, залишалися на території, де продовжувала існувати елліністична культура із традиціями колишнього Боспорського царства. У IX—X ст. це було єдине місце в Європі, де втілювалася в життя ідея взаємозбагачення й

* Нові люди (лат.). — *Перекл.*

взаємопроникнення культур. Саме тут Константин (Кирило) вивчив єврейську й познайомився з мистецтвом перекладу. Доки болгари залишалися язичниками, загроза з їхнього боку хоч і була значною, але не смертельною. Виникнення ж незалежної болгарської версії східного християнства почало прямо загрожувати культурній та релігійній гегемонії Константинополя, що змусило імператора Василія II реагувати швидко й жорстоко, внаслідок чого він і отримав прізвисько Болгаробоєць. Після 1018 року Болгарія перестала існувати політично, а після 1036 р. — і культурно, і релігійно.

Поява християнської Києворуської держави та руської історичної свідомості

Друга половина IX ст. стала принципово важливим періодом для Східної Європи, оскільки в цей час Київ і територія нинішньої України з'явилися на історичному овиді. Поштовхом для цього стало перетворення Константинополя на економічну столицю Євразії під талановитим правлінням візантійських імператорів так званої Македонської династії — здібних правителів, які завдали рішучої поразки арабським флотиліям, зокрема, в битві при Майяфарікін, і відновили панування Візантії на Mare Nostrum. Природно, що після цього Константинополь привернув увагу вікінгів, єдиного суспільства в Євразії в IX—X ст., окрім Візантії та арабів, що утримувало морський флот (каролінги, приміром, так ніколи й не вийшли до моря).

Невдовзі після походу "Русів" на Константинополь 860 р. було торовано шлях "з варяг у греки". Дніпро замінив Волгу, а Київ, колишнє хозарське укріплення поблизу дніпровської переправи, перетворився у середині X ст. на перспективного супутника нової економічної столиці світу — Стамбула (*Εἰς την πολιν*), тобто Константинополя. Приблизно 930 р. Київ захопив волзько-руський каган Ігор.

Історія каганату Русів складається з трьох фаз: волзького періоду (бл. 839—930), дніпровського (бл. 930—1036) та київського (1036—1169). Протягом двох перших — руси володіли переважно торговельними шляхами й племенами, а не територіями. У разі потреби вони знищували суперників (таких як полоцькі Альфінгари), збирали данину й контролювали торговища уздовж двох основних міжнародних шляхів: волзько-двінського, важливого

протягом IX і першої половини X ст., з його двома відгалуженнями до мусульманських торговельних центрів — Булгарії та Ітиля; і дніпровського торговельного шляху X ст., з варяг, через Київ, до грецького Константинополя, згодом міжнародного економічного центру. Третій, київський період, знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її "націоналізації".

Протягом цього останнього періоду Новгород (Holmgardr), яким правив каганат Русів, став значнішим за Стару Ладогу, найдавніший міський центр у Східній Європі. Стара Ладога мовно й культурно залишалася винятково скандінавською аж до свого занепаду в середині XI ст.; Новгород же від самого початку був двомовним.

Нащадки балтійських слов'ян (вендів), що перебували під датським правлінням і були переселені на схід одним датським харизматичним кланом — тобто населення Новгорода — виконали унікальну функцію, пристосувавши вікінгівську концепцію "варварського" закону до слов'янської політичної культури. "Руська Правда" — перше зведення законів у Східній Європі — походить саме з Новгорода, єдиного місця на Русі, де поняття закону було загальновизнаним, прийнятим і зрозумілим аж до драматичної загибелі республіки "Пан Великий Новгород" 1479 р.

У 1036 році Ярослав (Jarizleifr), новгородський правитель, який щойно затвердився в Києві, розгромив печенігів (кочових спадкоємців хозарів) і утворив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої був Софійський собор у Києві, а підгрунтям — система новгородських законів. Безперечно, що це певною мірою підштовхнуло його до введення як сакральної (священної) й законної мови його володінь саме церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії знову втратила свого власника.

Ярослав почав також перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській й переяславській землях. Як результат таких дій назви "Русь" і "Руська земля", що засвідчені в другій половині XI ст. і побутували в XII ст., вживалися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна). І лише тоді почала відбуватися культурна революція. Відштовхнувшись від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільності з культурою "нижчого" рівня, Київська Русь почала досягати рівня нової, "вищої" культури, оволодівши писемною й освяченою слов'янською мовою.

Зростання Київської Русі як політичного і релігійного центру — закономірне, бо, якщо зважити, занепад незалежної болгарської

держави на Дунаї залишив церкву і слов'янський обряд, з його відносно цілісним зведенням духовних і державно-політичних текстів, без господаря; саме це дало можливість Київській Русі оволодіти цією культурою без загрози власній самобутності. Таким чином, руський обряд (руський "язык") впровадився через слов'янську священну мову й кирилицю. Слов'янсько-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у єдину "Руську землю". Території київського, чернігівського й переяславського князівств, які пізніше утворили Центральну Україну, були обрані місцем постійного заселення досі мандрівної Русі.

Доти "Русь" представляла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складену із морських і річкових кочовиків, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були пов'язані ні з якою конкретною територією. Для висвячення династії Ярослава у християнській легітимності потрібно було створити культ його двоюрідних братів Бориса і Гліба, синів болгарської княжни. Вони були канонізовані київським митрополитом Іоанном, болгарином за походженням, відразу по їхній смерті (бл. 1020 р.), хоча й загинули вони у звичайній боротьбі за владу. Властивий фундатор руської династії, Ярослав, успішно створив собі образ доброго брата, який помщається за смерть безвинно забитих (хоча, можливо, й сам був причетний до їхньої загибелі), а також присвоїв собі й своїй династії харизму святих Бориса й Гліба.

Ярослав постановив, що "нове свято руської землі" в пам'ять Бориса і Гліба відзначатиметься надзвичайно урочисто (пізніше — число тих празників збільшилося до шести на рік) з 24 липня як головне свято. Так було 1072-го і, пізніше, 1115 року з нагоди перенесення мощей цих святих, супроводжуваного масовими всенародними маніфестаціями. На них були обнародувані зведені редакції літописів, складені у першому духовному центрі Східної Європи — Києво-Печерському монастирі в Києві. Саме тоді, під час Київського періоду, з появою власної історичної самосвідомості й почала поставати Русь як законна історична сутність.

Двохсотлітнє норманістсько-антинорманістське протистояння виявилося безсилим у вирішенні проблеми походження Русі. Пропоноване в цій праці вирішення не має нічого спільного з тою безплідною дискусією, воно засноване виключно на історичних критеріях і вкладене в ширший контекст світового розвитку.

У IX і X ст. виник поліетнічний, багатомовний, об'єднаний соціально і економічно організм (низької культури), представлений морськими й торговими спільностями Балтійського моря, занесений

протягом IX і першої половини X ст., з його двома відгалуженнями до мусульманських торговельних центрів — Булгарії та Ітиля; і дніпровського торговельного шляху X ст., з варяг, через Київ, до грецького Константинополя, згодом міжнародного економічного центру. Третій, київський період, знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її "націоналізації".

Протягом цього останнього періоду Новгород (Holmgardr), яким правив каганат Русів, став значнішим за Стару Ладогу, найдавніший міський центр у Східній Європі. Стара Ладога мовно й культурно залишалася винятково скандінавською аж до свого занепаду в середині XI ст.; Новгород же від самого початку був двомовним.

Нащадки балтійських слов'ян (вендів), що перебували під датським правлінням і були переселені на схід одним датським харизматичним кланом — тобто населення Новгорода — виконали унікальну функцію, пристосувавши вікінгівську концепцію "варварського" закону до слов'янської політичної культури. "Руська Правда" — перше зведення законів у Східній Європі — походить саме з Новгорода, єдиного місця на Русі, де поняття закону було загальновизнаним, прийнятим і зрозумілим аж до драматичної загибелі республіки "Пан Великий Новгород" 1479 р.

У 1036 році Ярослав (Jarizleifr), новгородський правитель, який щойно затвердився в Києві, розгромив печенігів (кочових спадкоємців хозарів) і утворив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої був Софійський собор у Києві, а підгрунтям — система новгородських законів. Безперечно, що це певною мірою підштовхнуло його до введення як сакральної (священної) й законної мови його володінь саме церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії знову втратила свого власника.

Ярослав почав також перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській й переяславській землях. Як результат таких дій назви "Русь" і "Руська земля", що засвідчені в другій половині XI ст. і побутували в XII ст., вживалися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна). І лише тоді почала відбуватися культурна революція. Відштовхнувшись від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільності з культурою "нижчого" рівня, Київська Русь почала досягати рівня нової, "вищої" культури, оволодівши писемною й освяченою слов'янською мовою.

Зростання Київської Русі як політичного і релігійного центру — закономірне, бо, якщо зважити, занепад незалежної болгарської

держави на Дунаї залишив церкву і слов'янський обряд, з його відносно цілісним зведенням духовних і державно-політичних текстів, без господаря; саме це дало можливість Київській Русі оволодіти цією культурою без загрози власній самобутності. Таким чином, руський обряд (руський "язык") впровадився через слов'янську священну мову й кирилицю. Слов'янсько-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у єдину "Руську землю". Території київського, чернігівського й переяславського князівств, які пізніше утворили Центральну Україну, були обрані місцем постійного заселення досі кондрівної Русі.

Доти "Русь" представляла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складену із морських і річкових кочовиків, котрі періодично збирали данину (поюддя) для своїх князів, однак не були пов'язані ні з якою конкретною територією. Для висвячення династії Ярослава у християнській легітимності потрібно було створити культ його двоюрідних братів Бориса і Гліба, синів болгарської княжни. Вони були канонізовані київським митрополитом Іоанном, болгарином за походженням, відразу по їхній смерті (бл. 1020 р.), хоча й загинули вони у звичайній боротьбі за владу. Властивий фундатор руської династії, Ярослав, успішно створив собі образ доброго брата, який помщається за смерть безвинно забитих (хоча, можливо, й сам був причетний до їхньої загибелі), а також присвоїв собі й своїй династії харизму святих Бориса й Гліба.

Ярослав постановив, що "нове свято руської землі" в пам'ять Бориса і Гліба відзначатиметься надзвичайно урочисто (пізніше — число тих празників збільшилося до шести на рік) з 24 липня як головне свято. Так було 1072-го і, пізніше, 1115 року з нагоди перенесення мощей цих святих, супроводжуваного масовими всенародними маніфестаціями. На них були обнародувані зведені редакції літописів, складені у першому духовному центрі Східної Європи — Києво-Печерському монастирі в Києві. Саме тоді, під час Київського періоду, з появою власної історичної самосвідомості й почала поставати Русь як законна історична сутність.

Двохсотлітнє норманістсько-антинорманістське протистояння виявилося безсилим у вирішенні проблеми походження Русі. Пропоноване в цій праці вирішення не має нічого спільного з тою безплідною дискусією, воно засноване виключно на історичних критеріях і вкладене в ширший контекст світового розвитку.

У IX і X ст. виник поліетнічний, багатомовний, об'єднаний соціально і економічно організм (низької культури), представлений морськими й торговими спільностями Балтійського моря, занесений

туди вихідцями із країн Середземномор'я. Менш ніж за два століття поліетнічні й багатомовні купецькі підприємства й торговельні спільності, а також морські кочовики, пристосували до своїх потреб політичну структуру й харизму степових імперій, щоб перетворити це на християнську слов'яномовну високу культуру, з якої постала Київська Русь.

(Продовження в наступному випуску)

З англійської переклали
Олександр БУЦЕНКО та
Юрій ОЛІЙНИК

ПРИМІТКИ

1. Hideriro Okada. Wa koku no jidai. Tokyo, 1976; Okada. Wa koku. Tokyo, 1977.

2. The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with its Continuations, text and transl. J.M.Wallace-Hadrill. London, 1960, p.40 (text), p.40 (transl.).

3. Frank Stenton. Anglo-Saxon England. Oxford, 1971, p.37.

4. Зрозуміло, отже, що суомо-фінське *ruotsi* не могло бути основою для форми *rus (rus)*. Навпаки, напрямок спрощення був цілком протилежним: середньогерманське ruzzi (rus) при запозиченні суомо-фіннами було змінене згідно їхньої вимови на *ruotsi*. Інформація з арабських джерел щодо тотожності Roder і Rus розглянута в третьому томі.

Микола КОСТОМАРОВ

СЛОВ'ЯНСЬКА МІФОЛОГІЯ*

Слово м а р а : привид — має спільність з назвою Маржани, води у важливому моментові її буття, і означає несутнісне, позірне, образ без сутності, протилежне світові, оживленому світлом, рухомому й діяльному. В Країні водяна істота називається й тепер міфічними іменами Водан і Моран [134]. Мокошь у Нестора, на мою думку, також означає водяну жіночу істоту; закінчення ошь жіночого роду, як кокошь, а корінь слова Мок /мокнути, змокнути/. Так само думає й Коллар. За Вацерадом, море вважалося у слов'ян за божество, подиване Хлипа. Та важливішою із номінацій жіночо-водяної сутності у слов'ян була Д і в о н і я, Д з і в а н н а і Д а н а. Вона походить від кореня, що зберігся в кельтських мовах, де Д і в о н і я значить ріка і вода; але цей корінь не чужий і слов'янським народам, про що свідчать назви рік: Двіна, Дунай, Дон, Дніпро /Данапріс: Дана-стріс/, і звичайний приспів у піснях обрядових: дана, дана. Як вода, початок усього сущого, вічно чудовна, вічно свіжа вона була діва і разом з тим жона, тобто дружина сонця. Так Длугош описує її [135]. В Богемії і Польщі її називали Дівонією чи Дзіванною, в Прибалтійській Слов'янщині — Дівою, і храм її був у городі, що називався Дівин-град, перейменований німцями на Магдебург [136], в Угорщині був також Дівин-град, найменований так від імені богині [137], що в нас вона, очевидно, крім Мокошь, мала ще назву Дана і просто Діва, на що вказують урочища і назви вод, наприклад: гориділи, дівоче поле, ріка-дівиця (рос. мовою дъвьи горы, дъвичье поле, рька дъвица). Вона була цілком тотожна грецькій Діані чи Артеміді: Ефеська Діана являла собою первісно сутність води і була таким чином рівнозначна Ізіді, якщо сприймати її в розумінні стихії [138]. Значення Діани щодо місяця (рос. мов. — луны) походить більше від впливу, що його, як вважали, має місяць на воду: у слов'ян цього значення вона, можливо, й не мала, адже луна-місяць зображається в нас чоловіком. Зате наша Дівонія, як Маржана, тотожна Гекаті — суворій, темній богині тьми, холоду, небуття. Як богиня земна, півроловиця, грецька богиня має також спільність із нашою: адже

* Продовження. Початок див. у першому випуску.

Длугош і Вацерад прямо перекладають її Діаною. За свідченням Грімма [139], в Лужицях донині побутує повір'я про прекрасну дівчину, котра із собаками блукає по лісах і полохає звірів, особливо, місячними ночами. Забобонні люди бояться зайти в хащі і опoлудні, щоб не побачити дівчини. Таке точно повір'я мені пощастило почути і в Росії: про цю дівицю розповідають різні анекдоти, наприклад, одного разу косарі вечеряли, коли це наскочила на них дівиця з собаками, перестрибнула через вогонь, де варилася страва, і налякала людей і тварин.

Таким чином, міф про Діану повною мірою виражений у слов'ян; діва і жона у слов'ян, Діана така ж і в греків, бо в особі Діани вбачали не тільки діву Артеміду, але й Артеміду-матір, що викликала до життя кохання [140]. Чи краще сказати, греки й римляни вшановували Діану в таких різних міфологічних історіях, що склалося поняття про кількох Діан [141]. Первісна Ефеська Діана або Артеміда, уособлювала воду як продуктивне начало творення, — шанувалася як діва і разом з тим мати усіх сущих [142]; цю богиню греки запозичили із Скіфії разом з Аполлоном і Латоною чи Ілітією із країни гіпербореїв, і вже згодом грецька поезія заплутала та розмаїтила простий міф півночі. Так ось чому така близькість до наших слов'янських понять! І я не стану з цього висновувати, що греки запозичували це від слов'ян, але вважаю за необхідне зауважити, що слова: Ілітія, Латона, Аполлон і Діана суголосні також і з нашими: Лада, Білий бог, Лель, Дівана, оскільки схожа історія цих міфологічних істот у слов'ян з грецькою, якщо ми, відсікаючи все вигадане і додане віками, будемо шукати первісного її образу. Так, переказ про амазонок, що ними фантазія греків населила береги Меотіди і підніжжя Кавказу, батьківщину Діани, переказ, пов'язаний з історією цієї богині [143], втілився в поетично-казкову розповідь про війну дівчат з чоловіками, що збереглася в чеських хроніках [144]. Отож із такого хаосу найменувань, під котрими мали на думці, звичайно, кількох окремих богів, з доданням вигаданих, про імена яких слов'яни-язичники не чували, виходить, що слов'яни визнавали єдиного Бога-Вседержителя, Творця і Батька творіння, котрий своєю премудрою всетворимою любов'ю — Ладою створив першооснову буття. Це буття містило в собі протилежність чоловічої й жіночої природи: перша виявилася у світлові, духові, друга — в матерії, водяній текучості: через гармонійне поєднання цих сутностей витворилося невидиме й видиме. Це вірування втілилося в міфові про двох пелазгічних Кабірів [145]. Світло-Дух, що походить від Бога, є образ щонайвищої сутності, син божества і тому достойний поклоніння. А оскільки ця сутність виявляє свою творчість, свою мудрість у правлінні світом, сприйнятою від Бога, у

різноманітності проявів світу духовного і фізичного, то й поклоніння йому відбувалося в різному вигляді. Свантовит, Радегаст, Триглав, Сварожич, Яровит, Руєвит, Поревит, Поренут, Перун, Ясний, Живий, Лад, Лель, Даждь-Бог, Біл-Бог, Хорс, Прове — усе це не більше як найменування однієї і тієї ж істоти світлоносно-духовної, сина божого. Незважаючи на різницю в зображеннях, сполучених з назвами, відмінності яких означають тільки різні сторони прояву сутності, слов'янська міфологія ще не впала в політеїзм; кожне найменше божество не сполучалося виключно з однією якою-небудь якістю так, щоб не стосувалося іншого; навпаки, кожне цілком виражало все, що божеству приписувалося. Усі ці так звані боги означали одне й те ж саме; до кожного зверталися з молінням щастя; від кожного чекали відповіді небесної мудрості; перед кожним вершили гадання і приносили однакові жертви; кожен був покровителем плодючості, громадського і сімейного щастя і війни; тому-то кожен з них в описувачів, котрі не знали смислу релігії і потрапляли на когось із них, до речі, навмання, ставав божеством щонайвищим, щонайголовнішим, в той же час, як ці само описувачі визнають, що слов'яни сповідували єдиного Бога.

Протилежна цій сутності — світлій, животворній, добрій, була похмура, смертоносна, злісна, котра, за сказаним Гельмольдом, називалася Чорнобогом [146], звідки походить назва чорт. У Mater verborum Вацерада його названо ворог /рос.мовою — враг/. Гельмольд говорить, що він називався ще по-слов'янському диявол [147]. Справді, у слов'ян була зла істота, що називалася Див, ім'я таке співзвучне з Дивами зендського вчення. Так, у «Слові о полку Ігоревім» говориться: див кличе поверху древа, і цим виражається передвістя небезпеки, а в іншому місці напад половців і біда, що спостигла південну Русь, означається так: див вержеться на землю. Ніде не сказано явно, чи була ця істота началом зла, або гріховним ангелом; але, не добачаючи жодних слідів дияволізму у слов'янських поняттях, не знаходячи його на півночі взагалі, сумніваючись у його існуванні і в Персії та покладаючись на те, що слов'яни визнавали єдине верховне джерело життя, висновую, що чорт слов'янський був таким же спокушеним ангелом, як і Локі у скандінавів. На ідолові, знайденому Колларом у Бамбергу, він зображений, за тлумаченням вчених, левом /хоча дивно, як лев міг бути відомий слов'янам: можливо, це собака, а не лев/. Народна фантазія змальовує його у вигляді змії. Оскільки в казках, що позначені очевидними слідами давнини, зле начало переважно постає у вигляді змії, то, ймовірно, що зміїний образ був з давніх давен символом злої сутності. Цей змій уявляється в народній фантазії темним, але таким, що видихає іскри: очевидно, слов'яни мали

розуміння двох вогнів: один був животворним, нероздільним із світлом; інший — руйнівним, породженим із тьми. Можливо, цей руйнівний вогонь символізувався у капищі Нія у Гнізні, як говорить Длугош, називаючи цього Нія Плутоном.

З цим винуватцем зла бореться начало світла, істини і добра, і в такому борінні проявляється життя у природі фізичній і моральній. У природі фізичній боротьба виражається протилежністю життя і смерті істот і протилежністю річних пір: літа і зими. Природа зростає, цвіте і оплодотворюється — це царство Свантовита; природа мерзне, явища гинуть: це владарювання супротивного начала. Світло й теплота постають у боротьбі з тьмою і холодом[148]. Так само й у світі моральному: добро в людському світі бореться зі злом. Божество світла духовного, істини і блага, з'являється поміж людським родом, приймає людську подобу, навчає смертний рід істині, бореться з ворогом, який не допускає людину до блаженства, перемагається та зрештою повстає і торжествує. Такий принцип становить душу майже всіх вірувань людських. У Зенд-Авесті начало світла, Ормузд, бореться з Агріманом, ідеалом тьми і зла, перемагає його, застосовує мирні засоби до його навертання, та Агріман упирається; Ормузд замикає його у в'язниці, — Агріман визволяється, спокушає людину, долає Ормузда; починається поперемінне царювання добра і зла; урешті, приходить Созіяш, син діви, втілення духовно-світлоносної сутності, перемагає Агрімана, воскрешає мертвих, творить нове небо і нову землю, судить світ і воцаряє торжество добра та істини на віки[149]. В індійському вченні бог Вишну — символ світла втілюється на землі кілька разів, і останнє його втілення буде вічним торжеством. В єгипетській міфології Озіріс, верховне світло, первісний образ річних перемін і людської мудрості, приходить у вигляді людини на землю, виявляє благодіяння родові людському, потім, напередодні повернення на небо, його вбиває брат Тифон, який зрікся добра, згодом, після поховання, він повертається до життя[150]: отже, залишається шанованим народом як втілене божество, що зазнало страждання і восторжествувало[151]. Єгиптяни святкували цю подію щорічно весною з великими урочистостями, що починалися плачем, а завершувалися радістю[152]. Історія зображала віднайдення і здобуття Ізідою Озіріса; при цьому драматично подавалося вбивство і поховання божества[153]. Таке ж уявлення виявилося і в міфічній історії Сома-Гераклеса, котрий був спалений в полум'ї і повернувся в небесне житло[154], — у греків, в яких змішалися й позмінювалися різноманітні вірування всіх частин світу, ця ідея про втілення, страждання й торжество світлоносної сутності дістала вираження в кількох особах. Принизливі мандри на землі вищої особи зображені в історії Аполлона,

котрий, заради очищення, пасе стада, а згодом повертається до світлого житла [155]. Ця ідея виражається повніше в міфові Діоніса [156], втілення сонця, душі світу, визволителя, просвітителя і розрадника роду смертних, плодотворного духа, героя добра і світла, — він, мандруючи по землі, научав людей, перемагав зло, та був убитий, а по тому став правителем світу. Його остаточне торжество виражалося по-різному в міфології: за одними символами, його віднайдені батьківні частини лишаються немов би запорукою нескінченності життя в природі [157], за іншими, він, під іменем Загревса, був убитий Титанами, та Мінерва принесла ще тепле серце Зевсові, і той відтворив із нього нового Діонісія [158]. Той же міф міститься і в історії Гераклеса, котрий мандрує по землі з чудодійним геройством, спускається в пекло, його вбито, а потім прийнято серед богів на небо, де він бере шлюб з вічно прекрасною Гебою [159] і виступає прообразом сонячного року в природі [160]. Та найяскравіше ця ідея виразилася у греків і на Сході в пошануванні Адоніса, який, за тлумаченням Макровія, означав сонце у східних народів [161]. Свято Адоніса греки справляли два дні весною: першого дня носили зображення Адоніса, співали тужливі пісні, сумовито грали на флейтах і приносили поховальну жертву: катедра [162]. В Александрії тоді ж виготовляли подобу мертвої людини, несли на носилках і ставили на голосальний катафалк [163]. Те ж саме святкувалося у фінікійців, про що свідчить пророк Їезикіль, згадуючи про жінок, які плачуть за фалусом [164]. Це святкування відбувалося в Біблосі, Антіохії, Вавілоні і, нарешті, в Персії, де Адоніс називався Абобас [165]. Всюди воно поділялося на дві половини: у першій плакали і ховали Адоніса; друга називалася торжеством воскресіння чи повернення Адоніса і супроводжувалася гомінливо-веселими покликами та оргіями. Адоніс знаменував сонце. Його смерть означала зиму, яка змальовувалася в образі вепра, що поранив Адоніса на смерть; його воскресіння — весну [166]. У римлян навесні святкували таким же чином смерть і поховання Аттіса, а потім повернення його до життя [167]. У скандінавів цей міф знайшов вираження в поетичній історії Бальдура. Бальдур — символ сонця, Аполлон північний, син Фригії, був непереможним, прекрасніший над усіх богів і над усіх страшніший для злого Локі. Локі, одначе, хитрістю винайшов спосіб убити його. Усі боги тужили за Бальдуром, і послали посланців до підземної Геди просити його повернення. Геда відповіла, що це може статися лишень тоді, коли вся живність заплаче по ньому. Справді, усі живі істоти заплакали по Бальдуру, та Локі обернувся на стару бабу і нітащо не хотів зглянутися над ним [168]. Через це Бальдур лишився в підземному світі; та наприкінці світу він воскресне, вразить Локі і возродить нову землю; тоді настане торжество правди [169]. У слов'ян

побутувало таке ж само уявлення. І тепер, — в деяких місцях на початку весни, в інших — у червні (так само й Адоніса святкували то в березні, то в червні), — виражається в народних обрядах уже невиразне вірування. Виготовляють опудало, називане на Україні глузливо Кострубоньком, кладуть на землю, співають над ним сумовиті пісні, потім ховають і завжди завершають обряд веселими піснями та гамірною радістю. В інших місцях це опудало, після обряду, несуть з урочистістю, обвите квітами та стрічками, і топлять у воді, як топили опудало Адоніса в Александрії, за свідченням Теокрита [170]; це означає остаточне торжество: пошлюблення світла з водою.

Таким чином, ми бачимо тут всезагальне уявлення про уособлення сонячної сили: смерть і воскресіння у світі фізичному знаменують річний круг — літо і зима, а у світі моральному — олюднення божества на землі, благодіяння, страждання і торжество. Ця ідея виявилася і в утіленнях Вишну, і в Озірісі, і в Діонісії, і в Аттісі, і в Созіяші, і в Бальдуру і в нашому язичницькому божестві з різними назвами та з однаковим значенням. Гельмольд [171] говорить, що Радегаст був героєм, мандрував по землі і загинув у битві, а по тому став божеством. Певно, слов'яни вірили в його воскресіння чи перехід до вищого життя як істоти водночас божественної й людської, адже Свантовит, за їхніми уявленнями, їздив на коні своєму і бився з ворогами. Ми напевно знаємо, що за уявленнями язичницьких слов'ян бог міг являтися людям [172] в людській подобі в білому світлосяйному одязі, символом чого було священне вдягання жерців під час богослужіння. До цього ж уявлення про тимчасове переможення світла тьмою та про наступне його торжество відноситься і забобон про з'їдення сонця: наші предки, які не звільнилися ще від марновірності, думали, що змій з'їдає сонце, а потім воно знову воскресає і долає ворога: так тлумачили затемнення невігласи, як називають наш народ невдоволені літописці.

Ця ідея втілення, страждання і торжества божественної істоти на землі була дивовижним передчуттям пришестя Сина Божого, сонця правди, світла істини, і є найвеличнішим історичним підтвердженням істини нашого Св.Письма. Це була ідея, вкладена Творцем у рід людський: хоч би яку релігію створила для себе людина, вона неминуче мусила проявити в ній те начало, з яким сама постала у світі; відірвати від неї мисль про олюднення Божества було б так само трудно, як знищити віру в свою душу. Підступні уми не раз уже прагнули доводити підробленість історії Ісуса Христа видимою подібністю до вірувань народів, неодноразово вже вказували і на Созіяша, і на Адоніса, і на Аполлона, як на першообрази Богочоловіка; та всі їхні указання можуть правити тільки за ще

більше підтвердження і зміцнення того, що вони хочуть спростувати. У всіх міфологіях, хоч як би вони були спотворені людським мудруванням та фантазією, заховуються істини, які в щонайглибшій давнині, в період дитинства людства відкриті згори. Хоча вони зберегли їх у найчистішому вигляді, та й інші народи не втратили їх цілковито, адже всі, за премудрим накресленням Провидіння, мали стати учасниками порятунку. У мандрівних образах народи шукали його; Він, за словами Св.Письма, у світі був, та світ його не пізнав, і коли знайшлися ті, котрі упізнали Його, коли, подібно до завіси, розірваної у храмі в мить Його кончини, впали перед світлом його темні привиди й символи, Церква Його стоїть на цьому міцному камені ясної для всіх істини, що брама пекельна не зрушить її повік-віки.

Увесь всесвіт, оживотворений вогнесвітлом, духом краси, гармонії та розуму, сином красного кохання — Лади, великим Ладом, Білим добрим Богом, святим витязем, другом людини, поєднаним плодотворною любов'ю з прекрасною Діваною, є сцена боротьби його з похмурим Чорнобогом. Усе на землі оживлене духами, котрі допомагають чи то доброму, чи то злому началу. Про це чітко говорить Гельмольд. Як моральним якостям людини, так і фізичним предметам слов'яни надавали духів: одні з них були добрими, інші завдавали гріхопадіння. Це достеменно збігається із вченням Зенд-Авести про Їзедів. У слов'ян вони мали назви богів вітряних, водяних, лісових, польових і земляних [173].

Сонце, місяць, зірки і всі небесні явища зображалися персоніфікованими. Місяць був чоловіком зорі, його супутниці: у весільних наших піснях примушують доброго місяця прикликати свою любу зорю зійти разом, освітити поле і море, порадувати звірів у лісі і подорожанина в дорозі. У сузір'ї Ведмедиці народ вбачає коней, очевидно, Свантовита. Чорний песик, персоніфікація Чорнобога, щоночі хоче перегризти упряж, щоб порушити весь організм творення, але не встигає, тому що перед світанком побіжить пити до студениці, а тим часом упряж знову зростеться. В сузір'ї Оріона землероби добачають плуга, символ громадянськості, котрий, за стародавнім скіфським повір'ям, упав з неба. Райдуга — це сяйливе коромисло, яким цариця небесна — раніше Жива-Лада, а нині Мати Істинного Світла — зачерпує із всесвітнього джерела животворну воду та зрошує поля. Грім стається завдяки Громовнику, перетвореному із Перуна на Св.Іллю. Повітря слов'яни персоніфікували під іменем духу Погоди чи Догоди [174]; вітер пошановували за дух, що ніс від божества, називали його Стрибогом [175] і Похвистом [176], — цей демон готовий зробити стільки ж добра, скільки вчинити зла людям, не через злостивість, а з юнацької вдачі. Лихий вітер нази-

вався вихорем і походив від Чорнобога. Він має ще назву Кулла [177]. Він міг засліпити людину і розвіяти її; і багато збереглося перекан до цих пір про причинність людей через лиховісність такого вітра. Вогняні метеори були також лихими явищами і називалися змієм та смоками. Падучі зірки вважалися душами-феруанами людей, і саме падіння означало смерть.

Вода була заселена істотами, які слугували то доброму, то злому началу: хоч вода сама по собі була святою, та зла сутність насилала з неї своїх клевретів для отруєння щастя людського. Проте, нин складно дізнатися, що належало попередньо Ладу, а що Чорнобогові; здебільшого усі такі істоти уявляються небезпечними для людини; та це сталося вже після прийняття християнства, коли вчителі віри зображали неправдивих божеств бісами; — незважаючи на це і нині поскрізь запозичене поняття проривається попереднє.

До істот, що населяють воду, належать, передовсім, русалки. Як багато значили ці істоти для слов'ян, видно з того, що завжди зберігалася не тільки пам'ять про них, але й навіть віра в їхнє існування; і найсуворіші літописці змушені були називати русальним тижнем пору, визначену для святкування цих німф. Корінь слова русалка знаходиться в кельтській мові, де Русь означає воду, та як засвоєне це слово було у нас, видно із численності назв річок, наприклад, Руса в Новгородській губернії, Рось, що впадає в Нарву, Рось у Київській губернії, Русилівка в Полтавській; але ж зрештою в нашій мові є слово русло, яке означає середину ріки [178]. Русалка значить жителька русла — води. Це ті ж самі німфи, що про них нагадує Прокопій. Живучи постійно у воді, на свято Лади, весною, коли вся природа святкувала воскресіння і повернення Адоніса — Свантовита, вони виходили із води і водили кола на лугах, в лісах і на нивах. Теперішні повір'я зображають їх істотами свавільними, жартівливими: вони гойдаються на деревах, чешуть волосся при місячному світлі; але інколи нападають на людей і залоскочують їх до смерті: це, одначе, коїться більше з пустощів. Русалки істоти легкі, майже безтілесні, ані добрі, ані злі; вони — ніби втілені в людській подобі речі фізичного світу, що, незважаючи на людську постать, зберегли і несвідомість, і байдужість матерії. Їм приносили жертви: про це свідчить Прокопій і Козьма Празький; у нас, до останнього часу, зберігся звичай розвішувати рушники по деревах на сорочки русалкам, а на Україні ще розкладають гарячий хліб по підвіконнях, гадаючи, що парою від нього живляться русалки. Вони, ймовірно, були супутницями Дівони, і тому змальовуються як істоти земноводні; адже народні забобони поміщають їх у полях і лісах під іменем мавок. До таких же належать морські панни. До лиховісних водяних істот причислялися потопельниці та у х е х о л и

чи сирени у чехів, у руських водяники та болотяники, які перевертають човни, заманюють людей на погибель, розривають греблі, ламають млини. Болото уявляється житлом істот злих, а чиста вода — добрих.

До суходольних фантастичних істот належали віли, про яких збереглися повір'я у сербів. Віла зображається прегарною дівою, разом з тим і войовничою. Вони часто чинять зло людям, утихомирюються кривавими жертвами, як це видно із прегарної пісні про Іванью Скадра на Бояні [179], вступають з героями в побратимство і допомагають їм на війнах. Це амазонки — супутниці Артеміди. У чехів схожі діви називаються полудницями. В Росії, за свідченням Герберштейна, в старовину вірили в якихось полуденних духів, про яких збереглися відголоски у замовляннях. Зберігся на Русі також темний переказ про якихось дівок простоволосих [180].

До лісових богів належать Святибір, лісовики (лешие — у росіян, які уявлялися одноокими) та велетні вирвидуби. Ліси були в наших язичників предметами особливого поклоніння, адже всі світлопоклонники шанували рослин як прояв щорічної діяльності світлоносного начала. Так, Діонісій був водночас богом квітів і трав. У Персії з особливим благоговінням вшановували ліси. Релігія зендська містила вчення про священне дерево життя, називане Гом [181]. Це дерево відіграє там важливу роль при створенні світу, з нього сочиться жива (живлюща і цілюща у слов'ян) вода [182], а Бун-Дегеш визнає його необхідність у великому акті воскресіння [183]. Щось подібне було і в слов'ян, бо в пісні, де описується чудодійне створення світу, говориться, що перше ніж були створені земля і небо, стояли два дуби посеред первісної текучої маси. Таке дерево у скандінавів називається Ягдразіль, або всесвітнє дерево: туди сходяться боги порадитися про створення світу [184]. Про поклоніння слов'ян деревам ми даємо багато чисто історичних свідчень. Прокопій говорив, що слов'яни мали священні гаї і поклонялися старим деревам. У Штетині ріс великий гіллястий дуб над джерелом: цей дуб вважався житлом божества [185]. Священні гаї замінювали храми, і один із таких гаїв описаний Гельмольдом [186]. Із Краледвірського рукопису ми дізнаємося, що чехи мали заповідні гаї, де знаходилися ідоли, а самі дерева вважалися священними. Ібн-Фадлан передає відомості про поклоніння русів деревам, що доходило до грубого фетишизму. Константин Порфирородний говорить, що руси приносили жертви під деревами. В житії князя Константина говориться, що руські язичники поклонялися дупластим деревам, обвішуючи їх обрусами [187]. У Статуті князя Володимира забороняється молитися в гаю [188]. Судячи з решток нашої міфології у піснях, здається, рідко в якого народу була так оживлена й осим-

волізована рослинна природа: дерева і трави часто говорять між собою, а також з птахами та з людьми, і мають символічне застосування щодо людини. Тут недоречно викладати народну символіку: надається можливість потрудитися тут етнографам та археологам.

Слов'яни шанували як священні дерева дуби, особливо старі; ясен, слід думати, був присвячений Перунові, на що вказує схожість цього слова з найменуванням божества у Длугоша [189]. Клен і липа символізувалися, — як видно з пісень, — шлюбною парою; клен мав таємничу благодатну силу; це дерево вживається особливо під час народних свят по Великій Росії. Кленове листя мало магічні цілющі властивості. Під липами вершилися жертвоприносини. Горішник, за свідченням Оттонового життєописувача, також був священним деревом. Береза символізувала чисту матір — природу. Що стосується трав, то хоч багато з них тепер мають у народу то символічне, то чародійне значення, однак, трудно дізнатися, які з них і що саме означали в язичництві.

Птахи у слов'ян мають також символічні значення. Переважно ж міфологічні уявлення стосувалися зозулі, голубів, ластівок та ворон. — Зозуля уявляється прозвісницею майбутнього з таємничим змістом. В одній українській пісні говориться, що над сиву зозуленьку на світі нема. Це пояснюється переказом Прокоша, що на цю птаху обертається Живий. — Голуб у всіх слов'ян є символом кохання, і тому-то в одній карпатській пісні приписується створення світу двом голубам, тобто чоловічій та жіночій першоістотам. Таке уявлення є загальноміфологічним, бо голуби, за сірійською міфологією, висиділи яйце, з якого вийшла богиня Деркето — Афродита [190]. Так, у грецькій міфології заснування додонського прорікалища приписується надлетілим туди двом голубам[191], і звідтоді голуби були при храмі символом життя, поживи і цноти. — Ластівка у давніх слов'ян брала велику участь в долі людини. Так, в Любушиному суді ластівка подає знак сестрі Кленовичів про сварку її братів. Ворони (крагуї) в чехів були священними птахами; ніхто не смів полохати їх у лісі, а Забой вважає величезною образою для своїх богів те, що християни вигнали із лісів крагуїв. Сова, здається, була символом смерті й тьми: коли душа вилітала із тіла, то всі птахи сполошилися, не злякалися лише сови. Та окрім цих птахів, слов'яни приписували дар прорікання ще багатьом іншим. Птаховолхвування було поширене у всіх народів нашого племені. На Великій Росії особливу силу має ворожіння за допомогою чорної курки [192], що нагадує авгурів і, звичайно, походить з язичницького світу.

З четвероногих священними у слов'ян були віл і кінь. Зображення бичачої голови на щиті Радегаста співвідноситься із

світопоклонницькою ідеєю персів та єгиптян; бик був символом оплодотворення, а тому в Зенд-Авесті перша істота, від якої походить уся твар, зображається биком [193]. В єгиптян бик означав животворну силу сонця. У Греції бик символізував Бахуса, який сприймався в значенні сонця [194]. Як саме шанували слов'яни коня, видно із описань богослужіння Свантовита і Радегаста: ворожіння за допомогою коня збереглося до цього часу в нас. У загальноміфологічній системі кінь уявлявся твариною, нерозлучною з биком [195]. У Зенд-Авесті кінь — тварина сонця, і Коршид (одне з найменувань сонця) змальовується на конях [196]. Те ж саме приписувалося Аполлону, як сонцеві. Священними комахами вважалися бджоли. За російськими повір'ями, бджоли походять від коня, загнаного водяником, і знайдені в річці [197]; це дещо нагадує зендського бика, вбитого Аріманом. У Греції бджоли вважалися супутницями Артеміди, вони також були присвячені Церері і були за пам'ятку та символ Золотого віку [198]. Мед у слов'ян вважався священним так само, як і в грецьких язичників: його приношувано в жертву богам та вживано на тризнах.

Землю слов'яни населяли добрими і злими істотами. До добрих належав д і д у с ь, який з'являється в тих місцях, де заховано скарби; від доторку він розсипається на порох, даючи знати людині про багатство. С к р и т к и в богемців — пігмеї — здається, були істотами ані добрими, ані злими; так само в Росії вірять в к о т и г о р о ш к а, мужичка тощо. Були підземні злі духи у слов'ян, у богемців називалися вони Стриги [199]. Воїни прикликали їх на допомогу проти дорогів, і вони мали силу зупинити коня недруга; від цього відлягалися тим, що прокреслювали шаблею хрест на землі між ногами коня: таким чином розривали невидимі пута, що ними зв'язувано тварин; після цього належало відбігати не оглядаючись [200]. Домовики, без сумніву, у слов'ян означали пенатів, покровителів дому та домашніх пожитків. Хоча тепер їх визнають за звичай злими, та в давнину вони були добрими геніями і давнє уявлення проявляється в нинішніх віруваннях. Так, у замовлянні мати відводить від сина ч у ж о г о д о м о в и к а; свій же домовик не є небезпечним [201].

До числа злих фантастичних істот належали К о щ і й - я д у н [202], або Кощій безсмертний, уявлюваний у вигляді скелета, триклята Б а б а Я г а, протипоставлена золотій Бабі-Ладі, к у г а у сербів, або м е р о в а ж і н к а та інш. Оскільки моя мета не писати повної міфології слов'янської, тим більше народного демонослов'я в теперішній час, то я обмежуся сказаним, надаючи можливість детального розгляду етнографам.

Із символічним пошануванням предметів фізичного світу тісно

пов'язаний був у слов'ян догмат перевтілення, — у піснях слов'янських народів дуже багато історій про перевтілення: напевно наші предки вірили, що душа покійника і навіть жива людина з тілом може обернутися на дерево чи птаху або якусь іншу істоту [203].

Дітмар говорить, буцімто слов'яни не знали нічого про майбутнє життя; але це несправедливо, адже ми бачимо вочевидь протилежне із решток нашої поезії. Із Краледвірського рукопису ми знаємо, що слов'яни визнавали в людині особливу сутність, котру називали душею, чи душицею, і місце їй визначали в горлі. Вибита із тіла перлиста (за виразом Сл. о п.Ігор.) душа виходила із горла і пускалася по деревах; тоді Морена супроводжувала її в темну ніч. Так зображається кончина людини. Від Нестора та арабських письменників ми знаємо, що слов'яни своїх мерців спалювали, а попіл ставили в посудинах на стовпах над шляхами і творили тризну, чи поминки, на честь усоплих [204]. Чи було у слов'ян якесь визначене місце для душі, про це ніде зовсім не сказано; вираз: Морена прислала його в темні ночі, очевидно, вказує, що не було у них ані раю, ані пекла, та слов'яни не визнавали цілковитого знищення після смерті, і чорна ніч Морени не була ніщо. Свята на честь померлих, що збігалися весною із святкуваннями оновлення природи, узливання та молитви по померлих, свідчать, що слов'яни мали уявлення про потойбічне життя. Від Нестора та Льва Диякона [205] ми дізнаємося, що, за слов'янським розумінням, порушник присяги буде рабом у своєму майбутньому житті. В старовину під час поминання лили вино на могилу і ставили наїдки з тією гадкою, що все це дістанеться покійнику. Отже, смерть не уривала існування людини цілковито. Навряд чи ще в якого народу є стільки переказів про мерців, що блукають по землі, як у слов'ян; але справді, що слов'яни не мають для них визначеного місця: мерці, за народними уявленнями, приходять не з пекла і мороку, а встають із домовин чи з'являються невідомо звідки; одні чинять людям зло, інші блукають без будь-якої мети по світу, не знаходячи собі притулку. Із усіх таких повір'їв, котрих незчислима кількість, видно, що якесь одне місце для померлих навряд чи існувало, але побутувало вірування в життя після смерті. А втім, чехи, хто більше ховав померлих, вкладали небіжчикам у рот та в руки монети для заплати Wuodzy u Plawcy, — особам, котрі, мабуть, мусили провести і переправити кудись померлих [206]. Оскільки слов'яни спалювали небіжчиків, і при тому вони вірили в присутність іншої істоти в людському тілі — душі, то поставання з домовин не могло бути тоді загальним віруванням. Знаємо тільки, що мерці з'являлися. Я гадаю, що їхнє місцеперебування — вся природа. Душі переходили в дерева і птахів, вони відгукувалися до людини або прибирали свого колиш-

нього вигляду і з'являлися. Це не був достеменний метампсихозис, а лишень недостатність уявлення про рай та пекло після смерті. Можна собі уявити, яким тісним був зв'язок слов'ян з природою, наскільки одушевлений був світ. А поза тим було вірування в нове життя, в повернення та оновлення. В перші дні святкування весни побутував звичай закликати померлих: це робилося тоді, коли святкувалося воскресіння природи, перемога Свантовита над мороком та знищенням і, здається, засновувалося на віруванні, що добре начало колись переможе смерть остаточно і подвигне померлих до життя: ось що саме і називалося майбутнім віком. Пруси, за свідченням Дюїсбурга [207], думали, що тіла колись воскреснуть і будуть жити в такому ж стані, в якому вони були раніше. Кадлубек [208] говорить про гетів, під якими він розуміє латишів і литовців, що, на їхню думку, душі виходять із тіла, а згодом увійдуть в тіла, які тоді народяться. В інших міфологіях знаходимо таке ж вірування, наприклад, у скандінавській та в Зенд-Авесті, де мовиться, що вічне добро Созіяш знищить смерть, воскресить мертвих і створить нове небо і нову землю.

Слов'янській релігії був чужий фаталізм. Про це нам сповіщає ще Прокопій, кажучи, що слов'яни про долю зовсім не мають уявлення. Хоча тепер у нашого простого народу живе думка про приреченння, та вона, очевидно, запозичена разом з християнством від інших. У поляків навіть слово los, що означає долю, запозичене з німецької мови. Малоросійське слово доля означає не судьбу, а стан, в якому перебуває людина: в одній пісні козак скаржиться на долю, і доля йому відповідає, що винна не доля, а воля. Ось докорінне слов'янське поняття про свободу людини. Ворожіння при храмах не означають також віри в судьбу, а свідчать про те, що людина відчуває недостатність свого розуму і прагне довідатися від божества, чи буде доречним те, коло чого вона заходжується.

Віра у ворожіння була поширена межи слов'янами надзвичайно, так що й донині по російських селах знахар чи ворожбит користуються такою ж силою і значенням, як оракул. Віщування у храмах люди вершилися разом з ворожбою. Ворожили не тільки жерці, але й жінки, котрі займалися цим, становили ніби особливий цех. У Чехії були жінки, що їх називано wieszkynie; — вони відповідали на питання стосовно політичного стану країни, і князі розпочинали справи за їхніми порадами [209]. Слов'яни мали глибоку пошану до жреба і вважали його за сповіщення вищої волі. Разом з цим поєднувалася і віра у могутність слова. Людське слово мало в собі щось чародійне, містило таємничу силу, котру пізнати — було витонною мудрістю. Слово могло дати людині щастя і занапастити її безповоротно; слово могло виганяти хвороби, спиняти дії злих духів,

скеровувати фізичні явища, творити дива. Хто осягнув потаємн значення слова, той забезпечив себе і в битві, і на морі, і серед скритних недругів. Пам'яткою цього вірування лишилися замов ляння, за допомогою яких простий народ сподівається набути багат ства, позбавляється небезпек і хвороб. Таке вірування розвинуло слов'ян любов до поезії і викликало до життя величезний запас пісенності. У пісні слов'янин вбачав не тільки приємне, а й високо чудодійне; поет мав ім'я віщого, тобто того, хто звідав заповіт істини, а поезія називалася віщба. Звідти у слов'ян поважання за конів і правил батьків, що знайшло вираження в численних висло вах чи приказках, в яких виказано житейську мудрість.

Закінчення в наступному випуску

ПРИМІТКИ

134 Die Wissensch. des Myth. 292.
135 Hist. Polon. p.36.
136 Cranz. Hist. eccles, p.4.
137 Bel. not. Hung. II. p.252.
138 Symb. II. 170.
139 Dentsch. Mytholog. p.706.
140 De Nat. Deor. III. 23.
141 Funke Zexic. II. 117.
142 Symb. II. 117.
143 Symb. II. 112. 161.
144 Cosmas. p.21. — Kron. czeska 20.
145 Symb. II. 306.
146 Chron. Slavor. 125.
147 ibid.
148 Ibuk. 1-23. Rauschn. 29.
149 Bum. Degesch. 19. 30. 31. 34. 113.
150 Rausch. 46. Symb. III. 358. I. 283. 238. 346.
151 ibid. I. 297.
152 ibid. I. 248.
153 Русск. прост. празд. 4.
154 Symb. II. 236.
155 Funke Zex. I. 260.
156 Symb. III. 100. 513.
157 ibid. II. 303.
158 ibid. III. 352.
159 Fund Zex. II. 836.
160 Symb. IV. 26.
161 Macrob. I. C. 21.
162 Funke. adonia. T. I. 40.
163 Symb. II. 95.
164 Symb. VIII. 14.
165 Funke ibid.
166 Symb. II. 101.
167 ibid. IV. 31-32.
168 Rauschn. 387.
169 Dahlm. Gesch. V. Dan. I. 35.
170 Theocr. XV.
171 Chron. Slav.
172 Vita S. Ott. 408.
173 Iron. Czeska.
174 Dlyg. Histor. Pol. I. 37. — Helom. Chr Slav. c.84.
175 Сл. о пол. Игор.
176 Dlug. ibid.
177 Сахар. Рус.чернок. 37.
178 Русск. прост. празд. T.3. Dxieje. nar Zitewsk. I. 775.
179 Нар. српске niecme. II. 10-20.
180 Сказ. русск. нар. 18.
181 Zend — Av. III. th. 206.
182 Kbuk. 56.
183 Bun — Dehesch. 105.
184 Rauschn. 377.
185 Vita S. Ott. 403.
186 Chr. Slav. L. II. 83.
187 Карамз. T. I. пр. 216. стр. 351.
188 Там же. пр. 1. 484.
189 Hist. pol. N.
190 Symb. 11. 65.
191 ibid. 163.
192 Русск. Чернокн. 65.
193 Zend — Avesta I. th. 254-257.
194 Symb. IV. 258. III. 104.
195 Symb. IV. 380.
196 Kbuk. 18.
197 Сахар. Сказ. Рус. нар. о знахарст-вах. 49.
198 Symb. II. 172.
199 Scias. Bohemorum strigas sive bmuras

[illegible] praevaluisse Eumenidas. —
[illegible] Cosmas.
[illegible] Ibid.
[illegible] Сахар. Рус. Чернокн. 19.
[illegible] Сахар. Там же.
[illegible] Кілька таких метаморфоз я вважаю [illegible] навести тут:

1. Дівчина, не слухаючи застережень брата, ступила на річкову кладку, потонула і обернулася на березу, очі її — на [illegible] ягоди, а коса — на траву.

2. Зла мати переслідувала сина суворим поводженням: син поїхав і обернувся на явора, а його кінь на камінь. Мати вийшла в поле і стала під явором, котрий [illegible] до неї і вона перетворилася на [illegible].

3. [illegible] покохав дівчину і втік з нею, та [illegible] не міг пошлюбуватися; сам він обернувся на терен, а дівчина на калину.

4. Пан ненавидів свою жінку і полюбив [illegible] дівчину, котра розповіла про це пані. Пані вбила її: з її ніг виросли два явори, а з її рук — два буки.

5. Дівчина довго дожидалася свого нареченого, виходила на високий курган, [illegible] аж до того, поки не обернулася на тополю.

6. Чоловік пішов на війну, залишивши [illegible] на догляд своєї матері. Свекруха поводилася з нею так суворо, що [illegible] з туги обернулася на горобину. Чоловік, повернувшись, побачив [illegible] горобину, почав рубати, а на [illegible] з'явилася кров, і горобина промовила, що вона його дружина, обернена на горобину.

7. Дівчина несла воду, знемігши від роботи, покладеної на неї господинею, кинула відра і обернулася на яблуню. Юнаки, що проїздили мимо, зрубали яблуню і зробили з неї гуслі.

8. Брат убив брата: із тіла вбитого виросла очеретина, котра, будучи зірваною, награвала пісню, яка викривала вбивство.

9. Юнак, довго перебуваючи на чужині, одружився і дізнався, що його дружина — рідна сестра: обоє обернулися на квітку, називану по-великоруському Іван да Мар'я, а по-українському братом із сестрою (viola tricolor): брат означає синій колір, а сестра — жовтий.

10. Щодо зозулі, то є декілька розповідей про її перевтілення, напр.: у сербів сестра обертається на зозулю за те, що плакала за мертвим братом. У поляків княжна, котру віддавали проти її волі заміж, обернулася на зозулю. В малоросіян жінка, віддана заміж на далеку сторону, прилітає до матері в образі зозулі.

11. Жінка обертається на камінь за негоже використання хліба.

12. Весілля обертається на вовків через замовляння.

13. Душі померлих перетворюються на птахів: з'являються живим; так, у малоросійській пісні душа вбитого прилітає до свого тіла до жінки, котра побивається за ним, у вигляді павича.

14. Дівчина потопає в Дунаї, і частини її тіла перетворюються на різні предмети, руки стають щуками, ноги — сомами.

203 Ibn. — Fotxl. 19. Hecm. 6.
204 Hecm. ibid.
205 Ист. Льва Дьяк. 94.
206 Kron. Czesk.
207 III. c.5.
208 IV. c.19.
209 Kron. Czeska 47.

Сергій ШЕЛУХИН

НАЗВА УКРАЇНИ*

НАЗВА УКРАЇНИ У СТАРОДАВНІХ ГЕОГРАФІВ**

Назва території Україною не менш стародавня, як назва Руссю. Слово Україна місцевого простонародного походження і в своїй появі звязане з територією. Слово Русь невідомого походження і спочатку прикладалося до людей певного зайняття, а по тих людях перейшло на опановану ними територію, після чого перейшло і на иншу людність тої території. Слово Україна, бувши простонародним, потім зробилося і книжним, а слово Русь, ставши книжним, потім робилося і народним, хоч зробитися ним і не встигло.

Славяне розселились по ріжних місцях ще до Різдва Христового, а коли саме — не відомо. Ще до київського літопису вісти про славян ми стрічаємо у Геродота, Орігена, Птоломея і ин. Славяне розселялися родами по ріжних місцях, там змішувалися з тубольцями, потім приймали в себе кров тих племен, що приходили до них пізніше, і таким чином утворилися ріжні славянські, між собою окремі народности: московська, українська, польська, чешська, сербська, болгарська і ин.

Кожна з тих народностей має історію свого імени і історію назви своєї землі.

Московська народність утворилася з мішанини Славян з переважаючою кількістю фінських і урало-монгольських племен. Саме слово "Москва" фінське. В українській народності сих домішок немає.

Археольогична наука установила, що Київ існував уже не менш, як за 100 років до Р. Х. Значить, і український нарід тоді вже був. Коли саме він оселився на землі, яку займає й нині, не відомо. Але-ж археольогичні роскопки могил на Полтавщині, Київщині, Чернигівщині, Поділлі і в ин. місцях України, з похоронами в тих

* Друкується за виданням: С.Шелухін. Назва україни. — Відень, 1921. Збережено правопис оригіналу. Розвідку про дослідницьку діяльність С.Шелухіна читайте в четвертому випуску "Хроніки — 2000".

**Взято з виготовленої до друку більшої росправи того ж автора про назву "Україна" з найдавніших часів у літописців, в актах, піснях, думах, у географів, істориків, діпльоматів, учених, письменників, а також про назви "Русь" і "Малоросія". *Прим. автора.*

могилах ще до хрещення Русі, показали знайденими в них зернами хлібів, знаряддям і ин. предметами, що український нарід ще до прийняття християнства був уже народом хліборобським, а значить осілим на нинішній своїй території. Се потверджується й иншими науковими даними. Як тоді звав себе і свою землю український нарід — не відомо. Але-ж у всякому разі не Русью, бо се імя, як видно хоч би з київського літопису, з'явилося в Київі тілько в другій половині IX віку після Р. Х. і було назвою спочатку тілько для князя та його вояків чужинців.

На території, яку залюднює український нарід, на памяти історії пробували Скифи, Сармати (Алане або Роксолане, Осетини, Перси), Чорні Клубуки, Печеніги, Половці, Кримські Татари, Греки, Готи і ин. народи. Без сумніву, в українській крови є домішка усих отгих народів. Не дурно територія України у книжників зветься тілко-ж Сарматією і Роксоланією, а народ український зветься також народом сарматським, роксоланським. Осередок української народности залюднював Придніпровя і взагалі всю систему річок, які впадають в р. Дніпр, що звався у Греків Бористеном. Геродот тих Славян звав Скифами — оратаями, бо вони орали поле, щоб сіяти хліб. Таке призвіще по своїй природі спільне з літописною назвою Українців Полянами, бо кожен сіяв хліб, жив з поля і вів хліборобське життя. Але-ж сі поля йому доводилося здобувати і обороняти од ріжних сусідів і кочівників мечем, а тому він мав їх в своїм володінні стілько, скілько був у силі собі украяти і оборонити мечем. Тому його земля, його поле — се його україна.

Великий знавець української народної мови проф. Максимович пише, що у Українців україною зветься поле. (Макс., т.III, 365.)

Цілком зрозуміло, що кожна з народностей, додаючи до славянського пня своєї крови, вносила туди і свою психіку, чим в мішаній народности утворювалася нова психіка. Позаяк домішки до московської, польської і української народностей були між собою цілком ріжні, то і психіка у сих народностей вже через се одно стала не однакова, а кожна з них має свою окрему, особливу, приналежну тілько їй психіку. Се яскраво й виразно одбилося на звичаях, побуті, праві, релігії (навіть прийняте згодом грецьке православіє, напр. у Московців і Українців перетворилося в дві не тілько одмінні, а ріжні релігії), а особливо яскраво одбилося на словотворі і на мові кожної з народностей, бо мова — то вираз душі народности.

Змісту і значіння українського слова "україна" ніяк не можна поясняти змістом і значінням такого-ж по голосові московського слова, як се зробили з поясненням слова "Україна" проф. Грушевський, проф. Лінніченко, Цеглинський, Барвинський, Свєнцицький, В. Шульгин, князь Волконський, Стороженко, Щеглов і багато инших, чим допомогли великому політичному й культурному баламуцтву та шкоді проти національного, культурного,

політичного і міжнародового відродження й життя українського народу.

Правдивим і науковим шляхом в сій справі пішов ще в 40-х роках XIX. віку проф. Максимович, який за поясненням українського слова пішов не до польської та московської, а до української мови, з якою українські народні слова звязані органично.

По московськи "україна", відносившись до землі, значить те-ж саме, що по українськи "окраїна". В значінні "окраїни" московської землі слово "україна" вживається в московських (напр. в Псковській) літописах, законах, актах. З офіціяльного московського вжитку слово "україна" в змислі "окраїни" Московці стали помалу виводити у себе з 1654 року, з якого часу вони мусіли вживати його в українськім змислі. Вони замінили його у себе українським словом "окраїна", щоб уникнути плутанини й непорозумінь що до українського народу та його території.

Московське слово "україна" виводять звичайно од "у края" (чого). Земля, яка лежить "у края" якоїсь території — се по московські є "україна" тої території. Але-ж по українські така земля зветься "окраїною", а ніяк не "україною". По українськи не можна сказати "у края" чогось, а треба сказати "скраю", "о край", "о краї" чогось. Вже через се одно не можна виводити українського слова "україна" од "у края" (порівн. окраєць, окрайка, окрайок).

По українськи "окраїна" і "україна" — се цілком ріжні поняття і походять од ріжних слов зовсім не одного, а ріжного змісту. Вони походять од слов "окраяти" і "украяти".

Слово "украяти" — значить одрізати од цілого шмат, який уявляє сам собою після сього окремий, самостійний предмет з своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами. Слово "україна" — се спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкраяно, украяно) з цілого і який після сього сам стає окремим цілим і має самостійне значіння, сам уявляє собою світ ("Великий світ Україна, та нігде прожити..."), окрему землю, територію, з своїми межами, окраїнами, границями. Се поняття відноситься тілько до землі.

На весіллі у українського народу кладуть на стіл коровай (символ землі, поля, хліборобства), в який втикають соснове гільце з шаблею (символ оборони землі). В певний момент дружки співають:

Дружба ножа не має,
Нам хліба не вкрає,
Дайте му колодача,
Най нам украє калача.

Після сього дружко надрізує коровай (хліб, калач) шаблею і крає його ножем на шматки, а дружки співають:

Дружко коровай крає,
Золотий ножик має...
("Основа", 1862 р., Апр., стор. 6).

Прошу завважати, що ніщо так довго не живе в народі, як звичаї, та ще ритуального характеру, і що ввесь весільний ритуал — се величезна і надзвичайно поетична символіка, повна змісту побутового і історичного життя українського народу. Описаний весільний звичай, в додаток ще з ужитком в відповідних піснях слів "украяти", "вкраяти", "краяти", показує, що проф. Максимович натрапив на цілком певний шлях, подаючи своє вище наведене пояснення слова "Україна".

Не дурно волинська шляхта в початку 17 віку дала наказ своїм депутатам до сойму глядіти, щоб волинської і київської землі "не було закраєно" до Турції.

Як же се слово розумів і розуміє сам український нарід, що утворив його так образно, виразно, поетично і разом з тим так відповідно історичній реальности, коли йому доводилося мечем "украювати" собі і захищати кожен шмат своєї землі, щоб з тих украяних шматків утворити собі в певних межах територію — Україну, так гарно символізовану калачем на весіллі, на якім фігурують і князі, і бояри, і дружко з усіма аксесуарами сивої старини? На се питання дає одповідь сам нарід своїми стародавніми літописами, піснями, примовками і т. и.

В збірниках пісень у Чубинського (5 т.), Максимовича, Костомарова і ин. можна знайти з сим словом такі пісні, що й досі співаються по Україні.

В пісні про Орла і Сокола, Сокіл каже:

— Дарую тобі, орле,
Всі области мої,
А сам я полину
На чужу вкраїну...

В другім варіанті продовжується:

В чужу вкраїноньку,
В чужу сторононьку.

Тут ясно, що вкраїна то сторона, край, область.
Або:

А старий сокіл з чужої україни прибуває,
Сизокрилого орла на своїй україні стрічає...

В наведених випадках ясно і виразно зазначено, що є україна своя і україна чужа, що україна — то чуже або своє володіння, край, область, земля в певних межах, територія.

В думі про похід Б. Хмельницького в 1650 році Молдавський Господарь Василь послав до Потоцького на Поділля за поміччю й пише:

— Гей, Пане Потоцький!
Ти на своїй україні п'єш-гуляєш,
А об моїй пригоді нічого не знаєш! —

На се йому Потоцький одповів:

— Ей, Василю Молдавський,
Господарю Волошський!
Коли-ж ти хотів на своїй україні проживати —
Було-б тобі Хмельницького у вічнії часи не займати.
(Іст. піс. У. Нар., Сб. Ант. і Драг.,
Т. II, стор. 101-105).
"Ромен вславився циганами по всіх українах"
(Номис, Приказки).

"Ой по горах, по долинах,
Та й по чужих українах,
Ой там козак пьє гуляє" (Чуб., V, 32, 41).

Таких прикладів у виписках можна подати безліч і всі вони свідчать, що український нарід в своїй мові під "україною" розуміє землю, територію, сторону, край, область, володіння в певних межах, а ніяк не "окраїну" чиєїсь або якоїсь землі. Коли-б підставити в наведені приклади замісць "україна" слово "окраїна", то вийшла-б або нісенітниця, або повна зміна змислу.

В прикладі до землі українського народу слово "україна" з бігом часу персоніфікувалося і перетворилося практикою назви в власне імя території українського народу, яка по сім слові стала зватися "Україною", як своїм власним іменем. Одсилаючи за подробицями в сій справі до моєї головної праці, я тут завважую тілько, що іменем України народ в своїх піснях, думах і инших творах своєї словесности виразно називає землю, як окрему свою територію з певними межами.

В народній думі про похід Наливайка в 1596 році проти Жолківського співається:

— Ой, у нашій, у славній Україні
Бували колись престрашнії злигодні, бездольні години,
Бували й мори, й військовії чвари;
Ніхто українців не рятував,
Ніхто за них Богові молитов не посилав,
Тілько Бог святий знав, що він думав-гадав,
Як незгодини на Українську Землю посилав.

(Максимович, т. I, стор. 619, вид. 1876 р.)

Наведеного матеріялу досить, щоб одкинути байки про те, що сама назва Україною показує, що се не окрема земля з окремою народністю, а тілько "окраїна" иншої землі з народністю тої землі. Байку сю всякі імперіалісти та ассімілятори вже досить використали для себе на шкоду українському відродженню й зростові національного й політичного незалежного життя українського народу.

В такім народнім змислі назви окремої землі слово "Україна" вживали на своїх картах і старі географи.

Те, що у географів і стародавніх книжників для України вжива-

лося кілько назв (Русь, Росія, Сарматія, Роксоланія, Козакорусія, Черкасія і т. д.) є звичайне явище. Колишня Еллада і Елліни звуться Грецією і Греками. Колишня Галлія з Галлами нині зветься Францією з Французами, а колишня Франція нині зветься Баварією і Німцями. Швейцарія зветься Швейцарією, Гельвецією, Сюіс. Поляки звалися також Ляхами. Німці мають мабуть найбільше назв: Німці, Германці, Дейтше, Тедески, Аллемани, Готи, Франки, Тевтони. Так і Україна, яка колись звалася по книжному ще й Русью, лишалася при своїм стародавнім імени України, віддавши з 17 віку своє книжне імя Русі Московщині, яка шукала собі імени і в 16 вікові хотіла назватися навіть третім Римом.

Коли-ж вперше простонародне імя України стало робитися і книжним іменем?

Найдавнішу запис, в якій територію українського народу названо не тілько її книжним імям Русі, а і народним іменем України, ми знаходимо в Іпатьєвському спискові літопису під 1187 роком. Назву "Україна" з проізходними од неї вжито в цім літопису 6 раз, а саме під 1187, 1189, 1213, 1268, 1280 і 1282 роками. "Україною" тут названо ті-ж землі, які названо також і книжним імям Русі. Се синоніми. Тому проф. Максимович мав повну рацію, коли писав "Русская Земля, или Украина" (III. т., стор. 365 і далі).

В ті часи землі на північ од України звалися: Суздальською, Володимирською, Муромською і т. д. Потім по г. Москві, про яку згадується вперше в 1147 році, як про невелике село, ті землі стали колективно зватися Московією. Руссю вони не звалися і сами себе виключали з Руських Земель, вважаючи Руссю і Руською Землею тілько Україну, яка по г. Київу носила ще й імя Київської Держави. Се цілком виразно зазначено в літопису, напр. під 896, 1150, 1154, 1175, 1179, 1187, 1195, 1202 і инших роках. На Галичину назва Русі перейшла тілько з 13 віку. Вираз київського князя про Київ, що він "матір городів руських", відноситься до України і її городів, а ніякого відношення до Московії не має, бо не українські городи не називалися руськими. По назві земель і народ звався: Суздальці, Володимирці, Ростовці, Муромці і т. д., як по Україні — Українці. Одначе, се пізніша форма, а стародавніша форма була на "не": поляне, древняне, кияне, забужане, волиняне, галичане, подоляне і т. д., а од імени Україна — україняне. Таку назву обивателів України українянами стрічаємо в Іпат. літоп. під 1268 роком, де Ляхів, які проживали в Холмщині, названо українянами, бо Холмщина частина України (див. запис під 1213 р.). По тому-ж словотвору та смуга української землі, яка лежить при межі України, зветься україницею (вкраїниця). Відповідно сьому ми знаходимо в літопису під 1282 р. запис про с. Воїн, яке лежало на самій границі між Польщею і Україною. Про його сказано, що воно лежало "на

въкраїниці". Розуміється, вкраїниця — се разом і окраїна, а тому писали також "вокраїниці".

В Іпатьєвському літопису під 1185-1187 роками оповідається, як половці нападали на Переяславську, Київську, Чернигівську, Новгород-Сіверську і ин. руські землі, спалили навіть Путивль, брали людей в полон, все грабували й розоряли. Між князями, які обороняли землі од Половців, особливо прославився Переяславський кн. Володимир Глібович, якого всі князі і народ за се любили, бо він обороняв усю руську землю. Коли в 1187 році він в поході проти Половців застудився і вмер, то літописець під 1187 роком росповідає, що "плакашеся по нем всі Переяславці", поясняє, чого саме, і кінчає з жалем: "О нем же Україна много постона", то-б то жалкувала, журилася, плакала. Україною тут названо всю Руську Землю, яку він захищав і якій натурально за таким князем треба було жалкувати. (Порівн.: в козацьких думах так само Україна жалкує, журиться, сумує, плаче, стогне — та-ж сама персоніфікація.)

Під 1189 роком оповідається, що Галичане запрохали до себе на княження в Галич Ростислава Берладничича, який після сього поїхав до них з Смоленська і швидко прибув "к Україні Галичской", де й роспочав свої акції, взявши два города і поїхавши до Галича. Смоленськ і Смоленська Земля — се не Україна. З Смоленську князь їхав на галицьку Україну, а тому літописець і росповідає про те, як він прибув до України Галицької.

Таким чином літописець записом під 1189 роком установляє, що Галицька Земля в ті часи являла собою частину України і тому звалася Україною Галицькою, подібно тому, як Поділля звалося Україною Подільською. Ся назва вживається і в козацьких думах. Завважу, що інженер і географ Боплан, як про се буде подробніше сказано далі, так само в 1648 році вжив назву України до Галичини і до Поділля, яке займало і частину нинішньої Галицької Землі. Так він зробив згідно з народною термінольогією. Сим установляється історичне, споконвічне право Галичини на імя України і приналежність до неї, як частини до цілого.

Стародавні географи раніше, ніж инші чужі книжники, починають вживати на картах, замісць книжних, народні назви міст, річок, країв і т. и. До сього їх в великій мірі спонукали практичні потреби. В давні часи купці, діпльомати, посланці і инші подорожували на конях і мусіли роспитувати шляху у місцевого населення. Як французький купець Мотіель, так і посланець австрійського імператора Еріх Лясота, що їздив в 1594 році до Запоріжців утворювати з ними договір, однаково мусіли питатися шляху по назвах на мові місцевого населення. Географи, картами яких вони користувалися, мусіли задовольнити й такі потреби, і на стародавніх географічних картах книжні назви все більше й більше замінялися місцевими

простонародними. Тому і книжна назва України Русью, Росією, Роксоланією, Сарматією і т. д. помалу замінилася й на картах народною назвою "Україна".

Чужинці, вимовляючи це слово по-своєму, писали його ріжно: Ucrania (Укранія — по латині, Україна), Ukraina, Uckrainia, Uckraina (Україна), Ukraine (по французькі Укрен — Україна), і т. д. Так Німці й досі Росію пишуть і звуть "Russland" (Руслянд).

Я маю матеріял майже з 50 стародавніх карт, починаючи з 16 і до середини 19 віку (1508-1831 р.).

М. Тишкевич, бувши послом УНР при Ватікані, звідти вивіз фотографичні знімки з 5 карт — 1508, 1529, 1532, 1565 і 1571 р. Шкода, що ті фотографії не мають задовольняючих метричних описів і я мушу через те обмежитися короткими вказівками.

Сі карти і багато більш цікавих з Ватіканської бібліотеки є в атласі Кульженка. На жаль, той атлас зоставив я дома на Вкраїні.

1. Карта Європи, Азії і Африки, зроблена в 1508 році, має заголовок: "Legere est in libro de inventione... Circulus" і замітку. "Ruysch. Univ. Cogniti orbis tabula. Romae 1508." На ній Україна (з Галичиною) названа Руссією (Russia), Московія — Московією, а Польща — Польщею.

2. Карта 1529 р. містить в собі Європу, частину Азії і частину Африки. Має надпис: "... ola Diego Rubero Cosmographo de Sumagestad : Anno de : 1529 ...e..." на сій карті Україну названо Сарматією і по р.Дніпрові поділено на Сарматію Європейську (правобережну) і Азійську (лівобережну). Назви Русі чи Росії зовсім немає. Польщу названо Польщею, а Московія пишеться "Mosczouvi" (Московити). Францію названо її давнім іменем: Галлією (Gallia), а нинішню німецьку Баварію — Францією.

3. Карта Європи, Азії і Африки 1532 року, з надписом: "Typus cosmographicus universalis", а внизу: "Sim.Grynaeus. Novus orbis", "Basileae 1532." На сій карті нинішня Франція названа її давнім іменем "Gallia" (Галлією), Україна — Сарматією, яку поділено, як на карті 1529 р., а Московію — Московією. Назви Русі чи Россії немає.

4. Шматок карти Європи, Азії і Африки з надписом: "... utta la terra conoscivta fin ..." і далі: "inv. 69.732 Paulo Forlani Veronese fecit. Ferando Berteli ex 1565." Тут Україну названо Русью (Russia), Московію — Московією, а Польщу — Польщею.

5. Шматок карти Європи з надписом: "inv. 69.748. Clausio Duchetto ex l'anno MDLXXI" (1571 р.). На сій карті надпис "Russia" (Русь, Росія) покриває нинішні Галичину, Холмщину, Підляшшя і Полісся, з городами: Люблином, Холмом, Перемишлем, Львовом, Коломиєю, а межею між Польщею і Руссю показана річка Висла. На північ показана Северянська Земля (Чернигівщина), а далі "Московське князівство" (Moskovia ducatus).

Величезні скарби для української науки зберігаються в Парижі — в Національній Бібліотеці і в Архивах Міністерств Закордонних Справ та Військового. На жаль, над ними ще майже ніхто з Українців не працював і вони лежать невикористаними. Завдяки енергійній праці молодого ученого І.Борщака, який по моєму проханню при своїй роботі зібрав і для мене деякий матеріял, я маю можливість подати тут не тільки цікаві виписки, а і 2 карти, зроблені мною з фотографій, доставлених Борщаком.

В Арх. Фр. Міністерства Зак. Справ зберігається карта України, зроблена в 1572 році з наказу короля Карла IX для його брата Генриха, кн.Анжуйського. На сій карті територія по обидва боки Дніпра має надпис: "Ukraine" (Україна), захоплюючи і нинішню Харківщину, яка колись звалася Слобідською Україною. Та частина, де нині Кременчук, Єлисаветград, Катеринослав, і нижче має надпис: "Cosaques" (Козаки).

З сию картою, по давности вжитку географами назви "Україна", конкурує карта Мотіеля. В Націон. Бібліотеці (Париж) в паперах французького купця Мотіеля є географчіна карта басейну Чорного Моря, зроблена невідомим автором. Мотіель їздив з Франції суходолом в Туреччину через Україну. Виїхав він з дому в 1580 році, а вернувся в 1582 р., пробувши в подорожі 2 роки з лишком. Ясно, що карту, якою він користався в тій подорожі, було зроблено раніше 1580 року. На сій карті територія по обидва боки Дніпра має на собі надпис: "Uckrania" (Україна). На тій території показані міста Овруч, Житомир, Київ, Каменець-Под., Полтава, Чигрин.

В тій же Нац. Біб. зберігаються дві географічні карти: одна з 1641 року, перевидана в Римі в 1678 р., а друга з 1657 р., перевидана в Римі в 1688 році. Авторами їх були італійські географи: першої Сансоне, а другої Корнетті. На обох картах територія України має на собі надпис: "Ukraina o Paese de Cosacchi" (Україна або Земля Козаків). Ся територія займає обидва боки Дніпра з Волинею, Поліссям, Галичиною. Назви Русі або Россії — немає. Московію названо Московією.

В тій же Бібл. є знаменитий глобус Корнеліуса, зроблений в 1660-1670 р. На цім глобусі територія по обидва боки Дніпра має надпис великими літерами "Ukrania" (Україна), включаючи в себе Волинь і Подолію. Московію названо Московією. Сумежжя між Московією і Нагайською Татарією має надпис невеликими літерами: "ocraina" — се окраїна Московської Держави на схід і північ од Слободської України, що нині зветься Харківщиною. З цих надписів видно, що географи ясно уявляли собі ріжницю між словами: Україна і окраїна.

В тій же Бібл. в польськім відділі переховується географічна карта невідомого автора, зроблена в 1646 році. На ній територія по обидва боки р. Дніпра має надпис: "Ukraine" (Україна).

Карта географа Дюваля, видана в Парижі в 1669 р. (Арх. 2075), як сказано в заголовному надпису, се карта "Польського королівства і д е р ж а в, які од його залежать". В числі сих держав показана Україна, територія якої по обидва боки р. Дніпра має надпис: "Ukraine"" (Україна). Польща на ній названа Польщею, а Московія — Московією.

Карта голландського географа Фредеріка де Вітт, видана в Амстердамі між 1665-1680 р. і хорониться в отд. Бібл. "Pologne", 1613. На сій карті територія по обидва боки Дніпра має надпис: "Ucrainia" (Україна).

В тім же отд. Нац. Бібл. за N 1618 зберігається англійська карта Мордена, датована 1700 р., але-ж складена значно раніше.

В англійськім заголовкові її названо картою "штатів" (держав) Великої Польші, якими названо Польське королівство, Литву, "Україну". На карті територія по обидва боки Дніпра має надпис: "Ukraine" а нижче: "the Zaporovia lands" (Україна і Землі Запоріжські).

Карта війни між "руськими, турками і поляками" з 1736 р., перевидана в Парижі географом Руже в 1769 р. На ній територія по обидва боки р. Дніпра має надпис: "Ukraine" (Україна). На карті пороблено надписи про військові події тих часів і під 20 марта 1736 р. написано, що "Мініх командував а р м і є ю У к р а ї н и з 70 тисяч Козаків" (Арх. 2116).

З карт, які переховуються в Парижі, завважимо ще одну, а саме карту, видану Матеєм Севтері в Аухсбурзі за часів війни Московії з Турцією в 1773 р. На ній надписано: "Ukraina", а на південь: "Земля запоріжських козаків" і показана Запоріжська Січ. Се за два роки перед зруйнованням Січі, через рік після поділу Польщі і через 9 років по скасуванні гетьманства (Арх. 2122).

Велику наукову цінність являють собою географичні карти французького інженера і географа Гільома Левассера де Боплана з описом України. Він 17 років, а саме з 1630 до 1648 року працював по своїй спеціяльности на Україні і був очевидцем того, що описав і що що писав.

Перший раз його твір вийшов в Руані в 1650 році під заголовком "Description d'Ukranie" (Опис України), а другий раз там же в 1660 р. під заголовком: "Description d'Ukrainie qui sont plusieurs provinces du royame de Pologne, contenues depuis les confns de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transilvanie, ensemble leurs meurs, facons de vivre et de faire la querre." (Опис України, яка містить в собі декілька провінцій Польського Королівства, росположених од меж Московії до гряниць Трансільванії, а разом їх звичаїв, форм життя і способу ведення війни).

Ся книжка розійшлася дуже швидко і так зацікавила світ, що її перекладено майже на всі європейські мови і перевидано богато

разів з географічними картами України, зробленими тим же Бопланом. Гравюрні дошки для 8 карт до сиї книжки зробив знаменитий гравер в Данцігові В. Гондіус, який вигравірував і патрет гетьмана Богдана Хмельницького.

В своїм опису Боплан називає Україну сумою кількох провінцій, які разом являють собою окрему од Польщі землю з своїми межами, що відділяють її від Польщі, Московії, Трансільванії і ин. Україну він називає землею сусідньою й пограничною з Польщею, а разом з тим вважає провінцією Польщі внаслідок Люблінської Унії. Тому польського короля він титулує В. Кн. Руським і пише про його, що він володіє "не тілько Польською Державою в її попередніх межах, а і Великою Провінцією — Україною". І справді, Україна, маючи межі од "Московії до Трансільванії" (Угорщини), була в кілько разів більшою за Польщу. В сих межах показав її Боплан, який добре знав се. Московію він всюди зве Московією, а назву Русі прикладає тілько до частини Галицької України. У Боплана Україна — се окрема земля Козаків, зайнята українським народом, віра якого зветься руською, бо її приніс руський князь Володимир. Український народ і його культуру він вважає дуже давніми і нарід культурним. По архітектурних даних і з дат знайдених монет він в 1648 році налічував Київу звиш 1500 років. Завважу, що нинішні археольоги, між якими назву проф. Антоновича і Армашевського, установили безспорно, що Київ існував і мав торгові зносини з далекими народами Європи і Азії вже років за 100 перед Різдвом Христовим. Київські печери Боплан одніс до першого-другого віку християнства.

Перекладу Боплана на українську мову, на жаль, ще й досі немає, а на московській мові найкраще видання належить проф. Ляскоронському в 1901 р., з примітками, зробленими ним при участи таких наукових авторитетів, як проф. В.Антонович і проф. Володимирський-Буданов. Географічні карти Боплана до того видання він зробив з карт, які зберігаються в Льондоні, в Британськім Музеї. Фототипичний спосіб репродукції карт гарантує повну точність їх і відповідність оригіналові.

З цих карт я маю у себе 5, з яких одну подаю в зменшеному виду, звертаючи увагу на заголовкові надписи на них, зроблені Бопланом.

1. Головна карта має в заголовкові надпис: "Typus generalis Ukrainae sive Palatinatuum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras nova delinatione exhibens" (Генеральна карта України або воєводств Подолії, Київського і Брацлавського, яка містить землі в новім вимірі). Московія показана землею, сумежною з Україною, і названа В. Кн. Московським. На північно-західній стороні намальована тілько частина українських земель з Галичиною, яка має надпис: "Russiae pars" (частина Росії). В межах України по сій карті містяться такі нинішні землі: Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Херсонщина (без Очакова), Київщина, Поділля, По-

ття, Волинь і Галичина з м.Львовом, а тако-ж частини инших губерній.

Звертаю увагу на те, що в ті часи (карти роблено було в 1630-1648 роках) межі Волині, Київщини, Поділля і ин. земель були зовсім инші, як межі нинішних губерній.

2. Карта, яка має заголовок: "Ukrainae pars, quae Kiovia Palatinatus vulgo dicitur" (частина України, що зветься Київським воєводством). Московію названо Московією.

3. Карта з надписом: "Ukrainae pars, quae Podolia Palatinatus vulgo dicitur" (частина України, що зветься Подільським Воєводством). Звертаю увагу, що по сій карті Подолія включало в себе і частину нинішньої Галичини аж до річки Коропця з містами: Ноток, Бучач, Чортків, Трембовля, Тарнополь, Збараж, і що ся територія являла собою "Ukrainae pars", тобто частину України. За річкою Коропцем показана частина Галичини, з надписом: "Russiae pars" (частини Русі, Росії).

Треба, одначе, завше памятати, що у Боплана Московія нігде і ніяк Русью і Росією не вважається — Московія у його має назву тілько Московії.

4. Карта з надписом: "Ukrainae pars, quae Barclavia Palatinatus vulgo dicitur" (Частина України, що зветься Брацлавським Воєводством).

5. Карта з надписом: "Ukrainae pars, quae Pocutia vulgo dicitur" (Частина України, що зветься Покуттям).

Сі карти звертають на себе увагу ще й тим, що Боплан займав в Польщі офіціяльне становище і працював для неї з доручення короля. Инших трьох карт Боплана, в тім числі й карти Волині, у мене немає. На картах Боплан подає порівняючий розмір української, польської й французької миль і московської версти. Віньєтки зроблено надзвичайно мистецьки. — Все отсе робилося ще до повстання українського народу з гетьманом Б.Хмельницьким.

В Льондоні, в Британськім Музеї зберігається, мабуть, чи не найбільша збірка стародавніх географчіних карт, зроблених італійцями, Французами, Німцями, Голландцями, Англійцями і инш. Переглядаючи ті карти нашвидку, С.Подолянин знайшов між ними багато з надписами назви території України Україною. Опис 20 з тих карт він подав в часопису "Рада", за 26 вересня 1912 р., ч 219. Ті карти відносяться до часів з 1650 року (карти Боплана) до 1831 року (німецька карта) і містять в собі, щодо нашої теми, той же матеріял, який подано вище, а тому, через брак місця для короткої статті, я обмежуся тілько найголовнішим.

Там є одна величезна карта Боплана, вигравірована Гондіусом і видана в Амстердамі в 1650 році під заголовком: "Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus" (Спеціальна і точна карта України з її воєводствами). Вже з надпису ясно, що

Боплан на сій карті трактував Україну, як окрему землю, поділену на воєводства, які являють собою соборну Україну. На сій карті в Київське і Брацлавське Воєводства входять і нинішні Катеринославщина та Херсонщина з диким полем, за виїмкою Очакова.

Французька карта 1719 р., на якій по французьки написано, що Червона Русь, яку показано по обох боках Дніпра, Волинь і Подолія мають в народі "назву України або землі Козаків".

Карта 1720 р. з латинським надписом: "Ukraina seu Terra Cosaccorum, cum vicinis Valachiae, Moldaviae, Moscoviae, Minorisque Tartariae provinciis" (Україна або Земля Козаків з сусідніми провінціями Валахії, Молдовії, Московії і Малої Татарщини). На ній Україна показана окремою територією з своїми межами од земель сусідних держав.

Французька карта 1769 року з малюнком окруження Чорного моря, де, як гласить французький надпис, знаходяться: "Україна, Мала Татарія.... Грузія і сумежжя Європейської Росії та Турції".

Нарешті згадаю ще про німецьку карту 1831 року, яка має заголовок: "Karte der russischen Provinzen Litauen, Kurland, Livland und der Ukraine" (Карта російських провінцій: Литви, Курляндії, Ліфляндії і України). Україну автор отділив і зве окремою провінцією Росії.

На всіх давніших картах Московія зветься Московією і тільки з другої половини 18 віку починають географи писати її Росією. В двох випадках з таким додатком: "Russia vulgo Moscovia" (Росія, в просторіччі Московія), а раз навіть "Russia Russica". Се через те, що назва тільки Росією була б ще не ясною через її новизну.

Є ще багато географічних стародавніх карт з назвою України Україною, а Московії — Московією. Напр., в збірнику "Atlas Novus" є карта України 1716 року, зроблена Гоманом, яка має заголовок: "Ukrania, quae est terra Cosaccorum cum vicinis Valachiae, Moldaviae Minorisque Tartariae provinciis" (Україна, яка є Землею Козаків з сусідніми провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарщини). В заголовному надпису стоїть "Ukrania", а на карті надписано: "Ukraina".

Зводячи до купи картографчіний і літописний матеріал, ми маємо:

1. На італійських і французьких географічних картах 16 століття (1508-1580 р.) Україна пишеться то Сарматією, то Русью (Росією), то Україною.

2. На італійських, голландських, англійських і французьких географічних картах 17 століття і в описах до них Україна пишеться Україною. Східна Галичина зветься Частиною України і Росією (Русью).

3. На французьких, англійських, німецьких і инш. географічних

картах 18 століття Україна зветься Україною, а також Землею Козаків і додатково також Червоною Руссю.

4. До 18 століття Московія на чужинецьких географічних картах пишеться тілько Московією, а ні Русью, ні Росією не зветься і за них не вважається. Назва Московії Росією спочатку з поясняючими додатками починається з 18 віку.

5. Назва України Малою Росією чи Малоросією на географичних картах 16, 17 і 18 століть не існує.

6. Україну давні географи звали також Сарматією, Русією і Червоною Русією. Московія у них ні одним з сих імен не звалася, а мала тілько ім'я Московії. Україна, Московія і Польща — се у географів три ріжні організми, кожен з своїм власним імьям і життям, з своєю власною територією і своїми межами.

7. Україна в IX. вікові, коли ні Польської ні Московської держав ще не існувало, була вже великою і могутньою державою. В старих письменних памятках, які уціліли, назва України вживається в 1187 році. В ті часи Польща ще тілько складалася в державу, а Московської держави ще не існувало. Перший союз України з Польщею в 1569, а з Московією в 1654 роках.

8. Французькі, німецькі, італійські, англійські, голландські географи назву України Україною в 16, 17 і 18 століттях вживали, як назву сталу і властиву певній території, яка зміняла свій обсяг в залежности од історичних умов так само, як зміняють її території инших народів. Але ж назва Україною для етнографічної території незмінна. Се назва всесвітнього міжнародового вжитку і певного означіння для певної території, а ніяк не для чиєїсь окраїни чи чийогось пограниччя.

Таким чином, український нарід має для себе і для своєї території свій власний і споконвічний дійсний внутрішній і закордонний географічний, історичний, етнографічний і політичний паспорт з іменем України і Українського Народу.

КНИГА-СПОВІДЬ

Про "Хутірську філософію" Пантелеймона Куліша

Доля цієї книги особлива. Була вона написана в часи політичної реакції в Росії і в часи, коли сам П.Куліш, один із найвидатніших українських письменників, істориків та фольклористів XIX століття, також важко кризував, метався, недоречно заперечивши попереднє козакофільство, між Варшавою та Москвою, що привело його до самоізоляції та розриву з українським культурним світом, але аж ніяк не з українською культурою, бо від неї і праці задля неї він не відступився до кінця днів своїх. Людина з нерівним характером, мучена самообслудою про особливість власного покликання, він усе життя своє поклав, щоб доказати це світові, а водночас од того світу тікав і зачинявся на хуторі, як справжній відлюдник; щось у ньому було від нетерпимого й самозасліпленого, але напрочуд талановитого, Івана Вишенського, бо він і Вишенський хворіли, здається, однією хворобою — гріхом нетерпимості. Отак і виходило, що Пантелеймон Куліш ніби розривав себе між цивілізаційними столицями сусідніх народів: поляків та росіян, маючи відчуття штучності й робленості тих культур, і натуральним для себе мистецтвом, поезією й духовністю народу ратаїв, як завуальовано зве він у "Хутірській філософії" українців. З одного боку його захоплює ідея Жан-Жака Руссо про переваги життя людини "в природному стані" над життям цивілізованим і думка про природовідповідне виховання. З другого боку життя в глушині його гнітить, бо він уже від нього значною мірою відірвався. Зрештою, ідея про неприродність цивілізаційного розвитку і протиставлення їй ідеї усамітнення, відходу від цивілізації має коріння християнське, бо постало на постулаті, що світ — це поріддя диявола і духовна людина має його заперечувати. На цьому камені будував світогляд й Іван Вишенський та Григорій Сковорода, тобто в українській традиції, яку Куліш достеменне знав, такий спосіб мислення був, можна сказати, розроблений. Але П.Куліш відрізнявся від своїх великих попередників тим, що був менш цільною натурою, а тому суперечності й житейська невпевненість більшою мірою його терзали. Через це "Хутірську філософію і віддалену від світу поезію" (така повна назва книги) він писав як книгу-сповідь, очевидно, більш для самоствердження, ніж для публіки, хоч і про публіку не забував думати. На сторінках цього твору є все: розмисел про дві культури: штучну й народну при запереченні першої і піднесенні другої; спогади з глибокого дитинства; ряд літературних містифікацій, як твори нібито не Куліша, а писані таки ним ("Іродова морока" чи "Хуторяночка" — власне, це були своєрідні переспіви чи точніше сказати травестії); докладний опис стосунків з польським українцем чи українським поляком Михайлом Грабовським; сумбурна оцінка (і вельми несправедлива) М.Максимовича і М.Костомарова або, приміром, французької літератури з вивищенням літератури німецької; хитро замаскована (очевидно, з огляду на цензуру) притча про два народи в одній державі, причому народ торговців та загарбників (росіян) він для конспірації зве народом південним, а народ бездержавний, ратаїв, тобто українців, народом північним. У суті — це своєрідна парафраза костомарівських "Двох руських народностей", але з меншою чіткістю й блиском написана. Нарешті, П.Куліш містифікує рукопис свого опонента і, ніби злий геній, милується із супротивних собі думок. Загалом же, цільної книжки в П.Куліша не вийшло, але навіть зібрання таких фрагментів — надзвичайно цікавий документ суспільної й навіть політичної думки українців у XIX столітті, спроба одного із

більніших діячів нашої культури виборгатися з тенет імперіалістичної ідеології, у яких він безнадійно заплутався. Необхідність, крім того, враховувати умови нещадимого російського цензурування спричинилася до певної неясності й заплутаності думок автора, однак головна ідея книги таки виразно проступає: народ імперіалістичний і його культура по-своєму приречені та штучні, майбутнього вони в людській цивілізації не мають, а мають його народи, хоч і недержавні, але зі світлим народним ідеалом. Не будемо дискутувати з цією думкою, вона небезсумнівна, досить її зазначити. Однак, П.Куліш даремно старався: його книга хоча й була набрана й надрукована, але відразу вилучена і знищена, і стала, зрештою, однією із найрідкісніших книжок. До нашого часу, як відомо, дійшло тільки п'ять примірників "Хутірської філософії" (вийшла в 1879 році): один у Петербурзькій публічній бібліотеці, один у ЦНБ у Києві, третій був у збірці С.Р.Минцлова, який у тридцятих роках був проданий за кордон; четвертий — у приватній книгозбірні В.М.Ульяновського в Москві — частково його книги перейшли до бібліотеки імені В.І.Леніна в Москві; п'ятий входив у зібрання П.П.Потоцького в Києві. Більша частина книжок Потоцького перейшла до історичної бібліотеки в Києві і загинула в 1941 році, друга частина надійшла до антикварних крамниць у Києві і, здається, саме примірник із зібрання Потоцького купив у 1937 році бібліофіл Коляда (в крамниці Укркнигокультторгу, Леніна, 6). Про видання є невелика література: книгу описав І.Каманін в томі першому "Сочинений и писем П.А.Кулиша" (Київ, 1908. — С.131-133), її згадав М.О.Лемке у розвідці "Сожженные и сваренные книги" (журнал "Книга и революция". — 1920. — № 5. — С.76). Писав про неї Михайло Грушевський в статті "В тридцяті роковини Куліша" (Україна. — 1927. — № 1-2. — С.30-31), згадав Є.Кирилюк в "Бібліографії праць П.Куліша та писань про нього" (Київ, 1929) та І.Ямпольський (Літературний архів. — 1931. — № 1-2. С.175). Оце, здається, і все, коли не рахувати автовідгуку на книгу самого П.Куліша в листі до Хільчевського (Киевская старина. — 1898. — № 1. — С.138-139), з якого дозволимо собі зробити виписку: "Говорити просто — це огляд російської літератури, яка вона є, і вказівка, яка могла б бути, коли б була така розумна, як наш дяк Яким Сліпий (виступає у спогадах із дитинства автора. — *В.Ш.*). Дяка цього виставляю я Арістотелем і Софоклом безграмотного приходу, в якому бездна поезії серед глибокого невігластва. Лишалося лише брати рослини й квіти в дикому вигляді й пересаджувати на садовий грунт. Ні ж, свиней напустили, скот, і самі по-скотському рвали, а не прополювали. Все загинуло, а те, що вони створили, ні до чого не годиться. Такий смисл книги".

Отже, перед нами своєрідна пам'ятка української духовності, цікавий причіпок до історії української філософії XIX століття. Як така, праця заслуговує на сучасне перевидання, щоб мислячі люди сьогодення мали змогу глибше розібратися в такому суперечливому і не завжди збагненому явищі, яким є творчість Пантелеймона Куліша.

Валерій ШЕВЧУК

Віктор ПЕТРОВ

ХУТОРЯНСТВО І ЄВРОПА*

Листи Куліша з-за кордону р.1858-го

Дискусія минулого року про взаємини європейської й ук раїнської культури зачепила низку питань, що їх був висунув свог часу ще Куліш. Тема: міста й села, Європи й хуторянства, цив лізації й природи, — це типова Кулішева тема. Року 1925—26-го українська літературна публіцистика ввійшла в межі Кулішевої тематики й оперувала не раз Кулішевими аргументами.

На жаль, Куліш до цього часу лишається архівним письмен ником. Більшість його літературної спадщини, особливо листів, пе реховується в архівах, малоприступних для нефахівця. І ц матеріяли, листи з-за кордону року 1858-го, що в них Куліш обмірковує проблему взаємин цивілізації великих міст і селянськ культури, й до цього часу були неопубліковані, хоч для характери стики українських громадських настроїв 50-х років вони мають кар динальне значіння. Тут вихідна точка багатьох пізніших народницьких і антинародницьких концепцій.

Року 1858-го Кулішеві вперше пощастило виїхати за кордон і тим здійснити своє бажання, виплекане десятиліттями після того, як його року 1847-го було затримано перед самим виїздом з Варшави за кордон у справі Кирило-Мефодіївського братства.

Європу Куліш побачив, переїхавши грязькими, важкими й сум ними шляхами "прекрасной, но разоренной и обезображенной Во лыни". Берлін він розглядав крізь призму своїх волинських вражінь Ці враження занотовано в уривках з щоденника, що його вела дру жина Куліша Олександра Михайлівна (Ганна Барвінок) під час подорожі. Ескізний нарис Ганни Барвінок: "С Волыни", надрукова ний в січневій книжці "Основа" р.1861-го, служить прекрасною інтродукцією до Кулішевих листів, писаних з Берліна, Брюсселя, Страсбурга й інших місць Західної Європи.

Не може бути різкішого контрасту, як нотатки з Волині й з Берліна. Декілька нарисів, декілька сцен, декілька епізодів і ескізних портретів з волинського щоденника охоплюють все, що

* — Редакція вважає за доцільне супроводити книгу П.Куліша ще однією передмовою — статтею В.Петрова, про діяльність якого читайте в цьому ж випуску «Хроніки — 2000". Стаття надрукована в сьомому числі журналу »Життя й революція" за 1926 р.

могло утворити в мандрівниках вражіння гнітючого відчаю, уяву жорстокого дикого злиденного побуту "нелепой Российской Империи", що її дійсність межує з варварством далеких минулих століть, де такі продукти й фабрикати, як виделка, сіль, м'ясо — неприступна для населення розкіш, а саме населення — це "загнанные волынские крестьяне", подібні до гайдамак, готових все знищити й усе зруйнувати, як нищили й грабували їхні предки.

На станціях "станционный смотритель" і його мати при всій своїй щирій гостинності не можуть нічого запропонувати проїзжим, окрім **потравки** ("мерзлый картофель, гвоздичный перец и вода, вот и все в потравке — даже соли не было"), бо вони живуть так злиденно, що "никогда не покупают себе говядины и даже не в состоянии держать для проезжающих вилку и нож". Зупинки в корчмах, похилених і обдертих, з напівзруйнованим дахом і щілинами в стінах та дверях, лишали вражіння кошмара: "гадко, грязно", "нестерпимо гадко и холодно". В холодній і обшарпаній, подібній на сарай корчемній хаті з вибитими шибками гуляє вітер, і на вітрі "ленточка моего капора то и дело хлестала меня по лицу: такой был ветер". За вікном корчми — двір, де нема ані деревця або-ж куща, тільки величезні будяки й кучі сміття та виснажена, кошлата під снігом і вітром без навісу худоба ("Все худое, кошлатое, скорченное, печальное, стояло поникши головою и прижалось к забору"). "Там мы должны были сами готовить в печке, чтобы хоть теплым согреться, а то сидим в шубах, стуча зубами, как в лихорадке", "голодали мы ужасно и даже чай пили с отвращением. Чайник весь был исколот и обвит проволокой".

Як це було неподібно до тієї готельної комфортабельності, що потім вони знайшли в Берліні. "Гостиница, — пише Куліш з Берліна, — як віночок; що подадуть, то як з неба знято, чисто да любо. Скатерть, рушник чи наволочки — все як сніг біле. Щодня тобі подасть нове полотенце втертись, що аж м'ять жаль". "З дороги нам було холодно, звеліли ми затопить; приніс хлопець дрова у корзині, миттю підпалив і закрив дверці. Згоріло все до тла і груба розгорілась, як жар, а груба кахляна. Він уже й не входив, бо труба закривається як кран. Коли хоч — поверни, а не хочеш, йому байдуже: він зробив своє діло не сопучи, не наскучивши тобі вознею; все на йому чисте, як на паничеві. Дівчина ввійде, принесе жерстяне відро, все туди позлива, все поперетирає, зробить порядок тихо і скоро, gute Nacht — і пішла собі".

Важко було б знайти більшу протилежність, як ота корчма на Волині й оця комфортабельна улаштованість берлінського готелю.

Ганна Барвінок зберегла для нас яскравий портрет сторожа з волинської корчми, образ обдертого і залатаного з охриплим голосом

Остапа, в брудній сорочці, що годилася б старцеві, в обідраних мокрих постолах. "Во всю жизнь я не видела человеческого существа, доведенного до большого унижения!

— Що ти, Остапе, — спрашиваю: — багато жалування получаєш?

— Ні, я жалування не получаю: я при корчмі сторожем.

— Так ти нічого й не робиш?

— Ні, роблю усе. Їжджу в ліс по дрова, отопляю корчму, дивлюсь за кіньми, за коровами, воду ношу, так куди... уночі, хто приїде... я й за двором дивлюсь".

Образ Волині, "прекрасной, но разоренной и обезображенной Волыни", зливався в уяві з образом виснаженого, пригніченого, безрідного Остапа, у якого немає ніякого майна, окрім подертої свити, "да еще пояс ременный, которым он был очень крепко подтянут и к которому привешен был большой нож в кожаной похве (ножнах), составляющий все достояние Остапа!.. Странно видеть подобную замену всякого другого имущества у человека, не имеющего на земле ни брата, ни сестры, ни жены, ни дитяти, ни друга, ни даже приятеля! А Остап ничего этого не имел. Если он имел что-нибудь, чего не носил с собою, то это — пана"... Остап — гайдамака в потенції: "человек, который всего сильнее чувствует ненависть и которому, кроме своей жалкой жизни, терять нечего!"... "Мне постоянно казалось, что у него лежит на сердце такая мысль: заховаю змію люту коло свого серця, щоб вороги не бачили, як лихо сміється"...

Там на Україні зубожені люди, зиск, дикунство, "пани" й "мужики", пригніченість, мовчання, нічого іншого як ніж у піхві и людини, якій нема чого губити, і приголомшена ненависть до гнобителів, що може щохвилини розлитись раптово полум'ям пожежних повстань, країна снігу й вітру, голоду й злиднів. Візник з сивим шаршавим неголеним підборіддям, подібний до гайдамаки, з красномовством к о л і я, з вигуками часів Хмельниччини й Уманської різні: "всіх на одній гіллюці перевішав би". "Эти слова, произнесенные так запросто, как будто дело идет о дурной погоде, дали нам почувствовать, что мы находимся в области славного в песнях и бесславного в о б ы в а т е л ь с к и х воспоминаниях гайдамачества. Чего не доставало такой личности, чтоб слова его были не пустыми, бессильными звуками? Каждый догадается"... Країна, де надто живі спомини руїни і пожеж XVII століття!

І після цього гайдамаки — берлінський візник з візитовою карткою, адресою, таксою й маршрутом. "Ізвощики, — переказує Куліш свої берлінські враження, — одним конем карета. Скажеш йому улицю й нумер: він зараз дасть карточку, на карточці його

адрес, ознака їзди і ціна: а як по часам, то покаже часи". Після Остапа дивував у Берліні хлопчик, одягнутий як панич, і лакей з готелю, що в вільні години від праці почуває себе паном. "Лакей подає тобі їсти і бачиш, що він теж собі пан. Одбуде своє діло — і пішов до веселого товариства, візьме пива, закурить люльку і гадки не має ".*

Після "загнанных волынских крестьян", пригнічених і виснажених, після "прекрасной, но разоренной и обезображенной Волыни", після Петербурзького убозтва надто вражав Берлін і берлінське життя. "Народ ходить поволі, курить собі сигари; всюди весела біготня і регот; дітворні я нігде стільки не бачив, і все гарненько поприбиране, — нема такого убозтва, як у Петербурзі". Берлін подобався Кулішеві своєю чепурністю, порядністю й охайністю, чистими вулицями, афішами, прозорим пивом, чемністю прохожих, цигарами, поважним уклоном, вимащеними руками власника фабрики, люлькою лакея, який відчуває себе в вільні від роботи години за кухлем пива в кав'ярні рівноправним громадянином, як і кожний інший, що сидить поруч із ним за сусіднім столиком, "паничевим" одягом хлопчика-грубника, свіжим і чистим щодня в готелі рушником, солдатом, що не стає "во фрунт" перед офіцером. "Салдат офіцеру тільки руку підніме до козирка, а не зупиняється. На часах стоїть, а кругом гуляє дітвора, а він весело поглядує на дітвору, перекинувши рушницю через плече і одставивши ногу, мов який пан". Куліша приємно вражало, що візники не лаялися й не були подібні до гайдамак, що берлінський "обиватель" не мав переляканого вигляду й по вулицях не тинялись п'яні. "Не видно ні одного п'яного, а всі ходять веселі й нічого не бояться".

Уявіть контраст між Росією і Берліном, де можна ходити по вулицях, не боячись квартального!..

Куліш приїхав на захід не як естет, що шукає нових фарб і ароматів, музейних раритетів і антикварних bibelots, порцеляни, старовинних соборів і блідої лінії горизонту на присмеркових полях Фламандії, не як турист, що хоче збільшити свою "пресиченість" не одним йому невідомим враженням і спочити в різноманітній зміні міст, вулиць, готелів, табльдотів, театрів і бульварів... Куліш приїхав на захід, як людина певних соціальних інтересів. Кав'ярня, бульвар і музей не були тими місцями, що вабили його і визначили характер його мандрівки. Ні, він приїхав на захід, як громадська людина, шукаючи відповіді на низку питань. Варт мандрувати по Європі, щоб спостерігати соціальне життя. Його мандрівка по Європі р.1858-го — мандрівка "соціяльних тем".

* Лист до Д.Каменецького. Берлін. 1858, квітня 5. Киев. Стар. 1898, т.LXIII, грудень, стор. 345.

Берлін лишив остільки приємне враження в Кулішеві, що йому здалось, ніби тут, у Німеччині, він знайшов розв'язання соціальної проблеми. "Німці навчились добре жити на світі, щоб на всіх добро ділити і щоб усяке за свою працю мало смачний кусок і затишок. Не так, як у нас, що один у розкоші купається, а другий у грязі тоне". "В Берлине нищих нет, все одеты гораздо ровнее... и вообще живут как-то дружелюбнее". Його захопила "чепурність багатьох": "у нас немногие живут так чисто, как в Берлине многие". Демократизація охайного комфорту, — цього не знала ані Волинь, ані Петербург. Добробут, що його поширено на багатьох, на маси, це викликало нові невідомі до того часу почуття. Куліш вважав, що задля цього одного почуття варт їхати за кордон... "Утонченность вкуса, образованность ума и благосостояние, распространенные на большую массу людей, производят в душе чувство необыкновенное: из-за одного этого чувства стоит путешествовать по Европе". Куліша дивувала матеріяльна забезпеченість великих мас. Люлька лакея в кав'ярні: в цьому було щось незвичайне. Лакей почуває себе, "що він теж собі пан", і солдат стоїть на варті "одставивши ногу, мов який пан": це варт було бачити. Для цього варт було мандрувати по Європі.

Але це було не все... Чепурна охайність мас, демократизація комфорту не були для Куліша мета й межа. Матеріяльна забезпеченість, поширена на більшість, хвилювала його, але не захоплювала. За матеріяльною забезпеченістю західньої демократії Куліш бачив матеріяльну незабезпеченість пролетаріяту. "Униженного й злиденного Остапа" зумів Куліш побачити не тільки на снігових полях Волині, але й на пишновеличних і блискучих вулицях Брюсселя.

Особисте знайомство з західньо-європейським буржуа, людиною, що її утворив широкий розвиток торговельного й промислового капіталу, для якої всю силу провідного гасла зберегли слова, проголошені у Франції 30-х років, "enrichessez-vous", знайомство з цим "арифметическим народом" викликало в Куліші розчарування. Європа вразила його своїм "міщанством". "У них человек прежде всего мещанин". Він цінить Європу, як країну святих чудес, він цінить комфортабельну налагодженість європейського життя, йому подобається, що тут люди вільно дихають, не знаючи самодержавного казарменого фронтового пригноблення, але, не зважаючи на все це, він тікає від її міщанства, від торговельної й банкової буржуазії. Для Куліша торговий баланс, кредит і дебет, здобуток і рента, розмова про цифри й відсотки не мали в собі нічого привабливого. Люди, що лічать гроші, бухгалтер і банкір не були для нього ідеалом людини. "Брюссель скоро нам наскучил своим м е щ а н с т в о м. Люди в Брюсселе, — описує Куліш свої враження від міста, куди він

приїхав з Берліна, — не беседуют, а вечно считают деньги. Чуть только войдет в разговор предмет, не связанный с деньгами, разговор прекращается, приятели среди ночи желают друг другу бонжура и бегут туда, где пахнет выигрышем, доходом, спекуляцией. Предвидя в первые дни нашего пребывания, что долго нам не усидеть среди этого арифметического народа, я не решил беспокоить напрасно своим посещением сенатора, негоцианта и оружейника, к которому Вы, почтеннейший друг П.А., дали мне карточку" (Лист Плетньову, 30 кв. н. ст. 1858, Страсбург).

Європа, для Куліша, країна блискучого минулого і нікчемної мерзенної міщанської сучасності. Він ненавидить, як і пізніш у Росії К.Леонтьєв ненавидів європейського буржуа,що "благодушествует" на руїнах величного минулого. Він закоханий в минуле й відчуває презирство до сучасного міщанина. В другій половині того ж таки листа 30-го квітня Куліш писав до Плетньова: "Наше путешествие отличается от Вашего быстротою. Нет возможности оставаться где бы то ни было больше нескольких дней. Иностранцы не внушают к себе никакого влечения, и мы всякий раз радуемся, когда одни лица сменяются другими. История прошедшей их жизни очень занимательна, но настоящее ничтожно до омерзения. Я говорю о толпе вообще, которую встречаешь в вагонах, театрах и за табльдотами. У них человек прежде всего мещанин. Но Вы сами их видели. Бог с ними; скучно о них распространяться. Посмотрим еще, что за Швейцария, страна свободных учреждений, всеобщее убежище от деспотизма правительства. Мы уже устали как Вечный Жид, и хотели бы остановиться, хоть на неделю; но нигде не пахнет спокойствием, забвением пустой суетливости, уединением от городского шума. Дорога по Европе — бесконечная улица, с уличным криком, грохотом, толкотнею и всем, что утомляет человека, вознаграждая его за то слишком мало" (квітня 30 н. ст., 1858).

"Город пошл" — "людина міста — то міщанин" цей загальний принцип, що його висунув Гоголь і засвоїв Куліш, він зберігається й при оцінці Європи з її, переважно міським, характером життя.*

* Порівняйте цей абзац з тим, що писав Куліш 5 років перед тим про Лубни, коли він також засудив "пошлість" цього міста, хоч, власне, Лубни були подібні тільки на велике село, а Лубенські аптека, пошта й шлагбаум були тільки зовнішньою ознакою, натяком на те, що Лубни місто, символом, що означали для Лубен їх відмінність од села й надавали їм зовнішньої прикмети міста. "Собственно город, — писав Куліш 26 червня 1853 , — то есть главная улица в Лубнах, с базаром, аптекою и проч., имеют пошлую наружность, но лишь своротите в сторону, в те улицы или, лучше сказать, переулки, с которыми порядок не в силах справиться, вам представится множество самых романтических скатов, с живописными мазанками, с природными рощами... Для меня всего пленительнее здесь этот дикий беспорядок линий, эта безпечная, неправильная жизнь нараспашку".

Європейське велике місто його стомлює, дратує, викликає нудьгу. Він розчарований тим, що в Європі він не знайшов того, до чого він призвичаївся у себе на Лубенському хуторі: можливості спочити на самоті й у затишку. "Крик, грюкіт, галас" міських вулиць його не ваблять. Велике місто стомлює людину, нічого їй не даючи. І Куліш презирливо дивиться на європейську людину, життя якої йому здається "порожньою суєтливістю".

Європейська демократична цивілізація, дозволивши лакею палити люльку в кав'ярні, солдатові не зупинятись на вулиці перед офіцером, одягши грубника-хлопчика, як панича, і навчивши готельну дівчину прибирати тихо й скоро й подавати щодня свіжу білизну, а фабриканта призвичаївши не соромитись своїх вимащених рук, не тільки не розв'язала соціяльного питання, а навпаки, ускладнила його й загострила класовий зиск. Цей зиск, непомітний в Берліні, дратував і обурював в Брюсселі. Він заявляв себе з кожної вітрини крамниць, він кричав злиднями старців на кожному розі брюссельських вулиць, криками злидарів обвинувачував байдужість багачів, лахміттями голодних підкреслював безсоромність розкоші і фальшиве лицемірство зовнішнього християнства. Крики про злидні викликали почуття чужої, не своєї, соціяльної вини й сорому. Християнство буржуазії — порожня забавка, лялька для дорослих дітей. Релігія — тільки зайвий засіб заспокоювати сумління багачів. Демократична цивілізація не склала іспиту на полагодження соціяльної проблеми.

З гострою уїдливістю змальовує Куліш вигляд вулиці європейського міста з контрастами злиднів і розкоші, з вітринами крамниць, де виставлено речі гіпсових Францисків і паперових янголів, палітурки молитовників і металеві хрестики, натякаючи в кінці свого листа на Ламене та інших реформаторів, він обвинувачує християнство, що втратило свій сенс, переставши бути наукою соціяльної рівності.

---

* Еволюція поглядів Куліша була еволюцією, характерною для 50-х років. Змінивши те, що належить змінити, ми могли б скрізь, де писали ім'я Куліша, написати ім'я Герцена. Як і Куліш, він прийшов на Захід, щоб знайти тут розв'язання соціяльної проблеми, але як Куліш, так і Герцен упевнився, що західна цивілізація не зуміла розв'язати цієї проблеми й звідціля Герцен, подібно до Куліша, зробив висновок, що західну цивілізацію треба заперечити й одкинути. Обидва вони зазнали переходу від захоплення Європою до розчарування в ній. У обох однакові (соціяльні) підвалини цього розчарування. Для них спільна характеристика европейця, як "міщанина", й европ. життя, як міщанського. Закидаючи Європі міщанство, Герцен, як і Куліш, обурюється власницькими тенденціями европейця... "Вся нравственность, — пише Герцен, — свелась на то, что неимущий должен всеми средствами приобретать, а имущий хранить и увеличивать свою собственность. Человек сделался, т.о., принадлежностью собственности, а общественная жизнь свелась на непрерывную и жестокую борьбу за средства к жизни, за то или иное социальное положение" (див. Н.Белозерский. Славянофилы, западники и Герцен. Вест. Евр. 1898, XI, стор. 183-201).

"В Берлине нищих нет, все одеты гораздо ровнее, нежели в Брюсселе, и вообще живут как-то дружелюбнее. Здесь богач топчет бедного равнодушно, роскошь не знает границ и не стыдится окружающих ее лохмотьев. А набожных книг в окнах магазинов множество; святые Франциски, опоясанные веревками, лезут к небесам; ангелы несут туда непорочные души, нацепив им на шею крестик, — и все это, как видно, пустая забава, все это куклы для взрослых детей, которые разговаривают с богом посредством молитвенника, а потом наряжаются стрекозами или косматыми львами с сигарою в зубах и бегут на рынок житейской суеты покупать дорогие удовольствия, об уменьшении же бедности, об уступках со стороны счастливцев в пользу несчастных никто не думает. Раздаются голоса в книгах, но заглушаются множеством других голосов, а преемники святых Францисков отлично убаюкивают совесть богачей мистическими размышлениями" (лист Плетньову, 9-го квітня 1858).

"Богач топчет бедного", ось те головне й кардинальне, що особливо вразило Куліша в Європі й що примусило його, резюмуючи свої враження од західньо-європейського життя, дати негативну оцінку європейській цивілізації. "Словом, — зазначає Куліш, — мало толку в Европейской цивилизации". Заходові кінець кінцем він не сказав: так. Коли "уменьшение бедности, уступки со стороны счастливцев в пользу несчастных" є мета дальшого історичного розвитку, завдання дальшого людського поступу, то Західна Європа нічого або ж надто мало зробила в цьому напрямкові. Західна цивілізація не зуміла розв'язати соціяльної проблеми й тому її треба, на думку Куліша, заперечити й одкинути.

Враження від соціяльного життя Європи, від західної цивілізації, культури великих міст він усвідомив для себе, як зайвий доказ на користь хуторянства. Ствердивши як тезу "мало толку в Европейской цивилизации", він розв'язує соціяльну проблему в Формулі антитези "міста" й "села". Урбаністична, велико-міська західна цивілізація — соціяльно шкідлива. Урбанізація соціяльного життя викликає дорожнечу, обумовлює розвиток економічної нерівності, розколює суспільство на два ворожі табори, утворює розрив з селянством. Урбанізація — фактор глибокої і гострої економічної й класової диференціяції. Протиставляючи село місту, Куліш висловлює ту думку, що місто потрібне для класового егоїзму європейської людини, для власника й капіталістичного уряду. Європа стоїть на обороні міст. "Город, — пише Куліш в одному з своїх закордонних листів, — очень нравится ее эгоизму, это берлога, в которой богач защищен от братских притязаний бедняка на его имущество. Правительству тоже города необходимы". В цій антиурбаністичній, ан-

чого робити", "треба чекати" — цей висновок типовий для ліквідаторських настроїв тієї доби. В листах Куліша ми маємо ясно-равий документальний коментар, суспільне висвітлення поширених у літературі 50-х років образів т. зв. "лишних людей", що їх викинуто з життя, засуджено на пасивне споглядання, не дано здійснювати надій і прагнень, а вічно хитатись, кидаючись від однієї неможливості до другої, не відчуваючи під собою певного грунту і жадної точки опертя.

Поїздка за кордон — це своєрідний реактив: Куліш виїздить з країни економічно відсталої, де тільки зароджуються капіталістичні стосунки, на Захід, в країни розвинених капіталістичних стосунків. Там, на Україні, Куліш себе відчував європейцем, людиною міста. Себе, представника "городового" козацтва, він протиставляв степовому низовикові Шевченкові, людині анархічних, гайдамацьких інстинктів. Але тут, серед європейців, в галасі й грюкоті великих міст він відчув себе хуторянином, людиною сільської закоханості. Він був європейцем між хуторянами і хуторянином між європейцями. На Захід він приніс свої хуторянські смаки й звички й західну демократію він оцінив, розглядаючи її критичним оком українського дрібнопомісного хуторянина. В великих містах Європи він почув себе людиною чужою, людиною інших смаків, інших умов і іншого життєвого темпу.

Тому зрозуміло, що після повороту з-за кордону, коли він приїхав до Мотронівки, щоб там на селі спочити від суєти й галасу великих міст, він, оцінюючи Європу й хуторянське життя, віддав перевагу останньому. Його Європа і його "міськість", що нею він пишався перед іншими хуторянами, в порівнянні з дійсною Європою, з реальним європейським життям, були Європою уяви й мрії. Тільки порив і недосяжна мука. Поїздка за кордон довела Кулішеві, що він не людина міста, що його відчування себе людиною городовою це не більш як романтичне Sehnsucht.

Йому було приємно повернутись до Мотронівки, спочити, не знаючи хапливої стурбованості, нікуди не поспішаючись, віддаючись ледацтву літніх червневих днів. 23 червня 1858 р. Куліш писав з Мотронівки до Плетньова в коротенькій записочці: "Пишу к Вам, почтеннейший друг П.А., для того только, чтобы Вы знали, где я обретаюсь. Надоело мне скитаться по чужбине, не принимая деятельного участия ни в каких делах. Погуляв по Швейцарии и проехав через северную Италию, мы возвратились в Малороссию, лучше которой для хохла нельзя выдумать. Здесь я предался национальной лени до такой степени, что даже это последнее написал в два присеста". Нема нічого кращого від українського хутірського життя, такий загальний підсумок

всім враженням Куліша від закордонної його мандрівки. Він може мріяти про Європу, про життя великих міст, але в дійсності, по суті, в глибинах душі своєї він тільки дрібнопомісний господар, людина "глухих захолустий". "Никакая роль так не ладится с моею натурою, как роль мелкопоместного пахаря". Зробитись самотним пасічником наприкінці днів своїх — ось те, чого він прагне в своїх останніх думках натомленого блуканнями мандрівника: це єдина ясна крапка на обрії його темного й сумнівного майбутнього. Любов до хуторянського життя він усвідомлює собі як єдину надію на життєвій дорозі. Певність, що він може спертися на своє хуторянство, найти в хуторянстві вихід з кожного краху, коли б йому довелося й опинитись "за бортом жизни" (вираз О.Дорошкевича), ця певність — джерело для Куліша спокою в боротьбі за існування. Ці думки свої Куліш висловив у листі, писаному тоді ж після повороту з-за кордону. Куліш, побувавши в свойому лубенському хуторі Заросі-Баївщині, писав: "Я ездил для некоторых распоряжений в глухое захолустье, в котором есть у нас нечто вроде хуторка, и прожил там две недели с неграмотными, но очень милыми людьми, в совершенном удовольствии. Много ходил пешком, много ездил на тележке, уставая до изнеможения, но зато рано ложился спать и рано вставал, чего никак нельзя делать посреди грамотного населения, и видал удивительные утра перед восхождением солнца. Никакая роль так не ладится с моею натурою, как роль мелкопоместного пахаря. Тут я чувствую себя вполне на своем месте; тут не надобно мне подыматься на ходули, напрягать способности и так сказать ставить на карту все, чем наделила меня природа. Под старость я сделаюсь уединенным пасечником и скотоводом. Любовь к такому быту, уменье быть с людьми в таком положении, — вот что составляет опору моего спокойствия среди дороги зыбкой" (30 вересня 1858. Плетньову).

Хай Куліш в залежності від тих чи інших зовнішніх умов до кінця життя свого хитатиметься між хуторянством, "мизним" дрібнопомісним господарюванням і діяльністю журналіста, людини з великого міста: парламентарій без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих планів і великих підприємств без матеріяльної бази, з обмеженими можливостями, але він завжди віритиме, що найвища радість, приступна людині, це радість піти з великого міста на хутір, до природи, в примітив і бачити ранок перед сходом сонця!

Пантелеймон КУЛІШ

ХУТІРСЬКА ФІЛОСОФІЯ

I

Чому російська преса мало сприяє поширенню в суспільстві розумних і доброчесних людей. — Іноземний характер російської преси. — Продукти освіченості природної і освіченості книжної. — Столиця і село. — Хто перший дослідив значення дитячого віку для справи життя. — Як скористалося людство цим дослідженням.

Давно мав я намір — написати книгу про те, як обдарований щедро від природи народ являє світові поетичні твори свої без допомоги шкільної науки; і як людина, вихована письменами живими, себто світом природи, ставиться до людини, освіченої завдяки письменам штучним. Давно хотілося мені порушити (я не кажу — розглянути) питання: якою мірою перший спосіб освіченості розуму й серця достатній для того, аби зробити людину мудрою і доброчесною?

Це питання, порушене у нас в часи минулі, давно полишила російська інтелігенція, але тільки та, котра належить столицям. Провінційна інтелігенція, навпаки, повертається до нього безперервно; вона вкрай невдоволена столичною пресою, в загальних її рисах. За відгуками провінційних письменників, хоча б вони, як автор цієї книги, перебували тимчасово в столиці, столичани наші, попри весь свій розум, попри весь обшир своїх обріїв, несуть у собі щось іноземне, не наше, не російське.

Серед них трапляються чудові філософи і яскраві таланти, але вони пишуть для таких, як і самі, іноземців. Коли людина, котра довго перебувала за кордоном, після повернення до рідного середовища стає для нього чимось на кшталт прибулого гостя і, попри всю розумову перевагу свою, перестає впливати на довколишнє оточення, поступається місцем своїм якомусь напівнікчемі; то цілком таким же ставленням до інтелігенції провінційної відзначаються постійні мешканці столиці. Вони, в очах цієї інтелігенції, іноземствують; їх література, на думку цієї інтелігенції, існує тою чи іншою мірою для іноземців російської землі і цінується лише як зібрання довідкових видань або як щось на зразок книжкового компосту.

Та з усіх галузок чи інгредієнтів літератури найбільш неприй-

нятне для провінціала — столичне народознавство. Слова ці, хоч як би дивно звучали для російського вуха, що звикло до напівнисловленої думки, знаходять найпереконливіше підтвердження в тій обставині, що освічена людина, котра живе в провінції, ніколи не може бути вельми зацікавлена етнографічною працею столичанина, як тільки ця праця зі сфери цифр переходить у сферу, недосяжну для цифри. Я маю на увазі картини звичаїв, характеристику суспільства, зображення духовного життя його в минулому і теперішньому, чим виповнені і так звані наукові, і так звані белетристичні твори столичан. Як середньовічні схоласти оберталися намарне в замкнутому колі своєму, серед плідної діяльності маловченого суспільства; як німецькі гелертери лише самі й читають одне одного, лише самі й розуміють себе навзаєм, лише самі й підбадьорюються якимось примарним для живого суспільства гробокопательством науки; або ж, як журавлиний ключ влаштовує всілякі галасливі наради, вирішує своєю носатою юрбою чужі для людей питання, радіє чи переймається тривогою у відсторонених журавлиних інтересах свого премудрого стада; так, точнісінько так, численні гуртки нашої столичної інтелігенції друкують свої художні і нехудожні трактати тільки для зубожілих, вкрай заклопотаних людей, до котрих великій російській громаді немає ніякого діла.

П.Куліш.

Коли б моя книга була не друковане слово, а звичайна розмова, я додав би ще одну думку, котру в пресі можуть сприйняти як занадто різку; я б сказав, що постачальники періодичного та неперіодичного читання працюють переважно для людей поверхових, недалеких, легковажних, і тому впливають на суспільство, в якомусь розумінні, негативно, себто відривають багатьох людей від

корисної роботи, виправдовуючи їх неробство тим, що вони, занурюючись у читання, нібито працюють головою. Я б додав іще, що й у літератури, либонь, ідуть здебільше люди, не придатні ні до ремесла, ні до торгівлі й промислів, ні навіть до державної служби (котра мусила б бути найважчою, та часто стає найлегшою роботою), і ще тому, власне, творчі вироби читаються майже винятково людьми, розумово й морально неглибокими. Але цього не кажу заради літературної пристойності. Все-таки я не зовсім хуторянин. Не хочу наживати нових ворогів у столичних журавлиних... я хотів сказати — літературних гуртках.

Спостерігаючи за цією державою в державі іноді зблизька, я часто дякував долі за те, що не належу до тих родин, котрі поставлені перед необхідністю виховувати дітей в дрімучому і непролазному лісі, названому літературою і наукою. Щоразу, як тільки повертався я додому зі столичної синагоги наших книжників, мене підстерігало давнє бажання нагадати грамотному світові: навчання, вченість і взагалі так зване просвітянство не дає безперечного блага для людства; преса, яка замінила для людини не лише живе, але й писане слово, не повинна вважатися взагалі джерелом води живої; в просвітянстві, продукованому столицями, багато зла, при невизначеній частці добра; виливане на публіку нескінченним дощем друковане слово не дає їй змоги живитися з інших джерел життя і т. ін. і т. ін.

Вагаючись між благоговінням, яке вміли навіяти нам з дитинства до цехових речників друкованої істини, і між сумнівом щодо плідності їх велемовності, я звертався за порадою до того, кого навіть і літературні напівбоги визнали наймудрішим серед мудрих. "За плодами їх пізнаєте їх", відповіли мені божественні вуста великого вчителя.

Тоді я починав порівнювати продукти освіченості, так би мовити, природної з продуктами освіченості книжної, і ніяковів від власних висновків. Відкинути книжної освіченості я не міг, повстати проти зловживань преси не наважувався; та водночас я не знав, яким чином співвіднести освіту, здобуту поза школою так званими дітьми природи, з тією освіченістю, котра показує своїм вихованцям природу — або намальовану, або представлену мертвими зразками, а переважну частину навчального часу зуживає на повторення чужих думок і слів, причеплених набірниками до паперу.

Маючи змогу по декілька місяців поспіль спілкуватись з людьми — майже зовсім неграмотними, я, порівнюючи їх з балакучими продуктами книжної науки, значно знижував ціну цим останнім. Майже з відчаєм у душі, я лише на рівні неграмотності та на

рівні найвищого розумового розвитку бачив людей, не скалічених у розумовому та моральному відношеннях.

Звідси в мені зароджувалася підозра: "Та годі-бо! чи корисні для розуму і серця, а чи, може, навпаки, шкідливі наші школи, наші гімназії, наші університети та академії наук, наші бібліотеки, наші періодичні видання, наші премудрі, напівмудрі і зовсім немудрі книги? Якщо вони корисні, то чому ж так знищують їх слова найрозумнішого з розумних?..

"За плодами їх пізнаєте їх..." А які плоди в реальному житті збирає суспільство від усього цього вавілонського стовпотворіння? Чи не ті, що, врешті-решт, люди перестають розуміти одне одного і у відчаї готові розійтися в різні боки, та тільки ж-бо земля скрізь уже заселена, і таких дурнів, котрі змарнували життя на спорудження піднебесної башти, ніде не приймуть?

Перший не прийме їх український селянин. Він давно вже склав прислів'я: *у місто — по гроші, а в село — по розум.* Отже, у нього в селі зовсім не потрібні такі вчені, у котрих лопата — *л о п а т у с*, а баба — *б а б у с*, як це зауважив, нібито заради базікання, а насправді вельми значуще, ще пасічник Рудий Панько.

"Що ж це робиться на світі? — думав я, обертаючись між своїми робітниками, котрим стільки ж діла до столиці та її преси, як нам до династії, що панує нині на місяці. Адже це виходить, що, з часів відродження наук в Італії і до тих пір включно, коли Росія почала називатися в Європі освіченим краєм (а це сталося заледве не вчора), нічого путящого не зроблено ні з розумом, ні з серцем людським. Виходить, що училища і всеучилища, якщо не шкідливі абсолютно, то несуть у собі, у своєму поступовому зростанні щось фальшиве, мертвотне, зловороже людській природі".

"Добре було б (продовжував я філософствувати на рівні відсталого захолустника), аби хтось з учених людей, не позбавлений ще здорового глузду, пройшов до витоків освіченості людської за течією цієї широкої і каламутної ріки, яку називають сучасною освітою, і простежив, як люди обходилися в школах з тим рівнем пізнання, котре приходить до них від природи раніше, ніж вони вимовлять перше слово *ма.* Цей учений (думав я тихцем), якщо тільки мозок його не розладнався ще, мов шлунок ненажери зайвиною їжі, котру перетравити він вже неспроможний, — цей, кажу, великий і рідкісний, учений міг би визначити достеменно, хто перший осягнув важливу в педагогії істину, що дитя, прийшовши до вчителя за першою літерою алфавіту, вже доведене до високого ступеня розумового і морального розвитку нашою спільною настав-

ницею природою, від якої ми часто вириваємося в товариство веселунів, що йменуються магістрами і докторами філософії?"

Усе це й багато чого іншого вертілося у мене на думці, а між тим я спостерігав за своїми неграмотними земляками, завважуючи їх взаємини і ставлення до мене самого, як представника тих панів, котрим не завадило б сходити *в село по розум.* Коли б я мешкав на той час у столиці, тут кожна так звана мисляча людина виконала б моє бажання з тою готовністю, з якою столичани закидають провінцію виробами своєї преси. Але в селі — річ інша, тут — безпорадність. Я ж, слід пояснити при цьому читачеві, маю досить примхливу звичку. Хоч як мало я захоплений столицею, проте думаю і навіть знаю, що в кожній столиці нашого материка, між представниками розумового беззаконня, обов'язково знайдеться один чи декілька розумових представників, на зразок того, як у Содомі знайшовся праведний Лот з його сімейством. Кажучи простіше, ці праведники — розумово високорозвинені люди, спілкування з якими є окрасою мого столичного життя. Проживши певний час у центрі адміністрації та всілякої розумової діяльності, я вже не можу їхати в жодне губернське місто, де все половинчасте — освіта, і добрі звичаї, і переконання, навіть грамотність. Я волію перенестися з крайнощів у крайнощі, і поселяюся після столиці в хуторі. Хуторянське життя після столичного — найкраще, проте в ньому є один гандж: людина, котра набралася вищих ідей — іноді, як реп'ях, — стає безсилою, як звичайно буває безсилою особистість, розлучена з тими, кого вона представляє собою.

Розлука, втім (це важлива думка), не може бути, в подібному випадку, цілковитою. Ми носимо в собі не тільки розум деяких людей, але й нерозумність — інших. Від останнього ми, по можливості, відкараскуємось, і ступінь, в якому ми від нього відсторонюємося, слугує нам єдиним мірилом нашої розумової досконалості. В якій мірі я особисто був здатен спекатися в хуторі нерозумності людей, котрі імпонували мені своєю вченістю в столиці, мені менше відомо, ніж будь-кому іншому. Я лише знаю, що опікувався цим — всіляко, і час мені допомагав. Я пив воду Лети, блукаючи під крислатими деревами, в колі людей, котрим, на щастя, не знадобилося ще жодне друковане слово.

Під цілющою дією води і довколишнього літературного невігластва я згадав, як оточували книжники і законники наймудрішого серед мудрих щільною юрбою, дивуючись тій владі, яку, наперекір їх себелюбству, мало слово його над людьми, і як він одного разу звелів розступитися велелюдній юрбі вчених старців, аби дати дорогу до нього дітям. Цього мало: він оголосив, що царство

Боже належить їм, цим дітям, яких високовчені люди не хотіли навіть допустити до великого вчителя.

Вразила мене ця думка: я побачив, що він, який не вивчав еллінської і латинської мудрості, знав, як сама природа, влаштована божественною мудрістю, готує дітей до сприйняття вічного слова, слова життя, науки наук.

Тут же я згадав й інший випадок. Великий вчитель, засмучений сплам'янінням сердець людських у синагогах і на торжищах, публічно висловив захоплення своє і подякував Богові за те, що він відкрив немовлятам приховане від премудрих і розумних.

Отже, не викликає сумніву, що він високо ставив ту освіту, яку людина починає одержувати від спільної і вічної нашої вчительки під час першого пробудження свідомості в дитині. Але, з моєю скромною начитаністю, я не знаю, чи повторював хто-небудь з учених людей цю думку божественного відкриття, з наміром пристосувати її до навчання людини в школі. Коли мені підкажуть, що вона була прийнята якимось педагогом, я віддам йому належне і назву великим розумом і великим характером.

Але, побувавши в кількох школах, що існували ще з часів Ісуса, сина Давида, я не бачив ніде кинутого ним на людський грунт зерна проросли, виплеканим і дозрілим. Скрізь я бачив зовсім інше: дітей, до вступу в школу, вважали начебто ненародженими ще розумово й морально. Всі були впевнені, що освіта людська починається з першої літери алфавіту. На цій підставі відкривали навіть такі школи, в яких учень мусив спочатку декілька років мовчати, а коли він достатньо подурнішає і стане вже нездатним помічати недоладності в шкільних премудростях, тоді дозволялося йому перейти від безсловесних до ощасливлених найвищим даром природи — словом.

Коли б це було можливо, то горді своєю премудрістю вчителі обертали б дітей спочатку в четвероногих і, протримавши в стійлі чи на підніжному кормі декілька літ, великодушно переробляли їхні копита на пальці і наказували ходити не на чотирьох, як безсловесні звірі, а на двох ногах, як люди чи подібні до людей щебетуни — птахи. Тож не дивно, що Ісус віддавав високу перевагу наукам перед ученими, а дітям — перед сивочолими мудрецями.

І що ж? Ми ось пишаємося відродженням наук та успіхами точних, напівточних і зовсім оманливих знань; а між тим так погано обробляли розумовий грунт свій, що цілих сімнадцять століть зерна, кинуті в нього божественним сіячем, не проростали. Питання про школу, по відношенню до освіченості природної, лишалося відкритим 1700 років. Є чим пишатися!..

А все чому? Тому що жодне суспільство не спроможне було збагнути простої істини, — ось якої: люди, сприймаючи новонародженого, далекі від думки, що природа знов і знов пропонує їм свіжий екземпляр людини, який вони псують, не знаючи природи і її законів, навіть настільки, наскільки знає їх німе і нерозумне дерево! Дерева, злаки, мох, навіть викопні набагато краще співвідносилися з законами природи в житті своєму від створення світу, ніж так званий вінець творіння — людина.

... Отож, людство, з усіма своїми вченими конклавами і кривавими переслідувачами науки, жалюгідно існувало від часів Ісуса аж сімнадцять віків. Нарешті у XVIII сторіччі знайшовся такий чоловік, з-поміж німців, який почав аналізувати, в поетичному серці своєму, почуття, навіюване нам дитячим віком. До нього ніхто не займався аналізом цього почуття *, і всі,без довгих роздумів, назвали нашу прихильність до дітей — співчуттям до безпорадності юної і слабкої істоти, вихваляючи себе навіть за власну тупість; а дехто — просто називав це почуття тваринним інстинктом до продовження породи своєї. Ці принаймні не лукавили. Але, коли б хтось і збагнув, у глибині душі своєї, щось інше, щось розумніше, ніж співчуття чи великодушний потяг сильного до слабкого, то не зважився б назвати це почуття справжнім його іменем. Для відвертості не вистачало їм тієї геніальності, яку мав найбільший з німецьких поетів: він це почуття без вагань назвав *повагою.*

"Людина в можливостях" імпонує нам більше, ніж "людина насправді". При вигляді немовляти, що ссе материнські груди, ми відчуваємо себе, або бажаємо бути, більш моральними, ніж при вигляді мудрого старця. Ось чому сказання про божественне отроча, до якого зійшлися на поклоніння і найнікчемніші, і найосвіченіші люди, так швидко облетіло світ і знайшло в найрозумніших серцях належне місце.

Справді, початок життя подібної до нас істоти викликає у нас симпатію зовсім не безпорадністю, а святістю своєю; і тому янголів Божих народна фантазія зображає у вигляді крилатих дітей. Справді, ім'я нашим почуттям до дитячого віку взагалі має бути — *повага!* Перед немовлям і перед ніжним отроком ми усвідомлюємо, що можливість бути цілком людиною для нас уже минула, що наша висота вже визначилась, що сонце нашого життя вже схиляється за овид; а поклоняються лише світилу вранішньому, світилу надій і великих сподівань. Подібно до царя, котрий відходить на покій, ми передаємо свій скіпетр нашому наступникові

* Нехай читач не думає, що я лишаю поза увагою Жан-Жака Руссо.

і водночас віддаємо йому данину нашого благоговіння перед ідеєю монархізму.

Маючи в руках цей світоч істини в питанні такому важливому, першорядно життєвому питанні нашому, ми сміливо могли б ходити від школи до школи, випробовуючи, наскільки далекі вони від прямого шляху виховання серця та розуму і які наслідки для людського суспільства порівняної віддаленості їх від цього шляху. Та припустімо, що ми ревізували їх таким чином усі; припустімо, що, сукупними зусиллями рутини і здорового глузду, склали повні таблиці моральної статистики шкільної освіти; припустімо, нарешті, що врешті-решт вийшла б така аксіома:

"Відтоді, як благодатний сіяч вийшов на ниву, закидану камінням, порослу терном, витоптувану людськими і скотячими ногами, аж до часу, коли ця нива опинилася в розпорядженні людей, котрі сіють слово не так, як сіяв він, а з допомогою друкарських машин, — людство щовіку виробляло стільки розумних і доброчесних людей, скільки потрібно було для того, аби під ногами у нас не розверзлася земля і не поглинула власних чад своїх, у відчаї від їх глупоти і в гніві на їх злохудожність".

Що ж потім? Що б робило людство, переконавшися останнім і найжалюгіднішим чином — цифрою, що марно воно потратило стільки століть на відтворення в нових своїх столицях Содома і Гоморри, Ніневії й Вавілону, аби натомість поодиноких людських жертв приносити людські жертви тисячами, а замість містичної богині Асарати обожнювати далеко не містичну богиню Гурію? Адже справа не в мотивах і формі; справа в самому акті кривавих жертвоприношень і згубному для духу ідолопоклонстві.

Якби Каїн був не дикуном, а мером міста Лондона і вбив свого брата Авеля найпристойнішим способом, з допомогою нижньої і верхньої палати, то творець всесвіту, з тією ж величчю верховного перевирішення справи, поклав би на його чоло незнищенну печать гніву свого, як і на чоло дикуна, закутаного в овечу шкуру і здатного вбивати людей випробуваним способом — розтрощувати голову беззахисному братові знайденою на землі сухою кісткою. Здобувати прихильність батька світу просвітянством чи суддівською перукою ми не можемо. В просвітянстві ми пішли далеко з часів Каїна, але не в очах того, чиї геометричні лінії не можуть бути означені верховним знаряддям нашої мудрості — цифрою.

Та в глибині нашої душі ми і не вважаємо себе кращими за Каїна. Варто лишень згадати висновок, якого дійшов перший убивця брата свого:"...від обличчя твого сховаюся... і кожен, хто зустрінеться зі мною, вб'є мене". Хіба це не є свідомістю найосвіченіших народів?

Хіба не на це проливають вони кривавий піт свій, обернений в золото, аби не бути вбитими кожним, хто стрінеться з ними?

До речі, рахунки наші з природою речей вкрай заплутані, і чим рясніше ллється на нас дощ друкованого слова *pro* і *contra*, тим більшу безнадію впадає людина, серце якої прагне не тільки особистого комфорту і навіть не тільки комфорту родини своєї, що зветься державою. Дивлячись на сяюче небо, на красу моря чи на розкішні ліси, з чарівною гармонією яких не позмагається жодна глиптотека, а чи милуючись відбитком усього баченого й читаного в іншому, по ліпшому світі — у власній душі своїй, — ніяк не може вона заспокоїтися стосовно майбутнього численної рідні своєї — людства: адже вжди і в будь-якому стані вона потроху сумує, які б не були її радощі.

Відчуття безпорадності при спробах сягнути сонця правди гнітить наш дух від часів міфічного Ікара. Навчені досвідом, ми не наслідуємо Ікара, але сприймаємо цей високий міф спраглою душею. Лише одне це прагнення, ця суто людська спрага є запорукою, що людство не загине, скільки б разів з ним не повторилася історія Содома і Гоморри, Ніневії й Вавілону, Риму і Візантії.

Але в яке страшне протиріччя вступають одне з одним представники мудрості людської! Тисячоліттями накопичують мудрі люди каміння, мармур, метали, все це підводять під закони розуму і смаку свого, приписують духовність бездушному і розумність німому, нарешті, зливають творіння рук своїх з творіннями свого слова і все це вважають вічним, недоторканим, повчальним для майбутніх століть і народів. Та в один із звичайних днів, від яких ніхто не очікує нічого врочистого, приходить босоніж якийсь подорожній, в оточенні босих невігласів, і каже своїм супутникам: "Від цього храму, так чудово оздобленого, не лишиться каменя на камені. Коли він буде зруйнований, я в найкоротший строк відновлю його".

Ця сцена вражаюча; але ще вражаючим було те, що наймудріший із мудрих, наслухавшися глибокодумних старців і міцних мужів, котрі присвятили все життя своє науці, заволав: "Хвалю тебе, Отче небес і землі: ти приховав істину від премудрих і розумних і відкрив її немовлятам!" Нагромаджена маса знань, досліджень, глибоких міркувань, від початків легенд людських, заперечувалась цими словами. Немовля на руках у матері більше знає істини, ніж цілі школи, синагоги та академії мудреців...

Цього мало. Коли мудрість світу всього змирилася з тим, що пророк учитель, котрий мав дивну владу над самовпевненою ученістю, коли вона, втілена в найкращих особах своїх, пішла вслід за наставником і одного разу звернулася до нього з питанням: кого буде більше в тому царстві, про пришестя якого ми щоденно моли-

моєм? — він підкликав до себе отрока, поставив його побіля кращих представників мудрості людської й сказав: "Істинно кажу вам: якщо не повернетесь і не будете, як діти, не увійдете в царство небесне". Отже, науці, витвореній людством протягом багатьох віків, запропоновано повернутися геть і лише з допомогою дитячої душі досягти царства, в якому незнання не існує!

Звісно, ображена гідність великих і премудрих світу цього нікому не прощає подібних докорів. Каїн, неосвічений хлібороб, і той, в пихатому усвідомленні переваги своєї над пастухом, не простив Авелю того, що дим багатої і врочистої жертви від плодів хліборобського ремесла не піднімався прямо до небес, а слався по землі, зневажений тим, хто сказав одному з нащадків Адама: "Жертва Богу — дух приборканий; серце приборкане й смиренне Бог не нищить".

Приниження гордого переходить у лють; він розбиває крихкий глек істини, глек життя, уявляючи, що вилите з нього всотається в землю і назавжди щезне. Але в людині є щось таємничіше від крові й, і це вкрай незрозуміло для науки. Коли земля всотала кров Авеля і не лишила жодних слідів убивства, "голос" крові вічно кличе, волає до Бога, проти вбивці, вічно! Над цим голосом ніхто не владний, і ніщо не владно. Вже те місце, де відбулася кривава сцена, давно вкрилося квітами, і гарненькі діти Сіону сплітають собі вінки, зовсім не знаючи, що запашні квіти живилися чистою кров'ю дядечка їхнього, непорочна жертва якого була благородніше квітів і прекрасніше дитячої голівки в свіжому вінку перед творцем природи; а голос крові, між тим, не змовкає і відлунює тужливою нотою в гармонії всього Творення, — вчувається чутливому серцю в гімні літнього ранку, і не губиться навіть в дикому концерті осінньої ночі. Він пов'язав людство з його творцем новими узами, цей голос страждениної правди, — узами великої совісті, що стогне і благає про спокій. Він не змовкне доти, доки спогад розгортатиме свій страшний сувій перед покаянним людством, і доки людство не засвоїть поняття про недоторканність особистих прав кожного.

Відтоді, як земна куля належала всього чотирьом людським істотам, і до тих пір, коли людські родини, звані державами, почали з'являтися сотнями, регулятором усіх людських діянь був цей голос, що апелює на всякий суд (в тім числі й на верховний вирок російській літературі) до тієї безперечної правди, яку одні мудреці бачуть прикріпленою літерами до паперу, а інші шукають в дитячому серці. Які з цих мудреців ближчі до відкриття Нового Світу, покликаного збагатити марнотратне людство новими скарбами, — це вельми складно вирішити, і найскладніше тому, що всі ми стоїмо

Хіба не на це проливають вони кривавий піт свій, обернений в золото, аби не бути вбитими кожним, хто стрінеться з ними?

До речі, рахунки наші з природою речей вкрай заплутані, і чим рясніше ллється на нас дощ друкованого слова *pro* і *contra*, тим у більшу безнадію впадає людина, серце якої прагне не тільки особистого комфорту і навіть не тільки комфорту родини своєї, що зветься державою. Дивлячись на сяюче небо, на красу моря чи на розкішні ліси, з чарівною гармонією яких не позмагається жодна глиптотека, а чи милуючись відбитком усього баченого й читаного в іншому, ще ліпшому світі — у власній душі своїй, — ніяк не може вона заспокоїтися стосовно майбутнього численної рідні своєї — людства: навжди і в будь-якому стані вона потроху сумує, які б не були її радощі.

Відчуття безпорадності при спробах сягнути сонця правди гнітить наш дух від часів міфічного Ікара. Навчені досвідом, ми не наслідуємо Ікара, але сприймаємо цей високий міф спраглою душею. Лише одне це прагнення, ця суто людська спрага є запорукою, що людство не загине, скільки б разів з ним не повторилася історія Содома і Гоморри, Ніневії й Вавілону, Риму і Візантії.

Але в яке страшне протиріччя вступають одне з одним представники мудрості людської! Тисячоліттями накопичують мудрі люди каміння, мармур, метали, все це підводять під закони розуму і смаку свого, приписують духовність бездушному і розумність німому, нарешті, зливають творіння рук своїх з творіннями свого слова і все це вважають вічним, недоторканим, повчальним для майбутніх століть і народів. Та в один із звичайних днів, від яких ніхто не очікує нічого врочистого, приходить босоніж якийсь подорожній, в оточенні босих невігласів, і каже своїм супутникам: "Від цього храму, так чудово оздобленого, не лишиться каменя на камені. Коли він буде зруйнований, я в найкоротший строк відновлю його".

Ця сцена вражаюча; але ще вражаючим було те, що наймудріший із мудрих, наслухавшися глибокодумних старців і міцних мужів, котрі присвятили все життя своє науці, заволав: "Хвалю тебе, Отче небес і землі: ти приховав істину від премудрих і розумних і відкрив її немовлятам!" Нагромаджена маса знань, досліди, глибоких міркувань, від початків легенд людських, заперечувалась цими словами. Немовля на руках у матері більше знає істини, ніж цілі школи, синагоги та академії мудреців...

Цього мало. Коли мудрість світу всього змирилася з тим, що прорік учитель, котрий мав дивну владу над самовпевненою ученістю, коли вона, втілена в найкращих особах своїх, пішла вслід за наставником і одного разу звернулася до нього з питанням: кого буде більше в тому царстві, про пришестя якого ми щоденно моли-

моєм? — він підкликав до себе отрока, поставив його побіля кращих представників мудрості людської й сказав: "Істинно кажу вам: якщо не повернетесь і не будете, як діти, не увійдете в царство небесне". Отже, науці, витвореній людством протягом багатьох віків, запропоновано повернутися геть і лише з допомогою дитячої душі досягти царства, в якому незнання не існує!

Звісно, ображена гідність великих і премудрих світу цього нікому не прощає подібних докорів. Каїн, неосвічений хлібороб, і той, в пихатому усвідомленні переваги своєї над пастухом, не простив Авелю того, що дим багатої і врочистої жертви від плодів хліборобського ремесла не піднімався прямо до небес, а слався по землі, зневажений тим, хто сказав одному з нащадків Адама: "Жертва Богу — дух приборканий; серце приборкане й смиренне Бог не нищить".

Приниження гордого переходить у лють; він розбиває крихкий глек істини, глек життя, уявляючи, що вилите з нього всотається в землю і назавжди щезне. Але в людині є щось таємничіше від крові й, і це вкрай незрозуміло для науки. Коли земля всотала кров Авеля і не лишила жодних слідів убивства, "голос" крові вічно кличе, волає до Бога, проти вбивці, вічно! Над цим голосом ніхто не владний, і ніщо не владно. Вже те місце, де відбулася кривава сцена, давно вкрилося квітами, і гарненькі діти Сіону сплітають собі вінки, зовсім не знаючи, що запашні квіти живилися чистою кров'ю дядечка їхнього, непорочна жертва якого була благородніше квітів і прекрасніше дитячої голівки в свіжому вінку перед творцем природи; а голос крові, між тим, не змовкає і відлунює тужливою нотою в гармонії всього Творення, — вчувається чутливому серцю в гімні літнього ранку, і не губиться навіть в дикому концерті осінньої ночі. Він пов'язав людство з його творцем новими узами, цей голос страждденної правди, — узами великої совісті, що стогне і благає про спокій. Він не змовкне доти, доки спогад розгортатиме свій страшний сувій перед покаянним людством, і доки людство не засвоїть поняття про недоторканність особистих прав кожного.

Відтоді, як земна куля належала всього чотирьом людським істотам, і до тих пір, коли людські родини, звані державами, почали з'являтися сотнями, регулятором усіх людських діянь був цей голос, що апелює на всякий суд (в тім числі й на верховний вирок російській літературі) до тієї безперечної правди, яку одні мудреці бачуть прикріпленою літерами до паперу, а інші шукають в дитячому серці. Які з цих мудреців ближчі до відкриття Нового Світу, покликаного збагатити марнотратне людство новими скарбами, — це вельми складно вирішити, і найскладніше тому, що всі ми стоїмо

під зливою, від якої нікуди сховатися, — під безперервною зливою друкарського слова. Ноги наші вгрузають в жахливу, непролазну грязюку, витворену від змішування рідного грунту з потоками сторонньої стихії, котра могла б бути плодючою, коли б гармонувала хоч трохи з яскравістю сонця, але яка не дає сяяти сонцю, стає руйнівною і загрожує людству новим всесвітнім потопом.

Вгрузнувши отак по коліна в твань, що зветься найновішою російською літературою, я все ж наважуся думати проблематично, що значно ближче до відкриття Нового Світу ті, хто мало звертає увагу на істину, приквацьовану до паперу набірниками, а більше вдивляється в натуру людського серця, допоки воно не вражене винаходом, благотворним в руках одних і згубних в руках інших, а саме — азбукою.

Ця думка, втім, належить не мені. Я, слава Богу, далекий від дріб'язкової пихи, яка авторитети російського Парнасу робить зовсім сліпими. Жодна думка не належить будь-кому з нас як виняткова власність. Кожний новий гість людського духу приходить невідомо звідки, у всеозброєнні красномовства свого; стукає по черзі в кожні двері, і хто йому відчинить, до того він і заходить в помешкання. Цим смиренним, майже жебрацьким робом кожен розумний порух думки обтікає моря й землі, знаходячи собі скрізь друзів і шанувальників. Через це й трапляється отаке вражаюче видовище: як тільки хто-небудь висловить нову думку одним із звичних для нас способів, — з усіх кінців землі відгукнуться люди і пізнають у ній свого гостя, котрий і їм наказав те ж саме, але вони на той час були заклопотані чимось іншим. Не кожним одна й та сама думка сприймається з однаковою ясністю, не всі здатні проповідувати її, та безсумнівно, що вона давно вже має на землі багато помешкань, хоча чимало хто воліє величати її виключно своєю гостею. Через це поет мовить нам те, що ми ніби вже чули у якомусь чарівному сні. Через це в художніх витворах скульптури, живопису і навіть архітектури ми бачимо стільки близького й зрозумілого душі. Через це й філософська красуня-думка, позбавлена будь-якого одягу, приходить до нас від свого автора, наче з освіжаючої ванни — додому.

Ось оце сумирне зречення від розумової власності дало мені горду рішучість висловити перед бундючним світом, хоча б і в недосконалій формі, те, що цікавило мене дуже; що було в мене предметом великого суму, але й давало незбагненну втіху посеред моїх сумнівів у чеснотах розуму людського, в правильності розвитку людського духу чи його уособлення — суспільства.

Отак і зродилася в моїй уяві напівсерйозна книга, яка, під пером письменника, не надто знесиленого житейськими негараздами і

більш обдарованого здатністю зчеплення так званих дрібних ідей з так званими великими ідеями, могла б стати цілком серйозною. Я навіть сам, попрацювавши над нею в затишному куточку, під шум дерев чи потріскування вогню в комині, і поспілкувавшися ще раз з нечисленними книжковими полицями моїми, — я навіть сам, при всій відсталості моїй від сучасної російської науки і літератури, міг би зробити з цієї книги щось більш гідне уваги людей інтелігентних. Тепер це — не більш ніж розмова з сусідом, котрий нагодився в гості під час віхоли або мокви, які в хуторах відмежовують людей начебто цілими океанами, чи непрохідними позахмарними горами, чи нетрями, з яких не виведе жоден компас.

У такій розмові траплялося кожному з нас провести годину-другу з особливим задоволенням. Вона обох співрозмовників прихиляє до щирості, змушує сказати одне одному своє найпотаємніше, найкраще, ніби протиставляючи зовнішній природі красу природи внутрішньої. Найважливіше в цьому випадку те, що після такої бесіди не лишається в душі того відчуття, яке лишається після тривалої розмови з людиною, котру не поважаєш або справжніх її думок і почуттів не знаєш, — не лишається важкого відчуття даремно потраченої сили або необережно відкритої таємниці. Публіку, себто читаючу громаду, не можна не поважати в ролі співрозмовника: у цій збірній особі автор, на гірший випадок, мусить передбачити принаймні стільки, якщо не більше, здорового глузду, скільки він вбачає у власній особі, бо ця високолюб'язна особа є прямим продуктом того ж суспільства і не зійшла до звичайних чад землі з висоти якого-небудь Олімпу. У благородстві почуттів згаданої вище збірної особи також нічого сумніватися, все з тієї ж причини. Отже, сміливо, як розумному і прихильному співрозмовникові, передаю моїй публіці з рук у руки мою зовсім несподівану для неї книгу.

Адже і біля комину взимку ніколи наперед не знаєш, про що доведеться говорити з приятелем, і чим несподіванішим стане під час розмови сюжет поетичних спогадів, чи минулих мрій, чи серйозних роздумів, тим бесіда піде жвавіше, смачніше. Бажав би я розійтися з моїм читачем з такою приємністю, як траплялося мені не раз залишати дещо дивного завсідника свого помешкання, виводячи від нього запас для нових роздумів, або проводжати від себе відвідувача, котрий лишив у душі моїй відчуття, що година-друга проведена нами не без взаємодії, гідної істот людських.

(Продовження в наступному випуску)

Євген ГОРОХОВСЬКИЙ

ВІКТОР ПЕТРОВ — СТОРІНКИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ*

Серед блискучої плеяди творців українського відродження першої третини XX століття, видатних діячів нашої науки та культури подальшого часу Віктор Петров (1894-1969) займає особливе місце. Енциклопедично освічений гуманітарій-універсал (мовознавець, етнограф, літературознавець, історик, письменник), він володів величезним, навіть для всебічно ерудованого науковця, обсягом загальних та фахових знань. Опанувавши класичні та більшість сучасних європейських мов, він вільно орієнтувався у світовій науковій літературі й випереджав багатьох своїх колег у розробці найпринциповіших питань порівняльного мовознавства, літературознавства, історії та археології, фольклористики тощо. В центрі наукових зацікавлень В.П.Петрова стояли: індоєвропейська проблема, реконструкція балто-слов'янської мовно-культурної спільності, етногенез народів Східної Європи, перш за все слов'янський, історія та культура середньовічної Русі та України нового часу.

За своїми обдаруваннями лише небагатьох сучасників можна порівняти з цією людиною, а незвичайні факти біографії визначають абсолютну унікальність його особи.

Самі назви його монографій демонструють вкрай рідкісний для спеціалізованої науки XX ст. діапазон наукових розробок: "Пантелимон Куліш у 50-ті роки. Життя. Ідеологія. Творчість." (1929 р.); "Вогнезрубна система землеробства і хліборобський культ вогню" (1932); "З студії про передкласове суспільство. Ловецькі та хліборобські культи" (1933); "Ф.Е[illegible]гельс про родовий лад у давніх [illegible]манців" (укр.мовою — 1935, рос. мо[illegible] — 1936); "Подсечное земледели[illegible]" (1968); "Скіфи. Мова і етнос" (1968); "Етногенез слов'ян" (1972). Остання праця видана вже посмертно, а у величезному архіві вченого, що дбайли[illegible] зберігається в Інституті археології АН УРСР, є ще декілька великих робі[illegible] різних дисциплін, які чекають на свого видавця. Загальна бібліографія наукових праць В.Петрова нараховує близько 200 назв. Серед них є важливі цикли статей, присвячених філософії Г.Сковороди, різним аспектам життя й творчо[illegible] Т.Шевченка, П.Куліша, Г.Квітки-Основ'яненка, М.І.Костомарова, М.Вовчка, М.В.Гоголя, М.О.Максимовича, М.М.Язикова, Л.Українки, В.Гюго. Ту[illegible] же бачимо статті: про класиків мовознавства та етнографії О.О.Потебні, М.Ф.Сумцова і В.Гнатюка; студії з фольклору та етнографії слов'янських народів, корінного населення Півночі [illegible] Сибіру; з гідронімії, топоніміки, ономастики Східної Європи, археології України різних епох; теорії і методів наукових досліджень різного фаху [1].

Літературна творчість — не менш вагомий доробок на тлі добірної висококоінтелектуальної прози українських митців 20—30-х років винниченківського напрямку. Його слушно називають "шостим неокласиком", поряд з

* В основі статті — текст доповіді, підготованої для 1 Конгресу Міжнародної асоціації українїстів у Києві (серпень 1990 р.) Користуюсь нагодою висловити подяку голові Республіканської асоціації українїстів І.М.Дзюбі за пропозицію її зробити.

ними представниками цього вишукано угрупування вчених та поетів М.Зеровим, О.Бургардтом (Ю.Кленом), М.Драй-Хмарою, М.Рильським, П.Филиповичем [2]. Під псевдонімом В.Домонтович було видано повісті "Дівчинка з мармедиком", "Без грунту", роман "Доктор Серафікус". Історико-художньо-біографічні твори своєрідного жанру "Аліна і Костомаров", "Романи П.Куліша. Біографічні нариси. Ол.Мирадовичівна, Марко Вовчок, П.Гліба, М.Рентель", "Марко Вовчок — Мовчуще божество" — були добре відомі й за межами довоєнної України. За новітніми спогадами, ними зачитувалася елітарна галицька інтелігенція 20-х років, — мала таку змогу завдяки видавничим зусиллям А.Крушельницького [3].

Однією з найбільш загадкових та складних сторінок життя В.Петрова була секретна місія розвідника на окупованій Україні, в Німеччині під час другої світової війни та в другій половині 40-х років. Спогадів та легенд довелося чути немало, зокрема й суто детективного сюжету: про перехід фронту 1942 року; про роботу в окупаційній адміністрації м.Києва, про стосунки з німецькою владою та різними угрупуваннями української еміграції, про зіткнення з оточенням С.Бандери, про зникнення з Мюнхена 1949 року. Переказувати все це — недоцільно. Краще надати слово на сторінках часописів колегам та знайомим В.Петрова, — як друзям так і недрузям, щоб сам читач склав для себе незалежне враження.* Все це особлива й делікатна тема, яку без безпосереднього знайомства з документами архівів КДБ годі й чіпати [4].

Під час війни й перебування на Заході його творча діяльність була не менш насиченою й різнобічною ** [5]. Але центральне місце тут, мабуть, займає створений ним своєрідний мартиролог-реквієм українським митцям, знищеним у сталінських катівнях 20—30-х років. Це один з найсильніших й емоційно насиченіших творів В.Петрова, хоч за формою має вигляд нібито сухуватого переліку людей, творів, дат [6]...

Довгий час ім'я вченого та письменника було відоме переважно в досить вузьких академічних колах [7]. Зараз його прізвище частіше з'являється на сторінках преси [8]. Друкуються його художні твори. В США вийшло кількатомне видання за редакцією проф.Ю.Шевельова, який добре знав самого В.Петрова й незмінно високо оцінює його творчість. Анонсований вихід двотомника художньої спадщини письменника 1991 року у київському видавництві "Дніпро". В той час, коли пишуться ці рядки, читач уже має змогу познайомитись із журнальним варіантом повісті "Аліна і Костомаров", що під назвою "Змарноване щастя" (на жаль, без будь-яких відомостей про автора) надрукував журнал "Україна" 1989 року. Правдивими шедеврами, як на мене, є оповідання "Апостоли" (Друг читача. — 1990. — № 31/2.08) та "Поет і генерал" (Дзвін. — 1991. — № 1). Розпочато публікацію славетного твору "Романи Куліша" (Вітчизна. — 1991. — № 4) з короткою передмовою В.Шевчука.

Величезний історико-літературний й суспільно-політичний сенс мають його спогади про М.Зерова (Українська мова і література в школі. — 1990. — № 4). Тут змальовано трагічні сторінки методичного знищення М.Зерова злочинним режимом, якому активно сприяли

* Ця сторона біографії В.Петрова викликала появу пригодницького твору: В.Чапленко. Його таємниця. Повість із спогадами. (Нью-Йорк, 1976), де автор наголошує на незвичайному поєднанні в одній особі видатного науковця, розвідника "...з гострими протибільшовицькими виступами" (с.3). Оцінка особи В.Петрова в цій книзі — переважно негативна.

** Згідно "Енциклопедії Українознавства" (Словникова частина. — Т.6. Париж—Нью-Йорк: Молоде життя, 1970/1973/. — С.2037), 1944-1945 р. В.Петров працював співробітником Українського наукового інституту в Берліні. На еміграції в Західній Німеччині з 1945 р. — він — професор Українського Вільного Університету і Богословської Академії в Мюнхені, співробітник видавництва "Українська трибуна", член редколегії журналу "Арка". В цей час вийшли літературні твори "Доктор Серафікус" (1947), "Без грунту" (1948), багато оповідань у періодичній пресі, а також наукові роботи: "Провідні етапи сучасного шевченкознавства" (1946); "Походження українського народу" (1947).

хвацькі псевдописьменники та наукоімітатори, що бачили загрозу собі у кожному правдивому талантові.

В.П.Петров — один з небагатьох українських інтелектуалів, які зуміли вижити в роки сталінського терору кінця 20-30 рр., всіх воєн XX ст. явних та таємних, й зберегти найвищу інтелектуальну та творчу наснагу протягом 75-річного життя. Про це свідчать його друковані праці останніх років й величезний архів, що поповнювався новими матеріалами зі всіх галузей гуманітарних знань до самої смерті вченого. Тут, зокрема, зберігається величезний матеріал до словника старопрусської мови — мови давнього балтійського народу, який перестав існувати як самостійний етнос ще в середньовіччі, поглинутий німецькими хрестоносцями. Прекрасний знавець балтійських мов А.П.Непокупний в одному з виступів [9] зауважив, що В.Петров почав роботу над словником уже в похилому віці, мабуть знаючи, що не зможе довести її до кінця. Видання подібного типу, розпочате згодом в Москві, тягнеться вже багато років, й не закінчене досі. Натомість граматику старопрусської мови вченому вдалося завершити, судячи із спогадів його колег, але видати її вже не пощастило.

Обсяг цієї статті, різнобічність творчості вченого та письменника не дозволяють з необхідною мірою повноти висвітлити всі ланки та нюанси його життя і діяльності. Проте хотілося б все ж дати читачеві основну, хоч і схематичну інформацію, зупинившись докладніше на окремих сторінках його творчості, близьких авторові за фахом та захопленнями.

Віктор Платонович Петров народився 23 жовтня 1894 року в Катеринославі в сім'ї викладача духовного закладу.

Спогади про катеринославське дитинство знайшли художнє відображення в його повісті "Без грунту". Після закінчення гімназії він вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, де проходить фахову підготовку з мовознавства та фольклору в семінарах видатних учених М.К.Грунського та А.М.Лободи [10]. В університеті він виконує свої перші цикли наукових робіт: дослідження д[illegible] творів О.Потебні, згадане вище, а [illegible] аналіз твору М.Познанського "За[illegible]ры", велику працю про Г.Сковороду [illegible]зультати якої було видано лише ча[illegible]во. Перше було пов'язано зі здійсне[illegible]ретельних та копітких текстологи[illegible] порівнянь ранніх робіт О.Потебні [illegible]рами німецьких вчених О.Гумбол[illegible] Г.Лотце та Штайнталя, завдяки [illegible] вдалося зробити гідний науковий ком[illegible]тар до перших кроків великого мово[illegible]ця в науці. Як і О.Потебня, молод[illegible] В.Петров з початку наукової діяльн[illegible] поєднував заняття мовознавством [illegible] фольклористичними дослідженнями [illegible] 1919 року він був членом Етнографічн[illegible] комісії ВУАН, очолюваної тоді одним [illegible] його вчителів акад. А.М.Лободою. З 19[illegible] року він стає секретарем комісії, а з 19[illegible] — її керівником. Як писав В.Петр[illegible] "важка хвороба А.М.Лободи, що з ос[illegible]ливою гостротою визначилася 1925 [illegible]ку, призвела до того, що вся орг[illegible]ганізаційна робота по Комісії лягла [illegible]мене". Не дивлячися на обмежен[illegible] склад співробітників, пригадує далі [illegible]ний (серед них, зокрема, В.В.Біл[illegible] В.І.Маслов, О.А.Рихлик), комісія ро[illegible]горнула велику науково-організаці[illegible] діяльність. Було створено: Кабінет мон[illegible]графічного вивчення села, Кабінет ви[illegible]чення національних меншостей Ук[illegible]раїни. З 1925 по 1930 рік видається 1[illegible] томів журналу "Етнографічний вісн[illegible]", де поряд з українськими фольклорист[illegible]ми охоче друкувалися провідні вчені Мо[illegible]скви та Ленінграда — акад. В.М.Перет[illegible] (майбутній опонент В.П.Петрова на з[illegible]хисті докторської дисертації 1930 року) [illegible] В.П.Адріанова-Перетц, В.В.Гіпіус, Д.К.Зеленін, О.І.Никифоров та інш[illegible] Видавнича діяльність Комісії, попри об[illegible]межений склад співробітників, була до[illegible]сить масштабною. Вийшло понад два де[illegible]сятки номерів "Бюлетеня Етнографічної комісії", численні програми збиран[illegible] фольклорних матеріалів, монографічн[illegible] дослідження та збірники про вертеп, [illegible]лоцманів, чумаків та чумацтво тощо. Робота Комісії була тісно пов'язана з краєзнавчим рухом. Сюди надсилали свої матеріали численні кореспонденти з місць, загалом до 10 тисяч дописувачів

В.П.Петров в археологічній експедиції. 1955 р. (Фото з наукового архіву Інституту археології АН України).

це дало можливість утворити Вчений фольклорний архів. На основі записів кореспондентів було підготовлено до видання корпуси народно-календарного та виробничого фольклору, народної прями тощо [11]. Сам В.Петров був не тільки організатором, а й найактивнішим автором у фольклорних виданнях. Красномовні назви його робіт того часу: "Вірування у вихор і чорна хороба", "Міфологема сонця в українських народних віруваннях", "Українські народні варіанти легенди про злих жінок", "Українські народні легенди про Кузьму-Дем'яна, "Українські народні легенди про неплідну матір та ненароджені діти" та інші.

Наукові роботи В.Петрова, які мені доводилося читати, відзначаються безмежним знанням літератури з питань, що досліджуються, докладним аналітичним препаруванням аргументації думок науковців, тобто правдивою історіографією проблем. Вони містять досконалі прийоми дослідження та наукової критики джерел, що їх виробила європейська філологія та етнографія XIX — початку XX століття. Тут знаходимо чіткі формулювання наукових концепцій попередників і власних, розуміння філософських настанов тих чи інших вчених, аргументовану критику поглядів опонентів, що виходить перш за все зі стану джерел, а не з тих чи інших ідеологічних упереджень автора. Незмінно зустрічаються позитивні оцінки досягнень цих же опонентів. Критичне джерелознавство — основа будь-якої науки, тому роботи В.Петрова, навіть виконані в 60—70-х роках, повністю зберігають своє значення.

В 30-х роках починається новий етап наукової діяльності В.Петрова, який одначе логічно виходить з попередніх історико-фольклорно-етнографічних студій. Однією з центральних проблем, над якою він плідно працює, стає історія землеробства, зокрема його архаїчна форма — підсічне, або ж вогнезрубне хліборобство. Ця тема вимагала вивчення комплексу джерел: історичних письмових та новітніх, зібраних етнографами, що вивчали реліктові форми землеробства XVIII-XIX століть, фольклорних, мовних, археологічних та ін. Над темами давнього землеробства вчений працював понад 30 років. Вінцем цих робіт є монографія "Подсечное земледелие" (1968) — енциклопедичне зведення джерельної бази, її опрацювання та систематизація, докладна характеристика термінології, конкретних форм та

послідовності етапів процесу праці на землі, їх відбиття у мові та фольклорі, релігійних віруваннях та забобонах. Важливі проблеми висвітлено у працях вченого, присвячених давнім віруванням різних народів.

Оглядаючи наукову творчість В.Петрова, вдається визначити деякі з головних рис: органічність у пов'язанні матеріалів різних наук — історичних та філологічних, методичне багатство у здійсненні цього синтезу. Це — ознака кращих правдиво-історичних досліджень, вільних від еклектики, концептуальної неспроможності, механічного поєднання думок різних авторів без їх критичної оцінки. Саме так творилася висока наука XX століття.

Все це тим більш дивно, що працював В.Петров у часи вкрай не сприятливі для нормальної наукової діяльності — страшні та криваві, коли руйнувалася структура науки України, створена в часи пореволюційного Відродження, спустошувалася Академія та навчальні заклади, гинули люди — вчені і письменники, його колеги й товариші...

Можливо, у пригоді В.Петрову стала фантастична організованість та працездатність, вміння не гаяти жодної хвилини, величезна внутрішня культура та інтелігентність — якості, що їх одностайно підкреслюють всі, хто його знав. Ці риси ученого просвічуються й крізь друковані сторінки його творів, і крізь тисячі й тисячі карток та рукописних аркушів.

Судячи з друкованих та архівних матеріалів, наукова робота В.Петрова в галузі археології почалася порівняно пізно — у 30-х роках, хоч і раніше, працюючи в Етнографічній комісії, він був членом Всеукраїнської археологічної комісії (ВУАК). Діяльність останньої була пов'язана з іменами акад. Д.Яворницького, працівників із значним дореволюційним досвідом роботи — С.Гамченка, В.Козловської, видатного мистецтвознавця проф. М.Макаренка та інших. Велику увагу археологічним джерелам приділяв і геніальний історик Михайло Грушевський, який очолював історичну науку на Україні в 20-і роки. Натомість під час тотальних репресивних акцій 1932-1933 років ВУАК було розформовано й на його основі створено Інститут історії матеріальної культури (ІІМК АН УРСР), перейменований пізніше в Інститут археології АН УРСР. В ті ж часи було зліквідовано й Етнографічну комісію ВУАН. В.Петров починає працювати в ІІМК, де очолює провідовзі відділ, колектив якого розробляє проблеми стародавньої історії слов'ян та їх сусідів, а також Давньої Русі. Він бере активну участь у пошуках та розкопках археологічних пам'яток різних епох: мідного віку (енеоліт) — трипільської культури; доби бронзи, ранньозалізного віку тощо.

В.Петров прийшов в археологію сформованим й авторитетним фахівцем — філологом та етнографом з великим досвідом науково-організаційної роботи. Його якості вченого та керівника наукового процесу повною мірою виявилися і тут. Головною справою великого колективу археологів України, який очолив В.Петров у другій половині 30-х років, стало здійснення великомасштабного проекту польових досліджень, кодифікації, видання та наукової інтерпретації археологічних пам'яток останніх століть до н.е. та перших століть н.е.— так званих "полів поховань" зарубинецької та черняхівської культур. Ці пам'ятки було вперше виявлено та інтерпретовано на рубежі XIX-XX ст. видатним київським археологом Вікентієм Хвойкою, вихідцем з Чехії, послідовником великого слов'янознавця Любора Нідерле з Праги. Могильники біля сіл Зарубинці та Черняхів на Київщині дали назви численним пам'яткам аналогічного типу, що згодом було виявлено в різних регіонах України та на сусідніх землях [12]. Етнічна належність носіїв цих культур стала предметом гострої дискусії вже на початку XX ст., коли на противагу слов'янській інтерпретації, запропонованій В.В.Хвойкою, була висунута теза про те, що "поля поховань" Київщини належали давнім германцям. Наприкінці 30-х років проблема вивчення пам'яток "полів поховань" несподівано набула політичної актуальності. Справа в тому, що в фашистській Німеччині археологія стала "державною наукою", покликаною обгрунтувати те

територіальні претензії гітлерівського уряду до сусідніх народів. Скрізь, де жили стародавні германці, на думку володарів рейху, мали жити новітні німці. Ну, а де їх предки не жили, нащадки все одно мали панувати...

Відповідна реакція типологічно німецького режиму зі Сходу не забарилася. За настановами сталінського керівництва німецьким зазіханням треба було протиставити щось своє. Відтоді з "лячки офіційного пролетарського інтернаціоналізму почало визрівати потворне віддзеркалення фашистської ідеології під старими чорносотенними гаслами "панслов'янського", фактично великоросійського шовіністичного "патріотизму". Ця ідеологія остаточно оформилася під час війни й пишно розквітла пізніше, що доволі спостерігаємо й зараз, без усякої маскари, у реакційній пресі.

Все це для В.Петрова, звісно, було чуже й поза наукою. Дослідження ж з археологічного слов'янознавства треба було ставити на солідний джерельний грунт, як колись фольклорні й етнографічні. Перш за все слід було опрацювати величезні матеріали, що зберігалися в музеях України: Києві, Дніпропетровську, Черкасах, Полтаві, Львові тощо. Останнє стало можливим після 1939 р., коли до колективу, що очолював В.П.Петров, приєдналися провідні археологи Західної України і Польщі Маркіян Смішко та Казимир Мисевський. План редагованого В.Петровим багатотомного Корпусу пам'яток культури "полів поховань" України був безпрецедентним явищем в тодішній археологічній практиці. І не тільки вітчизняній. Справа в тому, що навіть зразкові археологічні видання європейських вчених того часу, зокрема й тих, що займалися близькою проблематикою, будувалися за принципом вибіркового подання матеріалу в зображеннях. Тексти й описи були набагато вичерпніші, ніж сума ілюстрацій "живих" археологічних речей. Шкідливість цієї практики стала очевидною невдовзі, коли внаслідок нищівної війни загинули унікальні колекції численних європейських музеїв — Кенігсберга, Данціга, Штетіна, Ельбінга та інших. У Корпусі пам'яток України планувалася вичерпна публікація — кожної речі з колекцій музеїв та новітніх археологічних розкопок, з описом, фото й малюнком. Видання включало узагальнюючі статті з даної проблематики, археологічні карти пам'яток, плани розкопок поселень і могильників. Тобто керівною стала ідея вичерпного й досконалого видання матеріалів цілої археологічної культури — всього її часового діапазону. Таким чином мала бути створена фундаментальна база дальших досліджень слов'янського етногенезу на грунті вивчення пам'яток матеріальної культури. Звісно, мала бути й певна полемічна спрямованість. Але, попри згадану вище "політичну" актуальність цієї роботи, яка ніби провокувала застосування модних в ті часи ідеологічних ярликів, в основній концептуальній статті В.Петрова, що мала відкривати перший том видання, бачимо суто академічний, бездоганно повний на тогочасному рівні виклад проблеми. Тут і властивий його творам детальний аналіз робіт опонентів, почасти з цитуванням найважливіших думок на мовах оригіналів, і досить коректна полеміка. Звісно, для сучасного науковця окремі положення видадуться застарілими. Це — природно, бо з часу написання статті минуло 50 років. Однак значення цієї праці в історії археології, концепція всього корпусу як типу археологічного видання є непересічними. Це перша спроба зведення подібного гатунку, яка виконувалася на найвищому рівні тогочасних знань. Зараз джерельний матеріал з цієї проблематики зріс у сотні разів. На порядку денному нові його зведення. Натомість матеріали, зібрані вченим та його співробітниками для цього видання, повністю зберігають значення. Та й видані вони досі неповно, бо трагічна їх спіткала доля. Повністю готовий до друку том І, що, крім згаданої статті В.Петрова, включав усі відповідні джерела з колекції Київського історичного музею, підготовлені до друку ним, В.Козловською, С.Коршенком, Є.Махно, залишився в рукописах. 1941 року почалася війна, й діяльність В.Петрова на певний час стала далекою від археології.

Пограбування українських музеїв під час війни призвело до зникнення маси унікальних знахідок. Разом з тим матеріали архіву В.Петрова дозволяють досить повно уявити собі склад довоєнних музейних колекцій, перш за все — Державного історичного музею України в Києві, завдяки наявним фото, малюнкам й описам. Це джерело є неоціненним, й ще раз свідчить, як важливо вчасно опрацьовувати археологічні матеріали до друку. На жаль, і зараз у деяких обласних музеях, часто-густо без вини працівників, внаслідок мізерного фінансування та нестачі коштів, приміщень, цінні знахідки депаспортизуються, а то й гинуть. Дещо з матеріалів до Корпусу було видано після війни самим В.Петровим, дещо іншими археологами, часом за його дозволу, часом й без цього по-злодійському. Одначе повне видання ще стоїть на порядку денному. Створена в Інституті археології АН України комісія розпочинає таку роботу, маючи на увазі підготувати до сторіччя вченого збірник його вибраних, не виданих свого часу праць з археології. Хотілося б сподіватися, що колеги — мовознавці, літературознавці, етнографи також відгукнуться на цю дату.

В 30-і роки, як і раніше, вчений активно працював в інших галузях гуманітарних знань. Це були лінгвістичні дослідження з історичної семасіології, семантики слів у зв'язку з розвитком матеріальної культури, фольклорні дослідження з обрядових культів. Серед останніх є дуже цікава робота про фольклорно-літературні джерела "Вія" М.В.Гоголя та інші. 1941 року В.Петров став директором Інституту українського фольклору АН України. Його було висунуто на здобуття звання академіка. Війна й тут все зламала.

Після повернення з-за кордону він кілька років працював в ІІМКу в Москві, а по тому повернувся до Києва, де до останніх років життя був співробітником Інституту археології. В.Петров обіймав скромні посади молодшого наукового працівника без наукового ступеня (довоєнні звання та посади втратили значення), завідуючого архівом. 1966 року його раптом було нагороджено орденом Вітчизняної війни. Тільки після цього з'явилася можливість для повторного захисту дисертації за сукупністю наукових робіт. Тоді він отримав ступінь доктора філологічних наук, посаду старшого наукового працівника, можливість надрукувати декілька монографій. Цікавий і символічний такий збіг на докторському захистові 1930 р. Одним з його опонентів виступав вчитель — акад. Андрій Лобода, а на такому ж захисті 1966 р. — колишній учень, невдовзі академік, Євген Кирилюк, який з гіркою іронією пригадував це на ювілейній сесії до 80-річчя В.Петрова 1974 р.

На 60-і роки припадають фундаментальні дослідження В.Петрова в галузях порівняльного індоєвропейського, зокрема й слов'яно-балтійського мовознавства, гідронімії, топоніміки, ономастики. Вони випереджали тодішній рівень знань. За оцінкою А.П.Непокупного, саме такими є роботи про балто-слов'янські корені гідронімії Поросся. Це ж можна сказати про його книгу "Скіфи", де, всупереч пануючій концепції В.Міллера—М.Фасмера—В.Абаєва цей стародавній народ оцінюється не як іранський, а власне "скіфський", тобто самостійний індоєвропейський етнос. Дуже цікава й книга "Етногенез слов'ян", де здійснено одну з перших спроб синтезу письмових, лінгвістичних та археологічних джерел, що стосуються походження та історичного розвитку стародавніх слов'ян.

В.Петров уявляв процес етногенезу стародавніх народів, зокрема слов'ян, як дискретний, зі стрибкоподібними змінами форм етносу, складним співвідношенням явищ, зафіксованих стародавніми археологічними спільностями — культурами, з суттєвими мовно-етнічними зрушеннями, внаслідок економічних, соціальних та політичних змін. Перед історія сучасного слов'янства, за В.Петровим, це не еволюційний поступовий розвиток народів, що колись у сиву давнину з'явилися й існують незмінно протягом століть. Вона складна й суперечлива. Кожний попередній ступінь етногенезу за своїм змістом — нетотожний подальшому. Ми зустрінемо в його роботах й таке парадоксальне твердження,

що "слов'янство" Східної Європи першої половини I тис.н.е. не можна повністю ототожнити з історичним слов'янством, яке постає з VI ст. н. е. Це — принципово інші етапи етногенезу, а не ланки послідовної еволюції, без суттєвих змін змісту етносу. Останнє твердження взагалі було властиве романтичній історіографії першої половини XIX століття, започаткованій у Франції Шатобріаном, в Німеччині Я.Гріммом, й пізніше перенесеній на слов'янство П.І.Шафариком з Чехії та його послідовниками в інших країнах. В.Петров слушно критикував романтиків, які фактично збіднювали зміст історії народів, постулюючи консерватизм етносу. Останній, за Петровим, трансформується невпинно, будучи органічно пов'язаний зі всіма поворотами історичного процесу, як явище формаційно-історичне. Це — організм, який постійно реагує на історичні катаклізми, змінюючи свої форми і в матеріальній культурі, і в мові. Тому В.Петров критикував обидві основні концепції походження слов'ян: автохтоністську-романтичну, а також міграційну, що віддавала перевагу лише зовнішнім чинникам — переселенням у процесі виникнення та розвитку слов'ян. Друга концепція, між іншим, теж була безпосередньою реакцією на романтичні теорії. Вона виходила з ідеології 60-х років XIX ст., коли шляхом сполучення філософії позитивізму з еволюційною теорією та релятивізмом гаслу реставрації народного минулого у прадавній непорушності було протиставлено принцип критичного ставлення до дійсності.

Будуючи свою концепцію, В.Петров вимагав брати до уваги сукупність усіх процесів і явищ у взаємодії: консолідації та розпаду стародавніх етнічних утворень, змін господарських укладів, революційних змін у характері виробництва.

Методологічний підхід В.Петрова до слов'янського етногенезу — цілком актуальний й зараз, як несподівано сучасними стали його критичні зауваження на адресу давніх міграціоністів та романтиків. В сучасній науці обидві ці течії мають прихильників. А псевдоісторичний романтизм особливо популярний в середовищі аматорів [13]. Для нашого часу — відродження національних рухів і демократичних, і реакційних, це, мабуть, закономірно. Тим важливіше роз'яснення громадськості правдивого стану сучасної науки про минуле народів [14].

Зрозуміло, не всі висновки й концептуальні положення, висловлені в роботах вченого, зараз можна прийняти беззаперечно. Особливо це стосується археологічних аспектів. Джерельна база тут зростає невпинно, оновлюється швидко, і, звісно, впливає на формування нових рівнів осмислення та виникнення інших поглядів на археологічні культури часів формування слов'янства[15]. Натомість методика його роботи з матеріалом цілком відповідає сучасним вимогам.

Його постать як вченого, беззастережно відданого справі життя, велична і поважна, особиста доля складна й загадкова. Її варто досліджувати й намагатися зрозуміти без упереджень.

...У програмному творі В.Домонтовича "Апостоли" виведено три людські іпостасі: Апостол сліпої фанатичної віри, що клянеться ймменням Христовим та зраджує його, боячись за себе, — Петро; Апостол пристосуванства та зради — безпринципний цинік Юда; Апостол сумніву — Хома, який єдиний виявляється справжнім Апостолом правди та віри. Він каже: "...Я волію знати, щоб не помилятись. Я мушу знати, щоб стати на чийсь бік. Для мене не існує особистого". Й далі: "...чи може, думав Хома, ...людина мати одночасно дві віри? Чи може вона вірити й не вірити разом?" І, нарешті, у суперечці з Петром: "Я вірю, тільки не в силу й хитрощі, а в безсилля!.. Лише тепер, коли ми знищені та знеможені, коли нас чекає смерть, ми наблизилися до перемоги".

ПРИМІТКИ

1. Бібліографію опублікованих та деяких рукописних наукових праць, складену самим вченим, див.: Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор. Автореферат по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Киев, 1966. — С.54-61. Список деяких інших публікацій включено до книги: Археология Украинской ССР. Библиографический указатель 1918-1980. — Киев: Наук. думка, 1989. — С.496 (Іменний покажчик: Петров В.П.).

2. Масенко Л. Шостий неокласик // Друг читача. — 1990. — № 31 від 2.08.

3. Крушельницька Л. Рубали ліс... Спогади галичанки // Дзвін. — 1990. — N 4. — С.130. Про життя та діяльність Ант.Крушельницького див. там же: № 3,— С.121 і далі.

4. Цікаві відомості про особу В.Петрова, в зв'язку з даним боком його життя, наведено у спогадах про знайомство та товаришування з поетом-дисидентом Н.Коржавіним: Федоров Г. Могу в Париж и Вену, но брежу я Москвой // Экран и сцена. — 1991. — № 4(56).— С.9. На жаль, біографічні дані, які вміщено там прекрасною людиною, чудовим археологом та письменником, докт.іст.наук Г.Б.Федоровим, в основному апокрифічні і містять деякі неточності. Мабуть, вони складалися за пам'яттю.

5. Точніші дані з автобіографії, написаної В.Петровим 1945 р. та опублікованої в тритомнику його художніх творів у США, див.: Федорів Р. Портрети в різьблених рамах // Дзвін. — 1991. — № 1. — С.58. Описані тут обставини повернення вченого з-за кордону та деякі інші факти з його післявоєнного життя не вірні. Вони, мабуть, відомі авторові опосередковано.

6. Брошуру видано на Заході в 50-х рр. за рукописом 40-х рр.: Петров В. Українські культурні діячі Української РСР 1920-1940. — Пролог, 1959 (місце видання не вказане).

7. Список статей, які складають персоналію В.Петрова, див.: Археология... Библиографический указатель.., с.28.

8. Див.: примітки 2—5 та наведену нижче 11.

9. З доповіді на ювілейному засіданні на честь 90-річчя В.Петрова, що відбувалося в Інституті археології АН УРСР 1984 р.

10. Наведені тут біографічні дані взято з вказаних вище персоналій. Відомості про університетські заняття та роботу в Етнографічній комісії подано за спогадами вченого: Петров В.П. Язык.., с.3-8, 40-43.

11. Про роботу Етнографічної комісії див. також: Музиченко С. Мов неопалима купина // Україна. — 1989. — № 26. — С.18-19.

12. Про ці культури див.: Археология Украинской ССР. — Т.3 — Киев: Наук. думка. — 1986.

13. Критичний нарис сучасних наслідувань романтичним теоріям історії (праці акад. Б.О.Рибакова та ін.) див.: Ткачук М.Е. Континуитет и стадиальность: Некоторые альтернативы идее этнокультурной непрерывности // Древности Юго-Запада СССР (I—середина II тысячелетия н.э.). — Кишинев: Штиинца, 1991.

Серед популярних творів див.: Нечухов Ю. Родина Аполлона // Дорогами тысячелетий. Кн.3. — М.: Молодая гвардия, 1984; Щербаков В. Асгард // Загадки звездных островов. — М., 1989; Он же. Века Троянцев // Дорогами тысячелетий. Кн.2.— М., 1984; Он же. Асгард и Ваны // Дорогами... Кн.1; Білик І. Золотий Ра. Геродотові історії в вільному переказі. — Київ: Веселка, 1984; Знойко О.П. Міфи Київської землі та подія стародавні. Науково-популярні статті, розвідки. — Київ: Молодь, 1989; Василенко Г.К. Руси. — Київ: Знання, 1990; Хитрук В. Яким роком живем, українство? // Літературна Україна. — 1991. — № 14 (4428) від 9.05. Звісно, цей список далеко не вичерпує всіх творів цього напрямку.

14. Романтичні фантазії на теми історії (прим.13), що виходять іноді з позначкою "для... шкільного віку", не просто кумедні курйози. Йдеться про твори, які створюють неправдиве, спотворене відбиття минулого, містять компрометацію науки під гаслом "епохальних відкриттів". На жаль, за неуважністю фахівців ці нісенітниці потрапляють й на сторінки наших шкільних підручників, де, наприклад, написано про "столицю полян — Бусове місто на околиці сучасного Києва".., що було зруйноване перськими завойовниками царя Дарія I (за 1000 років до заснування Києва в іншому місці) (Сарбей В.Г., Сергієнко Г.Я., Смолій В.А. Історія Української РСР. Навчальний посібник для 8-9 класів. — Київ: Радянська школа, 1989. — С.24). Це тим більш кумедно, що в тому ж підручнику на с.17 говориться, відповідно до історичних джерел, про розгром Дарія скіфами-кочівниками в степах, мабуть, доволі далеко від "Бусова міста", не відомого ніяким джерелам та заснованого на книжці Знойка та Василенка (див.вище) В російській пресі спеціально звернуто увагу на використання реакційними силами писань згаданого ж попередньо Ю.Петухова і подібних для пропаганди шовінізму та ксенофобії серед молоді (Шилков А. Скоро ночь "Хрустальная ночь" // Демократическая Россия. — 1991. — № 14 (20) от 28.06).

15. Новітня капітальна робота: Славяне Юго-Восточной Европы в догосударственный период. Археологические разыскания. — Киев: Наук. думка, 1990; популярный виклад концепції даної книги див.: Баран В.Д., Козаренко Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — Київ: Наук. думка; 1991.

Термін "археологія" вперше зустрічається в одному з діалогів Платона. Ще стародавні греки, вирішуючи свої територіальні суперечки, вдавалися до археологічних розкопок. Розкриваючи давні могили, вони намагалися визначити по вістикові та речах, хто саме перед ними — афінянин чи, скажімо, меганин, себто у своїх намаганнях були близькими до сучасних археологів, які за тими ж типологічними ознаками визначають приналежність могильників чи поселень до певної археологічної культури.

Становлення археології як науки відбувалося через формування її специфічного наукового апарату, критеріїв у взаємозв'язку з наріжними поняттями інших наук. Ще досім недавно археологічна культура — опорне поняття археології — повністю ототожнювалася з етносом (народом). Тобто, йшла посилена "прив'язка" археологічних культур до давніх чи й сучасних народів. Так, безапеляційно оголошувалася слов'янською (і українською) трипільська культура, а самі слов'яни за допомогою приставок "прото-" і "пра-" виводилися з дніпро-донецької культури (неоліт). В.П.Петров у поданій статті, яка публікується вперше, називає таке явище етніцизмом і піддає справедливій критиці.

Дійсно, археологічна культура як певний тип взаємодії стародавнього людського колективу з оточуючим (даний нам у викопних рештках життєдіяльності) є суто умовною, робочою одиницею (поняттям), притаманною виключно археології. Механічне накладання археологічної культури на етнос чи навпаки — річ абсолютно неможлива, якщо мати на меті науку, а не політику. Співвідношення між стародавніми археологічними культурами, що існували на території України, і слов'янами (тим більше українцями) — подібне до відношення трави на пасовищі і сиру — вінцевого продукту молочництва.

Стаття В.П.Петрова лишилася незавершеною, однак напрямок його думок — очевидний.

Дякуємо дирекції Інституту археології АН України за можливість публікації цієї статті.

Ю.О.

В.П.ПЕТРОВ

АРХЕОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ

Форми соціологічних побудов археології як науки

РЕЗУЛЬТАТИ АНТИСОЦОІЛОГІЇ

Етніцизм

Результатом нехтування соціологічним принципом як провідним для будь-якого історичного дослідження, стало те, що місце соціології посів етніцизм.

Категорії суспільства була протиставлена категорія народу. В археології запанувало [дослідження] етногенезу.

Спочатку це звернення та вивчення етногенетичних проблем уявлялось досить плідним.

Здавалося, воно відкривало нові широкі перспективи.

Але при цьому було забуте головне, а саме, те, що

категорія етносу

народу

являє собою історичну категорію, явище в розвитку.

1 дана категорія [пропуск в тексті]

Між тим в археології категорією етносу було засвоєно [illegible] якогось позаісторичного явища.

Так сталося з етнічним поняттям слов'ян.

Незважаючи на повну очевидність, що категорія слов'ян є [illegible]ною етнографічною категорією, датованою певною епохою і зна[illegible]ла відображення спочатку у візантійських письменників, а пі[illegible] в літописанні, перш за все руському, ця категорія без врахування [illegible] історичної та історіографічної приналежності стала застосовуватися до будь-якої історичної епохи.

Слов'янами були носії матеріальної культури VI-VII ст.ст., [illegible] черняхівської культури (II-V ст.ст.), носії зарубинецької культури (II ст. до н.е. — II ст.н.е.).

Слов'янами були проголошені без подальшого пояснення будини і неври, яких згадує Геродот.

Був реабілітований в своїх слов'янських захопленнях В.В. Хвойка.

І слов'ян почали шукати в епоху бронзи.

Так припустилися двох помилок:

нам абсолютно невідомо, до якої міри мова носіїв з [арубинецької] культури в II-I ст.ст. до н.е. може бути визначена як слов'янська.

тим більше нам невідомо, чи дійсно мова будинів і неврів (може бути ототожнена як слов'янська).

Цілком очевидно, що мова місцевого населення в Середньому Подніпров'ї в епоху бронзи ніяк не може ототожнюватися з мовою слов'ян в епоху створення слов'янської [державності? VIII ст.]

Подібні помилки породили ряд методичних порушень:

типологічні зв'язки видавалися за генетичні,

в свою чергу генетичні за етнічні.

Культ особи

Magister dixit

in verbo magistri

"не досліджує, а наслідує".

Заперечення чи, краще сказати, ігнорування загальних соціологічних норм вело до того, що в принцип зводилася особиста думка окремої особи, незалежно від того, чи випливала ця думка з загальнообов'язкових норм марксистсько-ленінської соціології, чи не випливала, відбиваючи приватну особисту точку зору даної людини.

Висловлена особиста думка зводилася до принципу, до норми, що сприймалася як обов'язкова.

Магістр в свою чергу виявлявся жертвою того становища, що склалося.

Завдання етнічних вивчень у світлі... [пропуск у тексті]

в зв'язку з задачами досліджень соціологічних.

Проте, було б цілком неправильно думати, що помилки, допущені на попередньому етапі в області етногенетичних вивчень, змушують нас зняти ці вивчення з порядку денного.

Напроти, мова повинна йти не про згортання і не про скасування останнього, а про їх поглиблення. І перш за все про ув'язування етногенетичних вивчень з соціологічними.

Соціологія

Методика соціологічних вивчень в археології.

Не маючи чітких конструктивних уявлень про методику соціологічних вивчень в області археології, на матеріалах археологічної науки як науки історичної, ми зіб'ємося знову до тих соціологічних побудов, які заслужено повинні бути віднесені до області вульгарної соціології та вульгарного соціологізму.

Візьму конкретний приклад:

Питання про походження, розвиток давньоруських міст, їх конструкції, географічної та соціальної топографії.

Я буду говорити про це питання в чисто соціологічній постановці питання.

Середньовічне місто, місто феодальної епохи, протистоїть місту капіталістичної епохи. Що характерно для середньовічного міста в його чистому вигляді? Чи накладає класове розчленування суспільства прямий або опосередкований відбиток на топографічну структуру міста? Чи існує взаємозалежність між ними?

Класово-станове розчленування суспільства. Кожна становість має своє... [пропуск у тексті]

ідеї станового членування буржуазія протиставила ідею рівності.

[1959 р.]

Віктор ДОМОНТОВИЧ

БОЛОТЯНА ЛУКРОЗА

I

Свої спомини про неокласиків Юрій Клен починає так: "1920 р. приїхав до Києва відомий український діяч Мик. Сімашкевич, що в ролі директора набирав учителів для школи провінціального міста Баришівки на Переяславщині, то йому легко вдалося приєднати собі мене і Зерова".

Тут потрібний коментар...

1920 рік. Місто вмирало!.. У Жоржа Роденбаха є роман: "Мертвий Брюгге". Цей роман свого часу започаткував літературну моду на міста, що вмирають. Письменник описував присмеркові настрої, неживі вулиці, морський порт без кораблів, нерухому воду каналів, рудаво-сірі відтінки старих будинків, відбиті в цвілі заток, меланхолію самоти, нежиття, нерух, магію смерті, чаклунські чари згасання.

Але хто з письменників розповість про мертвий Київ 1920-1923 років?.. Про неповторну соняшну весну 1920 року, прозору ясність і, особливо, про ту несказанну тишу, що володіла тоді містом?

Чи буде ще колись на світі друга така соняшна, незрівнянно-прекрасна весна, як ця г о л о д н а весна 20-го року? Певне, кожне місто, як і людина, вмирає на свій кшталт. Київ умирав у соняшному спокої весни, в квітненні бузка, біло-рожевих мріях яблунь, гудінні бджіл.

Вмирало місто поступово, з невблаганною послідовністю. Уже давно минув той час, коли, божеволіючи від шалу, проносились по місті вантажні авто з людьми в шкірянках і солдатських шинелях. Вщух галас. Не гуркотіли трамваї. Іржавіли рейки. Між камінням бруківки росла трава. Люди своєю появою не наважувались порушити урочисту порожнечу вулиці. І той, хто робив це, почував себе пригніченим — темний страх володів ним! — або, навпаки, визволеним від усього.

Тиша, що її знають лише безмежні простори болотяної тундри або піскової пустелі, тиша, яку, здається, можна чути, опанувала місто. Ласкавою долонею матері смерть торкнулась його похололого чола.

Не працювали фабрики, електрична станція, водогін, млин Гродського. Хмара диму не відокремлювала неба від міста. Кіпоть не осідала на золото бароккових бань і ржу бляшаних дахів Подолу. Знедимлене повітря стало прозорим. Небо в своїй первозданній ясності простяглося над будинками. Вертикалі фабричних димарів сприймались як умовні значки на технічному кресленику схематизованого пейзажу.

Колись Кнут Гамсун для однієї з своїх новел вибрав темою голод. Можливо, вибір теми був зроблений полемічно. Інші описували радість, життя, він хотів описати одчай. Можливо, ним керували особисті спомини й власні біографічні переживання. Або ж у цій літературній спробі його приваблювала теорія голоду, взятого в його самодостатності, як абстракція почуття.

Що сказати про цей твір, к л а с и ч н и й твір про голод в європейській літературі? Хіба що одне: автор ніколи не голодував. Голод ніколи не відкривав для нього коштовних скарбів своїх схованих таємниць. Як і більшість людей, бажання їсти він приймав за голод. Письменник описував муки голоду, але він не знав одного і найголовнішого: він не знав того, що голодний не хоче їсти!.. Голодуючи, він не доходив до межі, до тієї останньої межі, за якою голод більше не відчувається і людина вже перестає хотіти їсти.

Я не знаю, як голодують індійці, але я знаю голод Києва 20-го року, голод міста, і голод українського села 33-го року, голод Харкова взимку 1942 року і Лейпціга навесні 1945 року. Дати можуть бути змінені, місця переставлені, досвід зберігає свою завершеність. Кожен з нас тепер має досвід голодування і про голод може говорити з ерудитною певністю вченого експериментатора.

Буває різний голод. Може бути голод берлінця 1946 року, що, переходячи з льокалю до льокалю, з'їдає стільки "штамів", немаркованих страв, скільки він встигає зробити це за обідній час, з 12-ої до другої, поки, нарешті, в кожному з наступних льокалів він не почує сакрального "авс". Він може з'їсти відразу 14 тих самих салат: редька, буряк, морква, зелена салата, і з наповненим їжею шлунком відчувати ніяк ненасичувану порожнечу, — заблуканий у берлінських руїнах мандрівник, що цей маніакальний процес насичування обертає в маячневе: кудись ще піти і десь ще щось з'їсти.

Найстрашніший голод — зимовий голод, пустельний і злий! Такий був голод Харкова 42-го року. Благословім же долю, що в Києві в 20-му році голод прийшов з весною, а не взимку!..

Голод почав відчуватися ще в грудні 19-го року, поволі він збільшувався і свого апогею досягнув у травні й червні 20-го року. Село довкола було сите, мало, як то кажуть, хліб і до хліба. Місто було ізольоване і замкнене. На шляхах під Києвом стояли "заградиловки", що їх завданням було не допускати до Києва довозу продуктів, які були потрібні для фабричних центрів та армії і підлягали реквізиції на селі "в порядке продразверстки".

Про зиму 1919-1920 р. згадує Ю.Клен: "Київ був без палива, люди рубали дерева в Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожний кінець колоди вбивалося по цвяху, до якого прив'язувано мотузка), воду носили з криниць поза містом, вночі палили каганці, а базари були порожні".

Люди існували з запасів, що їх вони мали ще з минулого, 19-го року: п'ятипудовий лантух борошна, поставлений в перегородженій шафами й простирадлами кімнаті на стілець коло ліжка, якийсь пуд чи два пшона, торбина з цукром, шмат сала і неповна пляшка олії.

Чавунна буржуйка — червоний, благодатний, палаючий бог! — стояла посередині кімнати. Рура виходила в димохід або через кватирку чи шибку фрамуги надвір. На буржуйці варили ячмінну каву й кашу. Пшоняна каша заступала все: хліб, перше й друге. Її їли на снідання, в обід і на вечерю. Їли гарячу й холодну, рідку до юшки і густу, як печеня, солону й солодку, з оцтом, перцем, цукром, олією або салом, поки ще був товщ. Їли, поки вистачало зроблених запасів. Коли їх не стало, не їли. Майже не їли.

У Києві їли пшоняну, в Одесі того ж року — яшну кашу. Це далеко гірше. Яшна крупа багато остогидливіша за пшоно. Уже не можна було витримати!.. Одного ранку одесити на бюсті Маркса, що замінив на гранітному цоколі пам'ятника Катерину, побачили паперову торбинку. В торбинці була яшна крупа, на ній — торбинці — напис: "Їж сам!"

А. В. М-в приходив до нас кожного дня. Він приходив, сідав коло стола, і з того моменту, як він сідав, зір його лишався прикутий до шафки. Там, на нижній поличці стояв плетений з лози коробок і в коробку, на простеленій, синій з білими взорами серветці лежав тоненький шматок чорного хліба. Гість сидів годинами, дивлячись на той хліб; чи брав він участь у розмові, чи, вичерпавши всі теми, мовчав, він не зводив зору з хліба. Він сидів терпляче, сповнений сумнівів, в невиразному чеканні. Він вагався; гордість, почуття самоповаги, вироблені поняття й звички змагалися з нестерпністю притамовуваного бажання. Але тоді приходила якась мить, коли він уже не міг стримувати себе. Він швидко підводився, нахилявся над коробком, брав з нього цей тоненький шматок і, розламуючи на дрібні кришки, з похапливою повільністю з'їдав. І так повторюва-

лося щодня, щоранку. Цей шматок хліба на синій серветці в коробку став для нього ідеєю, метою життя, принципом. Тривале вичікування він обернув у методу, як і цей комплекс потроєного руху: раптом підвестися, нахилитися, взяти!.. Але голод збільшувався, і він зрадив себе, він більше не спроможний був чекати, як спершу. Тепер він входив до хати і відразу йшов до коробка, брав хліб, з'їдав і вже тільки тоді вітався. Але одного дня, нахилившись над коробком, він не найшов у ньому нічого. Я пам'ятаю цей момент, трагедію людини, враження пережитої катастрофи: він випростався, розгублено й безпорадно оглянув нас, кімнату, ще раз кинув побіжний погляд на полицю і, мовчки, насумрений, сів.

Люди пухли з голоду. Перший, кого я побачив опухлим, був Вл. Він вийшов з-за рогу вулиці мені назустріч, жовтавий, пухкий, оброслий неголеною бородою, подібний на чуперадло, зроблене з вати, води та воску. Як звичайно, він був у своїй сірій демісезонці, але гудзики вже не сходилися на роздутому череві, і на слоноподібних, згрубілих його ногах, замість черевиків, були взуті гумові галоші. Він привітно посміхнувся мені, цей самотній, замкнений в собі, ніяковий холостяк, викладач учительської семінарії, але посмішка не порушила мертвотної набряклості щік. У густій сутіні дерев він здавався великим, громіздким, темним. Ми розійшлись.

Колір обличчя у професора Мик.Грунського лишився такий самий, як і був, безбарвно жовтий. Худнучи, Грунський зберігав огрядність, але на шиї, замість комірця й краватки, він носив перев'язку. Це було в багатьох: перев'язані хусткою або марльовим бинтом набухлі гулі, що з'являлися на шиї від голоду. Їх різали, але магія хірургічного розтину лишалась умовною вигадкою медицини там, де над усім тріумфував голод.

Проф. Євген Тимченко, мовознавець, перекладач і поет, приїхавши з Вінниці до Києва, елегантний, в сірому костюмі, з палицею і яскраво цитриновими лайковими рукавичками, в ентузіазмі хвалився, як йому було добре в Вінниці: "Я мав щодня два яйця. Я міг з'їдати їх або обидва вранці, або одне вранці, а друге ввечорі!" Так, це була нікому в Києві не приступна розкіш.

Я дозволяв собі жартувати. "Люди, — зауважував я, — колись про себе казали: "Голодний, як собака!" Тепер прислів'я втратило свій сенс. Тепер про собаку треба було б казати: "Голодний, як людина!" Це звучало б правдивіше".

У пустелях занедбаних сутеренів я зустрічав суку. Вона привела цуценят. В перші дні вона лягала і давала їм ссати себе. Сліпі цуценята повзали по ній і скавчали, тикаючися в груди, де не було молока. Вона йшла від них, щоб здобути собі їжу. Вона бігала по

місті. Проходячи базаром, я зустрічав її також і там. З часом вона почала навідуватись до малих усе рідше. Тоді кинула. Сліпі малята розповзались по порожніх кутах цементового льоху. Вони здихали одне по одному. Чи не здається вам, що в загибелі малого є завжди якийсь присмак космічної несправедливости, однаково, чи це буде дитина, чи цуценя?!

Голод приносив з собою дивне й незвичайне почуття легкости! Прокинувшися вранці і вмиваючись, я відчував, як крутиться голова. Був сп'янілий, немов од шампані, — така легка, лагідна, тверезa п'яність. Здавалось, похитнешся і ненароком, не втримавшись, упадеш, щоб сміятись від того безжурним, п'яним, щасливим сміхом.

Зеленів садок. Яблука на яблуні вже досягали розміру трикопійкової монети. Ми рвали їх, пекли і їли. Я приводив друзів, щоб вони могли віднести додому цілу торбину цих яблук. Я сідав на холодну цементову сходинку ганку, проти сонця, і пив утіху від ніжних дотиків соняшних променів і зі сторінок книги, які я, том за томом, тоді читав: чехівські листи до його дружини, О.Чехової Кніппер. Не знаю, чи подарували б вони мені, при перечитуванні тепер, ту ж радість, те ж відчуття ласкавої ніжності і пестливого тепла, як це було навесні 20-го року, коли вони потрапили до моїх рук; але в ті дні вони потрясли мене своєю соняшністю.

Самотня гора, де я жив тоді, була островом, відрізаним від цілого світу. В безмежність простелялась далекість зелених лук. Бували дні, коли я зовсім не виходив за межі садиби. Іноді я йшов до міста в університет.

Я минав порожній базар. Бліді жінки, ніяково тулячись до стіни наріжного будинку, продавали з тарілок, прикритих серветками, дрібні печені яблука. На кількох столиках були розкладені тонко нарізані, невеличкі шматки червоного м'яса: крамарки торгували кониною. Хлопчики пропонували іриски. Іриски, конина, трохи хліба (пара буханок на цілий базар), редиска з Куренівки — це було все, що могло дати місто споживачеві з власних своїх резервів. Зрештою, все це мало декоративний сенс, було бутафорією базару Не було покупців. Ніхто нічого не купував.

Сірою безлюдною вулицею я сходив вниз. Широкий простір відкривався мені назустріч. Ясні сірі тони цементових плит пішоходів і каміння бруківки, променюючи тремтячим сріблясто-сірим світлом, зливалися з м'якою блакиттю далекої відстані. Тіло вже втратило свою обважнілість, земну сутність; воно визволилося від тієї інертної сили тяжіння, що її відкрив Ньютон, який звів її на ступінь всевладного тотального принципу. Доктрина ситих примусила нас повірити бюргерським істинам Фальстафів. Ми повірили, що рух — це механічний процес і йти — це перемагати опір. На-

справді все було інакше: щоб іти — ні, не йти, а минути — зовсім не треба було торкатися землі. Людське розчинялося в світлі. Хвилі ставали рухом вперед.

Середньовіччя розповідає про це. Воно розповідає, як людина, перемігши земне, тілесне тяжіння, здіймається над землею!.. Маячня?.. Побожна легенда? Міф? Голод розкривав нам доти незнане обличчя світу. І першим з цих чудесних дарів, що їх приніс голод, була легкість, ні з чим не зрівняна радість визволення від тягара тіла.

Іноді я заходив до редакції "Книгаря", редактором якого був Микола Зеров. З Зеровим мене познайомив року 1918 або ж на початку 1919 року Павло Филипович. Редакція "Книгаря" містилася коло Золотоворітського скверу, в будинку на розі Великої Володимирської і Великої Підвальної (пізніше, змінивши стиль, тут розташувалася "Нова громада", редагована О.Варравою; при згадці про нього Зеров звичайно додавав: "Варрава, он же бі розбійник").

Кам'яні сходинки ганку з залізним піддашшям, далі дерев'яні в коридорчику і тоді, вже за внутрішніми дверима — редакційна кімната. Великий редакторський стіл широкою площиною перекреслював килим, що на чорному його тлі квітли химерні взори блідавих вицвілих квітів, забарвлених у відтінки рожевих і жовтих тонів.

Під прямим кутом до редакторського стола Зерова, в сутінках стіни стояв коректорський стіл Євгенії Іванівни Бігановської, яка, за своєю звичкою, простягшись над столом, колінами спиралась на підставлений стілець. І десь, за запоною, була відокремлена осібна кімнатка, святая-святих, для благовидного, в окулярах, огрядненького дідуся з довгастим обличчям і клинкуватою сивою борідкою, Петра Януаровича Стебницького.

Тут, у цій стилізованій кімнаті, що після сутужної безпаливної зими ще зберігала незігріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. Він був тут жовтаво-блідий буддійський бог, якому в спокійній величі було підвладне все. Світло з вікна падало на нього і його стіл. Усе інше лишалося в темряві. На краю стола стояла тарілка з густою юшкою, щось, певне, як горохлянка. Я пам'ятаю чітко: папери, порожній край стола, глибока велика тарілка, біла обвідка і брунато-зелена, смаковита, благодатна рідина юшки, що її в обід одержував редакційний колектив "Книгаря". За тодішніх часів така тарілка зупи була великою подією в житті кожного, що про неї годиться згадати навіть і через 25 років.

Зеров підводився, сяючи приязною посмішкою беззубого рота. Тиснучи вам руку, він нахилявся корпусом у бік простягненої пра-

виці. Власне це було так: рука від плеча до ліктя притиснена до корпусу, корпус зігнено й нахилено вперед, і руку від ліктя, під гострим кутом, поземо, обернено назустріч відвідувачеві. Сила потиску, ступінь зігнутості корпусу відповідали мірі урочистості привітання.

Був одначе ще інший жест особливо приязного привіту, жест підкресленої дружності, яка не потребує офіційного уточнення потиском. При зігненій в лікті руці, відхилена широко й одверто долоня — своєрідний рух щирого визнання і доброзичливої відданости. Жест завжди гармоніював з посмішкою. Бо могло бути вітання без посмішки. Потиск руки міг бути побіжним, долоня в'ялою, байдужою, без м'язів, зір відсутній, обличчя скуте.

В ці перші роки після революції, переїхавши з Золотопілля до Києва, Зеров редагував "Книгаря". Можливо, що саме тут слід уже було б говорити про стиль роботи Зерова, про його увагу до деталей, де дрібне карбовано з однаковою чіткістю, як і поважне, перший план і задній виконувано з однаково графічною, кресленою ревністю. В праці для нього не було важливого і незначного; все було гідне праці. Зеров ніколи не передоручав роботи іншим; у с е він робив с а м. Він робив навіть те, що він цілком міг би не робити. Контрастна протилежність стилеві роботи Мих. Грушевського, який для себе лишав у роботі тільки організаційні моменти.

Довершеності Зеров прагнув в усьому: в роботі над віршем, в застругуванні олівця, правленні коректи, заварюванні чаю, при виборі каракуля для коміра пальта або примірюванні у кравця костюму. Однак він і найменше не був педантом чи формалістом; джерелом ревності було любовно пристрастне ставлення до всього довкола. Зеров розкривав себе в ентузіазмі.

Попри все те ніщо не заважало йому ходити в пальті з обірваними кишенями, — стиль Зерова, однаково, чи в ранніх згадках Павла Зайцева, чи моїх, чи кожного з нас, до яких би років ці згадки не стосувалися.

Число "Книгаря", над яким у ті місяці працював Зеров, було останнім. На цьому числі видання "Книгаря" припинилося. Вмирало місто, вмирало культурне життя в місті, вмер "Книгар". Ніщо більше не зв'язувало Зерова з Києвом. Він міг виїхати на село.

Дуже характерно, що останнє число "Книгаря" присвячено Сковороді. Це випадковий збіг обставин, але симптоматичний!.. Сковородинська тема ставала наскрізною темою української інтелігенції в першій половині 20-х років. В другій половині тих же років її заступила інша тема: Куліш. Куліш став провідною ідеологічною постаттю для середини 20-их років. Але про це треба говорити окремо.

II

Місто вмирало. Натомість оживало село. Ще перед лютневою революцією 1917 року українське село становило собою етнографічну масу, розчленовану на локальні, замкнені в собі, відрубні "монади". Перехід від цієї "монадної стадії роздрібнености" до усвідомлення себе в цілості, як народу, як народної цілості, а тоді до свідомості себе як нації, не міг статися раптом або в усій повноті завершеності. Потрібний був час, переходові етапи, посередні стадії, хронологічна відстань, варіанти новотворів, випробування, розвиток, накопичення подій, поглиблення процесів.

У кожнім разі досвід трьох попередніх років, 1917, 1918 і 1919-го, не минув для українського села даремно. Була істотна різниця не лише між передвоєнним селом і селом, скажімо, літа 17-го року, але й між селом влітку 18-го року і літа 20-го року. В міру того, як зменшувалася пряма і безпосередня залежність села від міста і село дедалі все більше унезалежнювало себе від міста, тим виразніше прокидалася в селі свідомість своєї самодостатності і тенденція до автаркії.

Я не маю можливості тут спеціально обговорювати цю тему, розповідати про різні варіанти спроб села ствердити себе в своїй особі, це лежало б поза планом мого викладу. Щоб лишитися в рамках своєї теми, своїх "неоклясичних" споминів, я говоритиму тільки про школу та інтелігенцію, переяславську Баришівку і групу неоклясиків, що почала оформлятись як така, осівши в цій "болотиній Лукрозі".

Село хотіло мати свою школу і свою інтелігенцію, поставлену в матеріальну від нього залежність. Економічно дужче на даному етапі від міста, воно вже не задовольнялось народним учителем з освітою щонайбільше вчительської семінарії. Воно хотіло мати в себе на праці професорів університету, найкращих педагогів, найталановитіших регентів і композиторів, театральні трупи, що їх поставлення конкурували б з театральними виставами великих міст.

Отож, при згадці Ю. Клена про Мик. Сімашкевича, як про директора баришівської новозаснованої гімназії, слід додати, що перед революцією він був учителем гімназії В.П.Науменка в Києві,в 1918 р. він був директором департаменту середніх шкіл міністерства освіти. В Баришівці Зеров викладав історію; І.П.Білик — математику; Юрій Клен, автор споминів,уміщених у "Звені", — французьку і німецьку мови в роки 1920-1922, що його в роки 1922-1923 заступив автор цих споминів.

"Жили в Баришівці багаті, ще не розкуркулені шкіряники", — нотує Ю. Клен. Які ненаписані епопеї ховаються за цією сакраль-

ною фразою!.. Чинбарська Баришівка — це ж відкриті двері в барокко, в український XVII вік, в уклад побуту, що ніс відміни господарських і соціальних традицій, які витворювалися на Україні протягом століть.

Про що годилося б розповісти перше? Про Зерова й Филиповича, про етапи консолідації неокласичної групи чи про баришівських чинбарів?.. Про вірші "Камени" і студії Сковороди чи про несподівано розкриту архаїку українського барокко?.. Зерови жили у Фещенків; я, приїхавши до Баришівки, оселився в сусідстві з школою, у Цвиркунів. Я боюся, що, коли читач натрапить у споминах Юрія Клена на рядки, де про "нерозкуркулених шкіряників" згадується так: "і на Великдень у них на столі були самогон, гуски, індики, шинка, крашанки; про це столиця і мріяти не могла", то в нього складеться зовсім неправильне уявлення. Так легко проминути слово "Великдень" і лишитися під враженням: "індики, шинка, гуски!" Чорні житні пироги з гіркокислою калиною були святковою стравою у великі свята в "нерозкуркулених" Цвиркунів! Признаюсь, я виколупував з тіста ті тверді, недопечені ягоди і потайки викидав їх геть, а важке тісто їв, не відчуваючи, що воно святкове в з а м о ж н і й родині Цвиркунів означає для її членів привабливу принаду урочистого святкового дня.

Так, справді, на Великдень кололи кабана і їли шинку, але це було раз на рік, бо на рік був Великдень, і сала від того заколотого на Великдень кабана повинно було вистачити аж далеко за Покрови. Ні, життя в Баришівці не було розкішне; воно було не голодне, але просте, суворе, сповнене праці.

Ю.Клен назвав Баришівку "провінціальним містом"! Поети ладні перебільшувати; прозаїкам доводиться в "поезію" вносити "правду". Баришівка не була містом. Це було містечко, районовий центр, волость, велике козацьке старовинне село. Мешканці Баришівки писалися козаками — номенклатура людності на Полтавщині, успадкована від колишнього поділу на полки!

"Благовіщення струнке барокко", "нежданий гість з старовини", уточнювало зоровий образ традиціоналізму. Гострий, кислий пах відходів з численних баришівських, більших і менших чинбарень, що носився в повітрі, вказував на промислове обличчя містечка. Як бароккова церква Благовіщення, так і чинбарський промисел баришівчан засвідчували, що з XVII віку тут змінилося небагато. Інерція віків затримувала цеховий лад, за якого окреме село було окремим цехом. Баришівчани були чинбарями, дехтярями — гончарами. Розчленування промислів відповідало осібності окремих сіл.

Я говорю тут про "XVII вік" і "барокко". Але тут потрібне

уточнення. Друга половина 10-х років пройшла під знаком захоплення барокком. Том грабарівської "Історії мистецтв", малюнки Г.Лукомського в репродукціях листівок "Община св.Євгенії", Нарбутові бароккові стилізації, зроблена ним обгортка "Нашого минулого", студії й доповіді Ф.Ернста, Вс.Зуммера, Шульгина, Язловського, Жураковського, читані в семінарі проф. Г.Павлуцького, довгі мандрівки по Печерському й Подолу в розшуках бароккових пам'яток, — були виявами цього культу. Але в сприйнятті барокко ніхто з нас не переступав за рамки естетичного переживання архітектурних пам'яток. Ми сприймали барокко, як абстраговану форму архітектури. До розуміння барокко ми йшли від Вельфлінового "Ренесансу барокко", що в ті роки вийшов у перекладі на російську мову.

Барокко було для нас виключно архітектурою. Ми звикли розглядати його з передньої фасади. Ми вчились бачити його в урочистій і мальовничій пишноті. Поняття про барокко пов'язувалося для нас з уявленням про столичне, великоміське барокко. Софія, перебудована Петром Могилою, межигірський Спас, мазепинський Микола, білий мережаний сон воріт Рафаїла Заборовського репрезентували для нас мистецький образ "українського барокко" полковницьких, митрополичих і гетьманських фундацій. Ми ігнорували те, що не було "чистою формою".

Переїзд до Баришівки став для кожного з нас поворотом до старовини, втіленої в сучасність. З країни "естетичних переживань форми" ми потрапляли в країну реальної здійсненості, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного. Ми входили — краще сказати: примушені були обставинами ввійти! — в минуле не через муровану браму Заборовського, а через задні двері. Не з фасади, а з бічного входу.

Досі ми знали старшинське барокко; тепер побачили посполите, козацько-ремісниче. Не мрію, втілену в камінь мурів, а сувору щоденну працю. Ми оберталися в середовищі людей, що були такими самими, як і їх прадіди 300 років тому, в XVII столітті. Баришівка в недоторканій чистоті зберігала всі відміни віку.

Відміни, певне, були, але вони були неістотні. Сини Цвиркуна, що в Баришівці я оселився в нього, не вчилися в Києво-Могилянській Академії, хоч подібний варіант і не був, зрештою, виключений. З двох старших синів один служив телеграфістом на залізниці, а другий закінчив переяславське реальне училище. Замість риторики й філософії він студіював диференційне числення і замість підрясника та скуфейки носив чорну блузу, підперезану ременем з бляхою й літерами на ній "П.Р.У.", і кашкет з жовтим кантом. Була війна. Скінчивши реальну школу, замість вступити до

політехніки і стати інженером, він потрапив до школи прапорщиків, звідти на фронт, з фронту "імперіалістичної" війни на фронти "громадянської", а тоді в еміграцію. Що сталося з другим, тим, що працював телеграфістом на залізниці, я не пригадую, здається, що він зазнав долі свого брата. Старша донька-красуня — була заму жем за місцевим баришівським чинбарем, багатим Артюхом. При батьках лишилися три хлопці і мала дівчинка, що стрибала, співала і вчила напам'ять тичининський віршик "Осінь". Він подобався їй. Вона день у день повторювала його і пробувала його наспівувати.

Юрій Клен наводить вірш Зерова з описом Баришівки й баришівчан. Після згадки про "Благовіщення струнке барокко" Зеров далі описує: "А навколо, де не візьме око, купи давніх і тісних домів і невидимо солом'яних дахів; тут живуть... хазяї поважні та круті, гаманці набиті та товсті, в тих хатинах пироги й печені, а під свято — морем! — самогон". Узагальнення завжди лишається узагальненням і "ліценція поетіка" — правом поета!... Про пироги я вже згадував, щодо самогону, то "самогонна тема" — спеціальна тема початку 20-х років; про неї треба було б говорити окремо. В кожнім разі у Цвиркунів "моря" самогону не було ні в будні, ні в свята. Життя було сутужне й ощадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею.

Німці працюють регулярно, неквапливо; наші або не працюють зовсім, або "з надривом". Цвиркун працював з надривом, до цілковитого самозаперечення, забуття себе доходячи. Худорлявий, середнього зросту, з розтріпаною борідкою, з червоними від постійної безсонної нічної роботи очима, Цвиркун був непоказний, але "битися з синами навкулачки", за довільною стилізацією XVII віку в письменника, він не став би. Для цього він був надто "поважний і крутий". Так, це сказано у поета влучно. Я не назвав би Цвиркуна в родинній обстанові суворим "отцем фамілії". Його родинна "крутість" була господарською крутістю, дисциплінованістю труду, що не знав перебоїв. Усю працю виконувано силами членів родини. Жодних наймитів у Цвиркунів не було. Усе робили самі. І насамперед — батько. Цвиркун мав хоч і небагато землі, але мав. У кожнім разі він мав її стільки, що міг упоратися з нею власними руками. Сільське господарство не було основою родинної "економії" Цвиркунів. Густа заселеність, поліський болотяний ландшафт, бідні грунти зробили з хліборобства додаток до хатнього промислу. Тим-то хлібороби, що не були ремісниками, були бідні; хлібороби-ремісники були заможні.

За віковою баришівською традицією, що ще до козацьких часів сходила, Цвиркун був одночасно хлібороб і ремісник. Саме чинбар. Чинбарював, купував шкіри й чинив. З вичинених шкір шив чоботи,

Був швець. Чинбарство з'єднував з шевством. В неділю він ніс пошиті за тиждень чоботи на базар. Вийшовши купити на базар щось сугубо елементарне: часнику або гарбузового насіння, я бачив мого господаря, як він, обвішаний чобітьми, стояв на широкому пісковатому майдані в гурті інших баришівських чинбарів і шевців; пара або дві чобіт висіли йому через плече і ще пара — на руці.

У дворі в Цвиркунів, коло ганку хати, росла яблуня. Під навісом стояли ринджоли з різьбленою спинкою і лежали мережані ярма. Воли, висунувши з повітки морди, з лагідним і великодухим спокоєм жували свою жуйку. В ті баламутні роки господарі в себе на господарстві тримали, щоб уникнути реквізицій, не коней, а волів. Частіше навіть воликів.

За парканом був сад. Власне не сад, а та частина садиби, де на болотяному кочлуватому грунті росло кілька кущів калини і підносилися вгору, як храмові колони, високі стовбури гіллястих яворів. Крізь темні стовбури дерев білів з соснових дощок сарайчик. На дошках жовкли тонкі янтареві смужки збіглої живиці. У великому залізному казані, в розчині дубового екстракту, кисли блідаво-сині, вкриті слизом, шкіри. Запнувшися широким брунатим фартухом, господар зчищав зі шкіри пліву і руду шерсть. В роботі йому звичайно допомагав Володька, 12-літній хлопчик, з правильними і гарними рисами ясного обличчя, що ними він скидався на маму. Почорнені шкіри, нагадуючи розтятих черепах, сушились у дворі на дошках, притулених до стіни хати.

Хліборобству і чинбарству, роботі поза хатою, був приділений день, на шевство припадали вечір і ніч. Ю.Клен у своїх споминах згадує, що в Баришівці "замість каганців були прекрасні нафтові лампи, такі знайомі нам з наших щасливих дитячих днів". Вони були і в Цвиркунів, але вони висіли в тих кімнатах, де не жили. Там, де жили, світили маленьку лампу, з закопченим склом, що вже лопнуло і було заліплене папірцем. При цьому жовтуватому похмурому світлі лампочки, що блимала й коптіла, в довгі осінні й зимові вечори господар шив чоботи.

Тонка стінка відокремлювала моє ліжко в кімнаті, де я мешкав, від кута кухні, де, сидячи на низенькому стільці біля маленького столика з шевським приладдям, працював Цвиркун. У порожній пудьзі містечка я лягав спати рано. Я прокидався і чув, що господар працював. Я засипав знову під ритмічний гуркіт ударів молотка по шкірі, і знову прокидався, і була вже глуха, темна, пізня ніч, все спало, вузенька смужка світла перетинала стелю, собаки гавкали десь на селі, а господар усе ще старанно вистукував, забиваючи цвяшки в підошву. Я думав про своє марнотратство часу, про те, скільки можна б було зробити, якщо працювати над книгами й

рукописами з тією ж упертою ревністю, як це робив господар!.. Признаюсь: я заздрив!

На відпочинок господар давав собі лише кілька годин, три-чотири. Уже десь о 4—5-й годині ранку стук молотка, почутий крізь млосну оболонку сну, стверджував, що трудовий день у родині Цвиркунів почався.

Хоч дім у Цвиркунів уже не був "давньою і тісною" хатою, а був побудований на модерний, міський зразок, з кількома кімнатами, дерев'яною підлогою, дверима, пофарбованими білою фарбою, і з зеленим бляшаним дахом, але родина, як і давніше, містилася в одній хаті, в кухні. Дітям або стелили солому долі, або, коли було холодніше, вони спали на печі в просі. Господиня спала на лежанці. Господар і старший з синів клалися на лавці, вкриваючися кожухом.

Садиба Цвиркунів безпосередньо, паркан до паркана, прилягала до садиби школи. Масивне бруковане шосе ішло тут від станції до адміністративного центру містечка.

Зерови жили осторонь. Вони жили в західній затишній частині Баришівки, винаймаючи хату у Фещенків. Фещенківський дім, просторий, брунато-рудий, на високому фундаменті, стояв на пагорбку. Перед домом зеленіла, поросла травою з кущами бузка, галявина. З одного боку дому чорнів густий, традиційно вишневий садок, а з другого був двір, сараї й повітки. Глухий сірий паркан з ворітьми і фірткою відокремлював садибу від вулиці. Палісадник, лавочки коло фіртки, налузане лушпиння і глибокими коліями перерізана калюжа на шляху уточнювали провінціальний характер локального ландшафту.

Але до Зерових через фіртку, вулицею не ходили. До них ходили знизу, з низини, де в ярку під пагорбком снив нерухомий, затягнений зеленою цвіллю болотяний ставок. З ааканням плюскалися в болітці гуси. Ширококронні дерева з чорними гніздами омели тяглися вздовж старого, з крихких жердин збитого, замшілого парканчика. Ішли до Зерових стежкою, протоптаною на городі по краю болітця. Нею сходили на пагорбок, проходили двором і сходинками ганку входили до критих сіней. Діжки з водою, бляшані відра, жлукта, мішок з картоплею визначали тут, як і скрізь, усталений стандарт обстанови всіх таких передпокоєвих сіней.

Наріжня, чотиривіконна кімната, що в ній мешкали у Фещенків Зерови, була чимала, широка і низькувата. Такі бували колись залі в панських або попівських старосвітських будинках. Стіл, за яким працював письменник, полум'янів червоними фарбами плахти. Стіл цей був єдиною барвистою плямою в знебарвленій сутінками кімнаті; все інше лишалося поглиненим присмерками: поставлені

коло стіни ліжка, невинесена з хати хазяйська скриня, шафи, кухонний столик і виступ біленої вапном груби.

Але ж я не пишу споминів ні про Баришівку, ні про Зерова. Я просто роблю нотатки до спогадів Юрія Клена, пишу "з приводу", і це примушує мене дотримуватися авторового тексту. "У Баришівці я познайомився з Зеровим, — відзначає Юрій Клен. — Спільні поетичні інтереси швидко зблизили мене з ним... Часами Зеров вечорами читав мені вірші, українські, російські, польські, або свої переклади з римських поетів". Істотні довідки. Вони якнайточніше ілюструють початковий етап творення групи неокласиків у Баришівці. В Києві вона ще не існувала. Вона склалася в Баришівці, — і це історики нашої літератури повинні взяти на увагу.

Історики літератури і критики, що звикли мислити літературний процес останніх десятиліть виключно в органічних формах, пов'язуючи його з формальною усталеністю організації, помиляються, коли уявляють собі групу неокласиків, як літературну організацію. На жаль, в цьому їх важко переконати. Я пригадую собі розмову у Швайнфурті, в торішній зимовий вечір, коли ми приїхали влаштовувати там читання своїх творів, сиділи в теплій, добре напаленій кімнаті голови табору, і темна ніч стерегла за вікном синій зимовий спокій. Я переглядав післямову до мурівського* видання Кленового "Попелу імперій". Звертаючись до автора післямови, який у чернетці своєї статті згадував про організацію і про сходини неокласиків, що в них, мовляв, брав участь Юрій Клен, я запротестував. Мені щастило: я мав добру нагоду послатись на присутнього Ю.Клена, як прямого свідка. "Ствердіть, будь ласка, Освальде Федоровичу, — попросив я його, — що жодних сходин не було!" "О, так, — згодився Клен, — жодних сходин не було!"

Так, ніколи ніяких "сходин" неокласиків не було. Не було "неокласичної організації". Не було статуту, зборів, засідань, протоколів, президії, секретаріату. Не можна було вступити до складу організації, як не можна відчинити відчинені двері. Жодного складу не було. Була дружба, і поза цим не було нічого іншого. Зав'язувалась дружба, і з внутрішньої близькості народжувалася одність. Ще в Києві почалася співпраця і приятелювання Зерова й Филиповича. Року 1920 перехрестилися життєві шляхи Ю.Клена й Зерова. Року 1922 я волею долі опинився в Баришівці. З поворотом до Києва року 1923 і з переїздом восени того ж року Рильського з Романівки зав'язалася наша дружба з ним. Дещо

* МУР — еміграційне об'єднання "Мистецький український рух", членами-засновниками якого були, зокрема, Віктор Петров і Освальд Бургардт (Юрій Клен). — *Ред.*

пізніше приїхав з Кам'янця Мих. Драй-Хмара. З цим коло було завершене.

З чого починається дружба? Де її межі? Що її підтримує? Як згасає палання дружби?.. Трактат про "неокласиків" був би трактатом про дружбу. Всякий інший виклад був би хибний!.. Але кожна дружба має свої відміни. Дружби бувають різні. У кожного в "неокласичному" колі вони були свої. Чи могло бути інакше? Були дружби периферійні. Інші означали суцільність близькості.

Про кожну з дружб треба було б говорити окремо. Одна була дружба Зерова й Рильського і інша наша з ним. Немає формальних дружб. Не можна вступити в дружбу, як вступають до організації, подаючи заяву. Є палання дружби, але воно може згаснути. Павло Филипович був завжди однаково приязний з кожним. В його приязні не було ні "більше", ні "менше". Він був відданий, але відданість його не підносилась і не занепадала. В своє приятелювання він вкладав щирість, але не пристрасть. До Рильського він ставився так само, як і до Драй-Хмари, з яким він був шкільним товаришем по Колегії Павла Галагана, де вони вчилися разом. Можна шкодувати, що саме про це Юрій Клен розповів найменше і він не розкрив тієї "міфологеми" дружби, що з неї народилася "філософема" течії, що стала основою в українській поезії останнього 25-ліття!

Вперше надруковане в журналі "Рідне слово"
(Мюнхен—Фрайман, ч. 9-10, 1946).

ДО ЧАСІВ "ПОТОМНИХ"

Поет Маланюк — між Шевченком і Стусом. Не про рівновеликість (Маланюка і Шевченка або ж Стуса і Маланюка) йдеться, навіть не про подібність (аж до сумисних відлунь у змісті й формі), — йдеться про той єдиний шлях, на якому література народу нашого залишалася літературою бунтівничого Відродження, а не оспалого виродження.

Можна як завгодно кпити з "вузької і тенденційності" й "заполітизованості", закликати до творення "чистої", "великої літератури", зорієнтованої на всілюдське, а не "вузьконаціональне"! Іншо й робили численні оборонці "чистого" мистецтва як ідеалу тут і там, навіть часті — від мурівців, які заледве порятувалися в союзницьких таборах розгромленої Німеччини, до захищеного американським громадянством життєрадісного професора). Можна, чом би й ні. Адже серед тисячі способів виправдати своє існування в літературі чи при ній цей — не найгірший. А сама література?

Справжня взагалі ніяких виправдань не потребує — вона самоцінна і, сказати б, самодостатня. Як держава. І — як і держава — може бути кращою чи гіршою, демократичною чи елітарною, визнаною в світі чи й маловідомою. Прямої залежності між ними нема — література й держава розвиваються за власними законами. Але й абсолютної незалежності бути не може. Конфлікти? Вони можливі, а в чужій державі — неуникнені. Література підневільного народу завжди антидержавна: солдатчина Шевченка, еміграція Маланюка, ув'язнення Стуса. І завжди державотворна, що легко засвідчити все тими ж іменами: Шевченко, Маланюк, Стус. А ще, ясна річ, інші. Інші, на щастя, були і є, їх багато.

І, на жаль, мало...

Бо ж і сьогодні ще не маємо ні великої держави, ні — здається — справді великої літератури. Так принаймні вважав Євген Маланюк: "Коли чую цей вираз — "українська література", мене завше проймає складне й тривожне почуття. Дивне видовище... Кілька самотніх обелісків і — пустеля навкруги, ряд різновіддалених колон і — ані натяку на будівлю".

Трагічне усвідомлення цього факту подвигло Євгена Маланюка на те, аби знову і знову дошукуватися не завжди очевидних зв'язків поміж літературою і державою, а точніше — між долею літератури і долею держави. Звідси — історієсофська медитаційність багатьох поетичних творів, звідси ж і відчутна, майже дотикальна імперативність його літературно-критичних студій. Писав про Шевченка і Юрія Липу, про Якова Щоголіва і Чупринку, про Леоніда Мосендза і Рильського — про різних і порізному, іноді аж надміру вимогливо, але завжди в контексті позалітературних реалій. До "катедер-критиків", як то виразно проступає у статті про чеського критика Ф.К.Шальду, ставився трішки іронічно, віддаючи перевагу тим колегам, чиї дослідження є радше літературою, аніж академічно-нейтральною наукою. З-під його пера вийшло чимало психологічно точних портретів ("Євген Мешковський", "Пам'яті Василя Тютюнника", "Дарія Віконська", "Дмитро Донцов" та ін.), але і в цих мемуарних начерках нема непереступної межі між людинознавством і суспільствознавством.

"Проза" — таким несподіваним визначенням він об'єднав у двотомній "Книзі спостережень" свої міркування з приводу театру К.Станіславського і подорожні нотатки, грунтовну працю "До проблеми большевизму" і майже фейлетонний відгук на виставку радянського малярства трагічного 1933 року. Автор вочевидь був свідомий того, що ці та інші матеріали є не тільки різножанровими, а й різностильовими, що й присвячені вони аж надто різним темам, тож схильний був припускати, що вони для майбутніх читачів матимуть значення лише як "людський документ". Що ж, у них справді відбилося багато "людського" — не завжди безпомильного (в оцінці, наприклад, Олександра Архипенка), але завжди емоційного і щирого, такого, що можливе тільки при незмовкному діалозі зі своїм народом, імені такого народ в Україні не знав, то який же діалог?! А діалог таки був, і "проза" Євгена Маланюка (власне, есеїстика) навдивовиж діалогічна. Її героями (і адресатами) виступали нація і особистість. У по-

вноцінність національно-недокровних особистостей не вірив, а проблему особистості в українській літературі й культурі загалом вважав "серцевиною національної проблеми". Не нарікав, як це робиться, бува, й донині, на безталанну долю своєї нації, на підступність і брутальну силу "воріженьків", а мужньо виставляв історичний рахунок таки ж собі й поколінню своєму, в якому знову — вже вкотре! — забракло особистостей для захисту проголошеної державності. Хоч, ясна річ, знав і про силу, і про підступність ворогів, умів і розгледіти чи й намацати ті приховані механізми, що ними впродовж століть руйнували особистість, народ нівелювали до рівня населення, а саме поняття "нація" робили етнографічним — формальним і вже не буттєвим.

Бачив, здається, і те, що буде використане в боротьбі з українством через півстоліття — нині. В концептуальній праці "Начерк культурного процесу", наприклад, читаємо: "Бачучи й добре оцінюючи сенс пертя України до своєї чорноморської геополітичної і культурної бази, Петербург не шкодує засобів, часто досить ризикованих, щоб за всяку ціну перегородити, перетяти їй шлях до моря. З дивовижною енергією спроваджує Петербург до степового коридора України расово й національно найрізніший колонізаційний людський матеріал, і ось москалями, сербами, болгарами, німцями і греками закидає степову полосу, витинаючи на тілі України нову штучну імперську провінцію під цинічною назвою Новоросія". Тож і сьогодні, коли не надто оригінальні захисники "єдиної і неділимої" обстоюють биту міллю ідею проголошення "Новоросії", маємо пам'ятати, що йдеться не лише про територію, а й про створення "фатальної історичної перешкоди як для стабілізації тривалого політичного осередку над Дніпром, так і для комасації органічного культурного процесу на Україні", тобто про перетворення степу на зручний коридор для антиукраїнської експансії — кочівничо-ординської за своєю суттю. Атож, маємо пам'ятати, а отже — знати. Тоді ж, у тридцяті, Євген Маланюк писав про аксіоми, які й через десятиліття "звучать у нас, та й не тільки у нас, як теореми, що їх треба наново доводити і наново повторювати". Він і це робив постійно, а головне — талановито, знову і знову повертаючись до ідей, що мали б лежати у фундаменті національної самосвідомості. Неодноразово повертався і до того, що роз'їдало, вигублювало національний організм ізсередини, зокрема — до метастазного комплексу малоросійства, до незнищенної "енківщини", яку так ненавидів Микола Хвильовий.

Що ж таке малорос? — запитував Євген Маланюк і відповідав: "Це ти національно-дефективний, скалічений психічно", це продукт, вироблений терористично-поліційною машиною тотально-сцентралізованої держави, позбавлений історичної пам'яті, національного інстинкту і політичної волі. Малоросійство — це "неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне", це національне пораженство і капітулянтство ("капітуляція ще перед боєм"), це навіть не політика чи тактика, а тільки затьмарення і амнезія, викликана систематичним впорскуванням комплексу меншовартості та імперських міфів, воно (малоросійство) "є еквівалентом нашої окраденості". Страшне Шевченкове пророцтво тому, "як Україну злії люди Присплять, лукаві, і в огні Її, окраденую, збудять", Маланюк згадав не випадково. Це ж бо сам Шевченко перший ужив це слово — "малоросійство" — як ознаку ганьби й погорди (для сучасників воно ще не було образливим), як діагноз. Причиною цієї хвороби (Маланюк, згадуючи цілі покоління перекинчиків до чужої культури, писав про "національний гермафродитизм") була бездержавність, тож і "радикальним ліком на комплекс малоросіянізму може бути лише власна державність". А в іншій статті: "Проблема українського малоросійства є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв'язаних з нашою основною проблемою — проблемою державності. Що більше: це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тривання й стабілізації державності, та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності — грізним мементо". Агов, мужі державні!..

І в цьому прозиранні у "потомні часи", коли знову вирішуватиметься "бути чи не бути", Євген Маланюк — між Шевченком і Стусом.

С.Г.

Євген МАЛАНЮК

ДО ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ

> Ми ведемо свою родословну від Куліша... Ми не підемо на аліянс із грінченківщиною... Ми виходимо не з сахаринно-народницьких засад, які затримують національний розвиток, а з глибокого розуміння національної проблеми.
>
> *М. Хвильовий. "Думки проти течії". 1926, стор. 52-56*

Зупиняючись думкою над останніми десятиліттями в нас і шукаючи "причини причин", невідмінно натрапляємо на одне і те ж, несухильно упираємося в те саме, надто добре й віддавна вже знане. Це все той самий фатальний старий знайомий (уживаючи окреслення Хвильового) Енко. Це все той самий задавнений і складний комплекс "енківщини" в нашім культурнім процесі, який являє либонь найголовнішу перешкоду на шляху розвитку й росту нашої культури.

Цей комплекс, так скажу, простацтва має своє коріння в побутово-політичнім малоросійстві, — обставина, що майже автоматично потягає за собою національно-аморфне малоросійство культурне, себто "енківщину" в її канонічній постаті.

Було б непрощенною помилкою комплекс той примітивізувати чи навіть (в похвальній тенденції знайти найрадикальніший на нього засіб) тільки спрощувати. Це "простацтво" — далеко не таке просте.

Не треба-бо ніколи забувати, що на певній глибині того явища, на певній глибині малоросійського комплексу взагалі, невсипущо чатує вовкулаче чаклунство "Нікалая Васільєвіча Гоголя", розуміючи під цим не мистецьку творчість Гоголя (якої з нашого літературного процесу не можна виелімінувати), а ті політичні наслідки і комплікації, що постали на маргінесі його творів. Вони то саме, ось вже майже століття, підсилюють і відновляють українське малоросійство з якоюсь аж містичною силою.

"Енківщина", бувши складником передусім психологічного ма-

лоросійства, — носить у собі первень гоголівського демонізму. І в тім полягає її ірраціональність. І в тім полягають труднощі її переборювання.

"Енківщина" має сотні масок і сотні постатей. Вона змінлива як Протей, а двозначна і багатозначна, як спокуса. Бувши, з раціональної точки погляду, "аполітичною", вона, в нашій дійсності, прибирала — в досвідчених руках чужого майстра — форми не лише "української" активности, а й просто сягала на керівні пости навіть в державно-національних змаганнях нашого народу, надаючи тим змаганням "свій" напрямок, і то не без успішно. Досить згадати періоди щеплення то істотно-московського есерівства, то провінціонально-білогвардійського вандейства, то, врешті, творення раз Цілковито-Простонародньої, раз Хитро-Мудро-Масонської "республіки".

Це ще відносно безпечніші випадки, коли "енківщина" втілюється, символічно кажучи, в постатях Затонських, Мануїльських, чи більш рафінованих Шульгіних, чи вже зовсім трагікомічних емігрантських "Апанасенків". Значно гірша, значно небезпечніша "енківщина" внутрішньо українська. Тут щойно вона має простір для своїх протеїстичних властивостей! Не підлягає сумніву, що найнебезпечнішу перешкоду в нашім культурнім процесі, як показав чималий уже досвід, становить власне хохол, нашто більш або менш "просвітянський" і, звичайно, саме т. зв. "свідомий". Енківщина в культурі є, власне, тим чинником, що непереборений, ніколи не дасть їй досягнути національної височини, сили національного напруження, довершеності національного стилю. Чим скоріше цю аксіому збагне наша еліта, чим скоріше вона виробить в собі протиотруту всякій хахлаччині і чим скоріше здолає її застосувати, тим ясніші і певніші ставатимуть наші перспективи.

Інтелектуально-психологічний "фельдшер", як показав досвід, не зважаючи на "науковість", габілітації і номінації, ніколи не стане "доктором", лише залишиться до кінця безнадійно-хворим на сверблячку повітової мегаломанії, вічним претендентом до портфеля, патериці, а навіть булави. Традиційний крутій у волоснім масштабі з вічним сопухом часнику й горілки, — він не в силі змінити своєї непорушної суті, хоч як би він старанно не удавав з себе Макіавелля і як би пристрасно, але без взаємности, не кохав влади. Він завсідо залишиться підлуватим волосним писарем з водевілів Кропивницького, і на те немає ради. Дурноголовий "поміщик", хоч як пишатиметься своїми проблематичними маєтками і своїм незавидним малоросійським дворянством, в дійсності залишається до кінця на інтелектуальнім рівні того ж писаря. Врешті, підозрілий ідеаліст,

переважно з кооператорів і військових канцеляристів, часто хронічний графоман і не менш від "фельдшера" свідомий ненависник всякої справжньої культури, — то найнебезпечніша постать у нашім культурнім процесі останніх десятиліть. Не забуваймо, що власне цей останній прошарок дав "соціологічну" базу пилипенківщини і пилипенчатам у драматичній, смертельній сутичці Квильового з безсмертною Просвітою, і послужив ще раз готовим і вдячним ("самоотверженним") знаряддям для хитрого ворога, що займав у часі тієї боротьби мальовничу позицію "безстороннього", мовляв, арбітра.

З тією потворною галереєю модернізованих мертвих душ, враз з їх панахидно-декоративним, співучо-балакучим і балакливим патріотизмом, з їх ледачою певністю, що хтось-там, десь-там, нізащо і ніпрощо, "створить їм тую Україну" і цілком безплатно піднесе їм на срібній таці десятки міністерських тек, з їх цілковитою нездібністю зробити яке-небудь конкретне діло, що не перешкоджає їм анархічно чіплятися за кожну оману "влади", — одно слово, з усім їх специфічним хахлацьким стилем — треба раз на все покінчити. Інакше отрута хахлаччини діятиме в суспільстві надалі і передаватиметься в спадщині на наступні покоління, хоч би як ті покоління вважали себе "молоддю", себто анархічними одиницями без натяку на будь-яку дисципліну і в голові, і в серці.

В примітивній свідомості спростачених та "згоголізованих" поколінь саме ім'я "Україна" стало віддавна синонімом якоїсь бездержавної, безієрархічної, безструктурної і, остаточно, безформеної Аркадії, — де тихі води і ясні зорі, де вічно співає соловейко, без перерви квітнуть вишневі садки, а в них у холодку людність перманентно відпочиває по борщах і варениках, і в затишку мальовничі дівчаньки невтомно кохають так само мальовничих дівчат...

Не країна "жорстокого бою і слави", не країна "знаків зловіщих, недобрих", як скаже щойно сучасний поет (Ю.Липа), лише просто якесь полтавсько-подільське Таїті!

Міф такої України, по-своєму спокусливої і навіть своєрідно стилевої, — не був би ще, сам по собі, злом. Злом, і то смертельним, ставав міф той у зіставленні з нещадною історичною дійсністю, що безумовно вимагала міфів, але міфів зовсім і зовсім інших, діаметрально протилежних. Зло було в тім, що така постать нашої Батьківщини є неплідною утопією, підступним і мстивим соблазом.

Для об'єктивності ствердимо, між іншим, що така Україна знайшлася поруч огневих і кривавих Україн — також і на сторінках "Кобзаря". Але тим-то й горе, що над тими іншими Українами Шевченка ніхто поважно не зупинявся. Хіба на хвилину, щоб пус-

тити чергову і скороминучу, переважно "соціальну" [illegible] ("чорніше чорної землі"). Натомість загал спрагло всотував у [illegible] і тут же вульгаризував у своїй свідомості, утопійний міф вишн[illegible] і яблунево-цвітної країни "без холопа і без пана", з вигідним[illegible] шараварами, із смачною кухнею і гієратичною повільністю рух[illegible]

Цей ідеал, започаткований давно, ще в "ставках і млин[illegible] козацької аристократії доби занепаду Гетьманщини XVIII ст., [illegible] ранно переховувався і передавався далі від покоління до поколін[illegible] І хоч ідеал той дрібнів і, дедалі, облітературювався, він дохо[illegible] властиво, аж до часів есерівської і ранньобольшевицької дем[illegible] на тему "всім по сім", бо ж і в цих абстрактних семи десят[illegible] співала та сама мрія на нуту "Ой, під вишенькою, під черешн[illegible] кою"...

Оповідаючи про цей "ідеал" у такім тоні, не хочемо цим ска[illegible] що ідеал той зовсім негативний. Навпаки, є в нім теж очевид[illegible] здорове і пожиточне зерно осіло-хліборобського інстинкту та р[illegible] вого здоров'я. Під деякими умовами та при іншім психічнім на[illegible] ленні ідеал цей міг би вирости справді на потужний, а навіть гр[illegible] у своїм хліборобсько-власницькім маєстаті — міг, скажім, 191[illegible] року. Але він не виріс і не міг вирости, бо в ідеалі тім гніздил[illegible] задавнена і наскрізь просякаюча його отрута упадку, бездер[illegible] ності і, остаточно, безнаціональності, що труїла українство в[illegible] довж майже цілого XIX століття і, нарешті, отруїла [illegible] державницькі змагання початку XX.

З почуттям відповідальності за такого роду сформулюв[illegible] можна ствердити, що немає нічого більш ворожого справжній У[illegible] раїні, як ота просвітянсько-хуторянська, яскраво-аполітична [illegible] культурно-безнаціональна "Україна" — поетична метафора з к[illegible] ської літератури і графоманських віршів.

Часом можна зрозуміти декого з наших сучасників, — що над[illegible] прив'язались до певних слів і ті слова фетишизують, — які рад[illegible] зовсім відкинути "чуттєве" ім'я нашої Батьківщини, щоб повер[illegible] тися до імени безсумнівно-державницького, яким має бути сло[illegible] "Русь". Поминаючи вже те, що історії в той спосіб ніхто не роби[illegible] коли б такі словесні метаморфози і могли дати реальні наслідки, [illegible] і в тім літературно-словеснім засобі діяв би все той самий склад[illegible] наївного українізму, який можна визначити як улюблену і культ[illegible] вовану віддавна лінію найменшого опору, мрію про все ту с[illegible] утопійну Аркадію, творену найлегшими літературними засобами, отже найгіршою, до речі, літературою.

Це власне енківщина свято переконана, що творення Україн[illegible] спроваджується до механічної гореукраїнізації — мовної та кост[illegible]

ної, — і ту українізаційну маскараду уважає за універсальний і єдиний спосіб "творення". Енківщина навіть не домислюється, що за початку є моральна енергія, а вже потім — мундир чи ряса, і що мундир чи ряса, як такі, що нічого не творять і нікого не змінюють. Тому енківщина спроваджує свою діяльність до газетних передовиць з пласкими гаслами і нудними поуками, внаслідок чого наша періодична преса здебільша являє собою не необхідну й живу лектуру, а якесь дивовижне ars amandi* патріотики для... імпотентів. Результати наївних перемальовувально-костюмових (чи й правомовних) засобів будуть завсіди однакові, незалежно від того, як їх назвемо: "українізацією" чи "русифікацією".

І в однім, і в другім випадку істотним буде не "українська" чи "руська" декорація, а справжня форма, не стрій, а організм, не характеризація, а характер, не личина, а лице.

1943.

ІЄРАРХІЯ

Серед безлічі проблем, про які можна довше чи коротше сперечатися, існують, на щастя, очевидні істини — факти, щодо яких в органічній людській спільноті не може бути двох думок. До таких очевидних істин належить м. ін. наявність ієрархії в кожнім організмі та к о н е ч н і с т ь ієрархії в кожній організації /себто конструкції хоч і неорганічної за своїм походженням, але взорованої на організмі і до ідеалу організму наближеної/.

Одначе сучасне життя переконує, що ця очевидна істина в нашім суспільстві є очевидною далеко не для всіх. Ба, що більше, ця аксіома багатьом видається теоремою, що її треба щораз наново і щораз новою методою доводити.

І. Кістяк та ієрархія

Конечність ієрархії найбільш яскраво та очевидно виявлена у в і й с ь к у, де засада ієрархії проявляється на кожнім кроці і в кожній дрібниці. Тим-то ієрархію у війську загал проймає, як щось природне і самозрозуміле, а наявність і необхідність її там не викликає заперечень навіть у найбільш занархізованих чи там найбільш "революційних" аматорів безвідповідальності. Та приймаючи військову ієрархію як річ самозрозумілу, загал не помічає, що пер-

* Наука кохання (лат.).

вень ієрархічності просякає також кожне органічне явище жит квітку і овоч, дерево і тварину, твори людського генія і вир техніки, машину й людину, суспільство і нарід.

Ієрархія — це той необхідний к і с т я к, без якого годі собі уяв яку-будь п о с т а т ь. Це та необхідна б у д і в н а р о з ч л е н о в а н і без якої немає живого й довершеного т і л а, живого й довершен організму. Це те, без чого немислимою стає всіляка форма, зовнішній прояв змісту і сенсу, бо тільки аморфне тіло позбавл ієрархії і тому й представляє лише матеріал, речовину, масу, в я не видно, де є "верх", де "низ", де "праве", де "ліве"...

Поки існування має характер статичний, аморфне тіло мо собі безкарно тривати далі. Але трагедія аморфності наступає т коли вдаряє час чинності. Тоді-то, позбавлена ієрархічного, ф мотворчого первня, маса-"матеріял" з одвертою очевидністю вия ляє своє внутрішнє безсилля, свою безпружність, свою інертн свою цілковиту неспроможність ставити якийсь опір, коротше жучи — свою н е ж и т т є в і с т ь.

Її або р о з ч а в л ю ю т ь довкільні тверді та скристалізов сили, або п о г л и н а ю т ь живі, жадібні життя і внутрішньо озбр чужі організми.

II. Трагізм української історії

Довершену ієрархію знаменує очолювання: вершок пірамі шпиль будови, виквіт рослини, голова організму.

Озлоблений і, либонь, іронічний, хоч і без сумніву меткий р одного нашого "угодовця" з XVII ст. назвав колись тодішній н нарід "бестією без голови" /bellua sine capite/. Як кожна форму і ця покривається з дійсністю невповні: чим більш коротка й ефек формула, тим більшого потребує вона "сочинника" при її заст ванні. А л е т р е б а п р и з н а т и, щ о в т і й ф о р м у л і с х о п л е н а й і с т о т н і ш и й трагізм історії нашого народу.

Справді, момент очолювання в нашій історії майже ніколи мав характеру інстинктивно-органічного, органічно-зл номірного. Національне тіло народу породжувало "голову" лиш спорадично, вийнятково, ірраціонально-"чудесно", однаково, чи був Богдан Великий, чи Тарас Шевченко. Історичний процес, розвинений і не розбудований за даних, таких, а не інш "об'єктивних умовинах" національного буття, — позбавлений б ритму неперервальної т я г л о с т і та періодичності органічних ф квітнення й овочування. Історичний процес був раз у р підтинаний, зрізуваний /часом аж при корені/, внаслідок ч

національний організм тратив спроможність вирощувати собі "голову" /як також інші частини організму, яких бракувало/.

Коли, завдяки сплетові різних причин або через т. зв. сприятливі обставини, потенціальна енергія народу вибухала і в тім вибусі висувала персоніфікацію очолювання, тоді народженій в той спосіб "голові" — в безтрадиційних і безпам'ятних обставинах, по більш або менш тривалій перерві безісторичности, — приходилося витрачати дорогий час на переконування "тулуба", що "голова" справді є власною того "тулуба" головою.

III. Проблема наступника

Фатальною під оглядом ієрархічності представляється нам династична механіка Княжої Доби, що не дала, в результаті, ні короля-цісаря, ні навіть виразнішої, географічно-угрунтованої державно-імперіяльної сфери, хоч видається, що багато даних для цього /і в Києві, і в Галичі/ було. Фатальний "збіг обставин" не дав створити династії ні Богданові /родової/, ні Виговському /конституційно-урядової/.

З того часу проблема наступника виростає в нашій історії до жахливо-трагічних розмірів. Дає Руїну. Детермінує в деякім сенсі — полтавські наслідки. І, врешті, приводить до політичного анабіозу двох передостанніх століть.

Віддавна нагромаджена потенціальна енергія доби "приспаности", вибухнувши по упадку петербурзької імперії 1917 р., протягом безповоротно-пекучих літніх місяців того року конвульсійно, але й даремно, шукає Оформлення й Очолення. Шукає і є р а р х і ї. Але, віддавна позбавлена природного виходу, незряча по довгім історичнім сні, енергія проявляється відірваними фрагментами по окремих провінціях, врешті, анархізуючись остаточно, розпорошується й вироджується в "отаманію", аж до махнівщини включно.

Романтична концепція "маса — вождь", коли піддаємо її ближчій аналізі, значно тратить на своїй привабливій простоті і ніби "легкості" реалізації. Широка громада, як то громада, завше бачить лише два мальовничі моменти: як, на початку, була, мовляв, скупа жменька людей , і як, в результаті, були маси, фанфари і влада. Але ієрархічно-організуюча ч и н н і с т ь, що мала місце п о м і ж цими двома моментами, що тривала з напруженням і драматизмом, часом криваво, тривала роки /а то й десятиліття/, — ця чинність, цей видаток енергії, це моральне напруження — для громади, очевидно, залишається неспостереженим, отже й н е о ц і н е н и м.

Кожен, хто мав щось спільне з організаційними зусиллями у нас або навіть уважно лише обсервував їх, добре знає, що то є створити

ідеологічно-моральну чи світоглядово-культурну єдність з семи, п'яти і навіть трьох земляків. І коли ці намагання давали які-будь результати, коли повставав навіть рудимент майбутнього тіла з ознаками ієрархічності, яке при перших можливостях могло стати кристалізаційним осередком "мас", — історичний ворог концентрував на тім рудименті всю свою незрівняну підступність, талановито використовуючи моральну нестійкість, політичну невидючість, анемію національного інстинкту, рахітичну слабість кістяка та кожну найдрібнішу помилку.

IV. "Чому він, а не я?"

При висвітлюванні теми ієрархії у нас неминуче приходиться зупиниться на специфічнім і, либонь, найголовнішім моменті, а саме моменті о ц і н к и особистості взагалі, провідної ж — зокрема. Момент оцінки особистості і є моментом ієрархічного відношення до неї, що потягає за собою і є р а р х і ч н е ж самоозначення й самого оцінювача.

Наслідком такого, а не іншого історичного процесу те, що в інших народів є живим, а в т о м а т и ч н и м у своїй чуйності інстинктом ієрархічності, у нас перебуває в півспаралізованім стані. Замість цього інстинкту маємо багато змізкованих дискусій, словесних, а не істотних суперечок, листів до редакції, ксилографічних брошур і марно страченого часу.

Провідну особистість не дасться створити синтетично. За тисячоліття нашої історії особистості того роду з'являлися у нас більш ірраціонально, аніж в історії інших народів. Тим більшою мусить бути їх цінність у нас. Але момент їх оцінки у нас, момент визнання /чи п і з н а н н я/ — то в нашій історії велика проблема, варта спеціальних досліджень історика, соціолога та психолога.

Не знаємо, чи Богдан мав своїх Кочубеїв. Певно, мав, тільки вмів їх зробити нешкідливими так своєчасно, що вони й до історії не потрапили. Але знаємо, як багато їх мав романтично-трагічний Мазепа. Василь Кочубей був не випадок, лише виквіт уже в добі руїни закоріненого кочубеїзму, ранньої стадії пізнішого малоросійства. Саме Мазепа залишив нам цікавий документ, в якім старий гетьман, в обличчі близької бурі, напередодні Полтави, благально повчав "єнералів і полковників", зворушливо переконуючи поетичними порівняннями:

Пчулка бідна матку маєт
І оноє послухаєт...
На корабель поглядімо —
Много люду налічимо,

Єднак стерник сам керує,
Сам корабель управує.

Приходиться припускати, що цього роду аксіоми треба було вбивати в голови деякої /і не малої/ частини національної еліти — вже за Мазепи. І в тім, що зверхник краю так благально-лірично навчав кочубеєвих поплечників, — теж є виразне signum temporis* охлялості, схилку, закінчення.

Від Мазепиних часів славетна формула "чому він, а не я" набирала все більшої в нас популярності і — впарі з поступом упадку — дегенерувалася і розросталася до розмірів провінціально-повітових, добре знаних з гірко осміяного Гоголем світу півмертвих і мертвих душ.

V. "Як шило з мішка"...

"...Загалом кожний з нас зокрема і добрий, і недурний, а разом... ст! І він махнув рукою" /Богдан Лепкий: Три портрети. — Стефаник/. Ця характеристика, як все у Стефаника, дуже влучна... Одиниця й Суспільство — проблема, що завше згадується при міркуваннях над причинами наших суспільницьких недомагань. Справді, окремі одиниці, як правило, дуже вартісні й повноцінні, але в колі суспільної спільноти т і ж с а м і одиниці вражають своєю нездібністю до співдіяння, підпорядкованого наказам ширшої чи дальшої спільної мети. Як шило з мішка, витикаються несподівано: загумінковість, заздрість, містечкова амбіція, крайній /певніш: настроєвий/ егоцентризм в симпатіях і антипатіях, солом'яно-спалахливі думки, тверде, майже мертве серце, що оживає лише під наркозом ненависті — важкої, незграбної і довготривалої...

VI. Хто поверне енергію Великої Людини?..

Шкода, що періодично виголошуючи на численних Франківських академіях безліч патетичних речень, наша, вживаючи модного "радянського" новотвору, "громадськість"** — майже ніколи не зупиняється над життям Франка. Саме в аспекті його взаємовідносин з "громадою" те життя представляється справжнім ж и т і є м подвижника і, просто, мученика. Згадати б лише перипетії Франка у зв'язку з університетською кафедрою і ролею в тім земляків та громадянства... "Не люблю русинів" — то не буде безкарною фразою сноба, лише зойком з глибини зраненої душі. І що ж

* Знамення часу (лат.)
**Як все "радянське", є це невільничий переклад російського слова "общественность", тобто сурогат "общества"/суспільства/, що досить точно відповідає дійсному станові в обставинах російського суспільного життя.

тепер для Мертвого ці тисячі жалісних слів на "святкуваннях"? Хто поверне енергію Великої Людини, що марно пішла на боротьбу за і с н у в а н н я, що витрачалася на десятиліття праці "в наймах у сусідів"? Своєрідна "оцінка" Особистості щойно аж по її смерті є майже т р а д и ц і є ю у нас. Доказів на це — аж занадто.

VII. Атмосфера взаємовідштовхування

Постає така картина, що складові одиниці нашого суспільства наче наснажені лише "одноіменною" електричністю, що дає у висліді лише взаємовідштовхування. Не "намагнезовані" волею до ієрархічності, молекули суспільства тим самим не здібні до "поляризації" і тому перебувають у стані постійного хаосу. Що ж видатного може з'явитися з лона невпорядкованих, хаотично-рухливих і ніби "неодушевлених" частинок? В цім хаотичнім русі, однозначним з безрухом, як може зродитися Велике? А коли вже й зродиться, як може сформуватися і просто в и т р и в а т и? І коли ми це Велике, все ж, мали і маємо, то і з'явлення його, і його наявність — чи не є чудом і в и н я т к о м з правила? Ні можливості зростання, ні шкали того зросту, ні критеріїв /де, мовляв, "малоє", а де "великоє"/, ні врешті а т м о с ф е р и, в якій Велике могло б свобідно для себе дихати.

В е л и к е-бо зв'язане функціонально залежністю з Ц і л и м. Велика Особистість, помимо своєї індивідуальної вартості /генія, таланту, волі/, випромінюючи свою в л а с н у моральну енергію, мусить відчувати постійний приплив енергії о т о ч е н н я. Бо навіть і найбільша Особистість може бути лише мотором, але не може бути байковим perpetuum mobile, якого в природі немає.

Ми на цім обірвемо наші думки, бо їх можна продовжувати далі й далі. Теоретично, тема ієрархії — майже елементарна, а "потреба ієрархії" є старовинною аксіомою і звучить набридлим загальником. Натомість, ця тема в нашім конкретнім житті, як тема п р а к т и ч н о г о застосування аксіоми ієрархії — є темою невичерпальною не тільки в статті, але і в груботомовій студії.

Повторім же аксіому стисліше та ясніше: ієрархія — це с т р у к т у р а.

1934.

Євген МАЛАНЮК

КУЛІШ

Гарячий день втопивсь в нічній прозорій млі.
Ти довго Шекспіра перекладав сьогодня —
І знав, що все це — в тьму, в майбутнє на землі,
В неславу й забуття... А ніч — лунка безодня —
Дзвеніла зорями... І сторінки — по одній
Ще мерехтять в очах. І на нічнім теплі
Ти полетів у даль туди, де вже світлів
Похмурий небосхил зорею передодня.

А хутір в сяєві — казкові лаштунки,
Мов дивний Чигирин, де сплять гетьманські залі,
Де ти вигадуєш, бадьорий і стрункий,
Залізний стиль нових універсалів...
Прокинувсь — і перо виводить ядом спраги:
"Народе без пуття, без чести, без поваги".

БЕАТРІЧЕ

І знову зустріч. Це вже тричі
У днях життя її зустрів.
Тонке обличчя Беатріче
Прозорий смуток загострив.

Лани. Пшениця колосисто ничить.
Широкий вітер лине злотом хвиль.
Добридень, польовая Беатріче,
Селянська музо цих достиглих піль!

Куди ідеш? Зажевріле обличчя
Ховає марним порухом зусиль.
У кошику вода та хліб і сіль, —
Обід батькам. Не має часу. Кличуть.

Пішла. І тихий промінь ясно згас,
І знов тече земний звичайний час —
Немила праця, визначені стрічі...
Ось — міряй, обраховуй, конструюй,
В умовний час хвилюйся і цілуй,
І гірко знай, що десь є Беатріче.

ФАВСТІВСЬКА НІЧ

Готична ніч. На небі, як у книзі,
Механіка виконує закон.
Холодний місяць — лисий метафізик —
Обчислює народження і скон.

Та вслухайся: оцей нічний Елізій
Зітхає глибиною темних лон, —
Симфонія, а не прозорий сон
Замерзлий в нерухомо синій кризі!

Ударами припливів і відпливів
Здіймає груди вічний океан
І в скелі б'є. І космос, як пеан,

Гримить в безкрай.
Ні, ще ніхто не вивів
Твоєї формули. І марно в безмір сфер
Крильми кістястими ширяє Люцифер.

ВАРЯЗЬКА БАЛАДА

Наоборимо соняшна заглада,
Віки, віки — одна блакитна мить.
Куди ж поділа, степова Елладо,
Варязьку сталь і візантійську мідь?

Від скитських меж до сіверських україн
Широчина нестримано росте,
Мов на бандурі велетенській, грає
Співучим вітром пропонтійський степ.

Гарячий день розлив пекуче злото
І сам втопивсь у соняшнім меду.
Й крізь спокій цей єдина ллється нота
Блаженних бджіл в вишневому саду.

Лиш чорними очима хитрих вікон
Всміхнуться молодицями хати
І знову степ пестить мої повіки,
І знову скитські баби і хрести.

Лиш як крізь сон майнуть крилаті вії
І ніч очей з-під п'явок чорних брів,

І знову степ... лиш де-не-де замріє
Архіпелаг поснулих хуторів.

Дзвенить вода. Це він, це він синіє —
Балада хвиль — Дніпро. А на горі спить Київ —
Степова Александрія.
Під злотом царгородських мозаїк.

Там обертав в державну бронзу владно
Це мудре злото — кремезний варяг.
І звідтіля ж текло воно безвладно
Під ноги орд на кочівничий шлях.

Гриміли десь козацькії литаври,
Віки несли не раз залізний дар.
Ти ж в холодку спочив у темній Лаврі,
Від мудрості знесилений владар.

А ти недовго гаялась в тривозі,
Сарматських вуст отруйний, п'яний мед
Ти віддала татарину в знемозі
І чув твій сміх Батиєвий намет.

А далі, там, де берег Кіммерії,
Підніс корінські обриси колон,
Де Херсонес замріяно біліє
І снить солодкий, вічний, синій сон.

Де кам'янисті межі скитських прерій
Врізаються в козацький буйний Понт —
Причалом генуезьких кондотьєрів,
Кінцем твоїх бурхливих перепон.

Отак лежиш замріяно-безсила,
А сходить ніч, і відьмою вночі
Ти розгортаєш кажанові крила,
І доки по гаях кричать сичі,

По болотах скрегочуть млосні жаби,
Клекоче твань і стогне в снах Дніпро,
Летиш страшна й розхристана на шабаш,
Своїх дітей байстрючу пити кров.

А з Чигрина й Батурина в тумані
(Козацьке сонце тільки виплива)
Два гетьмани виходять мертві й п'яні
І кожен довго плаче і співа.

Один зітха єдиним зойком — Тиміш!
І проклина Виговського всю ніч.
А другий, той що огрядніш і стриманіш,
На північ кида блискавками віч.

І чути крик — бо жодного респонсу!
Ти, Орлику, гаряча голова.
Коли, коли ж знайдеш державну бронзу,
Проклятий край, Елладо Степова?!.

МОЛИТВА

Все упованіє моє
На Тебе, мій пресвітлий раю...

Т.Шевченко

Воркував голубий Іордан за її плечима,
Крильми срібними краяли вічну блакить голуби,
Її звали Марія.
— А як же вгадать твоє ім'я,
Що його десь шепочуть дрімучі дніпровські степи?

Там — під теплим вітром ніжно рипіли оливи,
Кедри широкошумні кликали в холодок...
... Чи це буде, коли молоком забуяє вишневий садок,
Чи не станеться в буряній ночі осінньої зливи?

Між нарцисами Назореї — біла лілея —
Під збанком з водою хилила смагляве плече...
— В басаманах ріллі, о кривава моє Галілеє,
Чорна праця землі степовую мадонну пече!
Між зеленої рути — блакитним барвінком встала,
На сорочці — не заполоч, то — закипіла кров...
Та недаром, недаром гарматами проорало
Трудну путь прийдешнім століттям через Дніпро!

Та недаром, недаром весь степ кістками засіян,
І на кожнім хресті придорожнім розіп'ято біль.
Припонтійським степам породи степового Месію,
Мадонно Диких Піль!

А.Д. MCM XXXIII

Ані шаблі, ані ножа
Не схрестити в останнім герці:
Та ж камінно-мертва душа,
Те ж безлюбе і чорне серце.

Вже нема хуторів і держав,
Тільки трупи в житах, тільки трупи
Та від хрипу іржава іржа,
Що замкнула посинілі губи.

Може скажеш: зійде? проросте? —
Поміж ребрами хат, по дорогах
Диким зіллям здіймається степ
І регочеться з неба і Бога.

Диким, древнім, монгольським виттям
Необмежена далеч заводить.
Сірим попелом стало життя
Під огнем степової свободи.

Але сонце не згасло. Горить
Незворушне, байдужо-біле,
І освітлює тишу безсилу
Летаргічних століть.

1933.

ЧОРНА ЕЛЛАДА

I.

Руїна. Руїна. Як фатум, як вирок.
Назавше. Навіки. Крізь вир поколінь.
І жадного сенсу, і жадної міри
На тричі покараній клятій землі.

Пригноблені вбогі, непевні будівлі,
Розхристаний вітром зів'ялий барок,
Над простором квилить княгиня в Путивлі
Та кидає небу погрози пророк.

Вітрам на загладу — руїна, руїна.
Вітрам на поталу — зомлілий простір
Ні-ні, не Христос, не Христос, Україно,
— Злочинець Варрава харчить на хресті.

II.

І чи ж почуєш з уст Його — "будемо"?
Чи оберне нестерпно-ярий зір?
...Ось бачу: широчин нестримний демон
Страшними крильми криє твій простір.

І трудно, і криваво ти, як жінка,
Варраво, родиш пізнє каяття,

Бо повз брехню і злочин, біля шинку
Повзло і шкутильгало все життя.

Бо тільки, коли в душу вдарив промінь, —
Хрипка молитва скорчила уста.
І карою гриміли судні громи
Над таїнством всесвітнього хреста.

1929

КАНАДСЬКИЙ СОНЕТ

Позаду мла й нудна щоденна твань,
Буденний діл, де часом — майже вмерти...
Та ось літак перетинає грань
Приземлення.
І як рисунок стертий

Враз яскравіє, так, куди не глянь,
Та ж рівнина і той же вітер впертий.
Саскачевань звучить як Саксагань,
Херсонський степ — як прерії Альберти.
І люди — не пустеля і намет.
Вкорінених в тверду пшеничну ниву
Не захитать. Хай вітер долі дме
Й доба іще одну зготує зливу, —
Ці видержать у двійнику вітчизни
І першим внуком, і нащадком пізнім.

Едмонтон, 13.III.1965

МАЙ 1935 РОКУ

Ждали всі зеленого розмаю,
Леготу плодючого тепла,
Ти ж дихнув, смертельно-білий маю,
І земля снігами загула.

Мерзне квіття дитячо-невинне.
Заклякають соки в деревах.
Ярий гін крижана смерть припине,
Все скує смертельно-білий жах.

Заридає поминальним співом,
Спеленає в похоронний сніг,
І весна — земна пречиста діва —
Нежива у сніговій труні.

Та крізь хугу вдарить меч небесний
І над срібно-смертним сном весни
Голос Кари прогримить — "воскресни!"
Всім немилосердям вишини.

Варшава, 2.V.1935
На розквітлих каштанах лежав сніг

* * *

Рішали не години, не хвилини,
Рішила мить, яку зловило Зло.
Так розчахнулось дерево родини
Й дикірієм скаліченим зросло.

Прости. Не знаю, чи простити можна,
Але прости: Ти зможеш там. Не тут,
У царстві Зла, де навіть твердь — порожня,
Де й смерть тремтить під тягарем покут.

4.XI.1963
(Друга річниця смерті)

* * *

Будівлі дні ніхто не вирішив.
В очах від Вавілону — чорно.
На каторзі жорстоких віршів
Так тяжко душить слово-жорно.

Все рідше злет. Мотор задиханий,
А нерви тріпотять, як троси,
І, коли серце раптом стихне,
Нас зрадять крила альбатроса,

І не відчуємо, що страчене
Життя, від творчости криваве,
Що нам призначена двозначна,
Як поцілунок Юди, — слава.

1933

Добірку віршів уклав
Юрій Ковалів

Галина БОНДАРЕНКО

КУПИНА НЕОПАЛИМА

"Тільки й духовності зараз, що мрії про шмат ковбаси, такий-сякий дах над головою і крихту свободи — виговоритися" — можуть зауважити скептики. Що ж, буває і так, що, тонучи в морі житейських незгод, ми тягнемо за собою ближнього, живемо, втрачаючи друзів, знайомих, врешті — самих себе... І тоді кидаємося за порятунком то до екстрасенсів, то до ясновидців, то до церковників — до *інших*, не роблячи й спроби утвердитися *в собі*.

Започатковуючи рубрику "Духовний космос українців", нам, ясна річ, найперше хотілося б ознайомити вас з духовним життям українського народу. Рядки документів та хронік розкажуть про світогляд, вірування, традиції та обряди, етикет і філософію наших предків. І, можливо, комусь нарешті знадобляться набуті віками безцінні скарби: комусь допоможе їх (предків) досвід спілкування з природою, вміння проживати в гармонії з навколишнім світом, а когось порадує барвисте, незнане досі слово з рідної мови чи забутий звичай.

Донедавна ці документи (нотатки мандрівників, етнографічні записи вчених і аматорів кількох століть) були відомі лише вузькому колу науковців. І мені, представнику цього кола, завжди було шкода, що мало хто зможе прочитати, скажімо, оцю оповідь, де йдеться про те, як народ дбав про чистоту мови: "Одна молодиця ніколи не споминала чорта. І от раз вона пішла по воду рано і якраз ішла по кладках, він їй і встрівся, да каже: "Скажи мені, як я називаюся?" А вона йому сказала: "Я не можу тебе споминати, не можна, гріх". А він таки допитується: "Кажи, як не скажеш, то я тебе в воду спихну." А вона таке не сказала. Каже: "Ти добрий, тільки погано називаєшся". А він тоді засміявся, сплеснув руками і бовтнув у воду". *(запис Н.Дмитрука в м.Житомирі 7.6.1923 р.).*[1] За народним переконанням, хороша людина завжди може обійтися без брудних, лайливих слів. Пам'ятаю, як в одній з експедицій по Волині мене вразило, коли, розповідаючи про призначення господарських споруд на подвір'ї, бабуся сказала: "А це, вибачте, свининець". Вилявляється, вживаючи при необхідності слово "свиня", завжди потрібно було вибачитися перед співрозмовником... Мало хто з нас дотримується тепер цього правила. Та й само мало хто здогадується, що коли місяць йде на спад, зменшується, то на Чернігівщині його називали "перекрай", переріз". Місяць-чернець — називали молодик, коли він з'являвся в піст. Золотозір, каша — так казали на "звізди" — зорі. І справді, влучніше не придумаєш: так і уявляєш оті золоті крупинки розсипаного по небу пшона, яке дзьобає Квочка з курчатами (народна назва сузір'я Плеяд).

Далекі наші предки розуміли мову всього живого і всьому знали назву. Птахи і звірі, комахи, дерева і трави існували в одному з ними вимірі. Це вже для нас тут ми — люди, а там вони — природа, до якої ми ставимося ненайкраще. І здається мені, що якби оцю зворушливу легенду про сон-траву всі знали, то перестали б деякі тіточки рвати на продаж квітку, занесену до Червоної книги: "Уна мати не рідна, а мачуха. От і каже йому: "Уставай, дрімливий та сонливий, уже всі квітки поодцвітали, а ти все спиш!" Дак він і схватився, та й одцвів, ніхто його й не бачив". *(Записи С.Д.Носа, 1854-1855, Роменщина)*[2]. Трави і зілля, яких знали на ймення, дарували людям здоров'я, могли відкривати скарби (розрив-трава), допомогти в коханні (любисток, тирлич).

Птахи, за давніми уявленнями, були посередниками між людиною і богом: вони ж і в небі літають, і на землі живуть.

Вважалося, що птахи, які поверталися з вирію першими, приносять літо; лелеки приносять дітей, здоров'я. З ними шанобливо віталися: "Здрастуй, хазяїн!", до зустрічі пекли спеціальну булочку — "бусньову лапку". І зовсім звичним було колись, якщо побачиш вперше ластівку, попросити її: "Ластівко, ластівко, коли я в дорозі чи в полі, не літай низенько, не зривай дощу, бо я в дорозі змокну!" (запис 1924 р. з Лубенщини)[3].

Як бачимо, наші предки вміли користуватися словом — великим здобутком людства. Давні жанри фольклору — заклинання, замовляння — зберегли для нас звертання до природних стихій: вітру, дощу, сонця, води. Очевидці свідчать, що від тієї мови вщухала буря, стихала пожежа, кручений пес ставав тихим, як ягня, заживала рана.

Ми не знаємо тих слів, бо ніколи їх не чули. Насильно перервана лінія спадкоємності поколінь дається взнаки: ми більше знаємо про єгипетські ієрогліфи, ніж про самих себе.

"Я хочу провести в своїй сім'ї (взагалі і проміж близькими) безбожну роботу, цебто обізбожити всіх ближніх. Дайте напрямок праці", — з таким проханням 1927 р. звернувся до Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук Надутий Макар зі станції Люботин[4]. В архіві немає листа з відповіддю, скоріше всього її й не було. Але напрямок праці був заданий в цілому по всій країні, а не одному лише Макару. Сумний ужинок маємо сьогодні з тої праці. Сумний, але не безнадійний. Бо ніколи не вмирав Бог, не вмирав Дух в серці мого народу. Бо з власного досвіду знаю, що й досі в багатьох селах України свято шанують давні моральні закони: нагодувати, обігріти подорожню людину, подати милостиню убогому, допомогти потребуючому допомоги. Й, окрім усього, бережуть люди своє слово, традицію, звичай, знаючи, що в них живе Дух.

ЗВИЧАЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРОДЖЕННЯМ ДИТИНИ

Оскільки для кожного з нас пізнання світу і всесвіту розпочинається з моменту появи на світ, логічно розпочати рубрику публікацією документів саме цієї тематики.

Українській народній традиції властиве шанобливе ставлення до вагітної жінки. Вважалося, що сама її присутність в господарстві благотворно впливає на зріст і розмноження худоби, птиці. За повір'ям, навіть неродюче дерево починало плодоносити, коли до нього доторкалася вагітна жінка. Мабуть тому майбутній матері ні в чому не відмовляли (казали, що миша попсує одяг того, хто відмовив оберігати її від стресів). Вагітній заборонялося дивитися на пожежу, бувати на похоронах, дивитися на потворних людей.

Зустріти дитину готувалися за тиждень-два до передбаченого терміну родів. Щовечора запалювали в хаті свічку чи лампу, що мала горіти до дня: дитина повинна була з'явитися справді "на світ". А щоб якась лиха сила не торкнулася немовляти, породіллі рекомендувалося носити з собою щось залізне: ключі, ніж, шпильку — простий, надійний оберег до хрещення. Іншим поширеним оберегом був шматок хліба, його клали дитині в люльку ще й як талісман — "щоб росло при хлібі, було щасливе".

Баба-бранка (повитуха, пупорізка) була тією людиною, що допомагала немовляті з'явитися на світ. Як правило, це була літня жінка, хорошої вдачі, що мала до того ж необхідні акушерські навички. "Бабувати" було справою відповідальною, але й почесною. "Бабуня", "бабця", як її ласкаво називали, ставала членом родини новонародженого. На Різдво та Великдень "онуки" мусили нести їй гостинці. Хранителька роду, що дбає про його продовження, посередниця між людьми і богами, баба прилучала дитину до сім'ї: скупавши "пискля" (так називали немовля до трьох місяців), загортала його в чисту батькову сорочку і давала цілувати батькові, матері, старшим дітям. Їм'я, принесене від попа, а колись вибране старійшинами роду, прилучало дитину до громади, а бабині слова і дії — до всього білого світу.

Відрізавши дитині пуповину, повитуха закопувала її під батьківським порогом чи на долівці під піччю, посипавши її житом: "щоб велось на життя дитині",

щоб була вона прив'язана до землі, до рідного дому. "Непочата" вода (набрана в джерелі чи криниці з першої до четвертої години ночі), настояна на світлі зірниць, мала передати їй свою чистоту і світло.

В християнській пісні, що подається нижче, баба-бранка змальовується в її космічній іпостасі. Поспішаючи на допомогу породіллі так, що лиш один чобіт взула, вона йде без пояса — щоб "розв'язалися" родові шляхи, і несе в руках весь світ — простір, який складе до ніг немовляти:

Ой під вишнею, під черешнею
там Палажка сина вродила
Сина вродила, дочки бажала
К собі дружиноньку призивала:
Чоловіче мій, дружино моя
Іди ж, іди по бабусеньку
По старенькую, по умненькую
А бабусенька догадалася
Швидесенько та й убралася
У в однім чоботі і без пояса
В правій руці да простір несе
Да Бога просить
О простой, Боже, ці дві душечки
Одну душечку охрещеную,
Другу душечку нарожденную
третюю душечку й бабусеньку.

(Запис А.Марковича, 1854 р. с.Сичівка Радомишльського повіту Київської губернії)[5].

За уявленнями наших предків маленька людина повинна була одразу ж заручитися підтримкою всіх стихій земних: землі, води, вогню.

З першої ж хвилини її появи на світ намагалися також вплинути на майбутнє, на подальше життя дитини в суспільстві. Під час пологів батькові рекомендувалося займатися своїм ремеслом, з тим, щоб коли народиться син, перейняв це вміння. У всі часи цінувалися люди умілі, тому дівчинці відрізали пупа на гребені — щоб гарно пряла, а хлопчику — на сокирі, щоб добре майстрував; пізніше обом на книжці, щоб росли грамотними.

Одним з найбільш архаїчних родинних обрядів українців є "зливки" (від слова лити, зливати) — поширений на Україні очисний обряд, що проводився на другий-третій день після пологів. В ньому зберігся весь комплекс магічних дій і словесних формул, через які немовля включалося в систему існуючих зв'язків, займаючи відповідне місце в зв'язках "людина — природа" і "людина — суспільство". Як ілюстрацію до вищесказаного подаємо опис обряду "зливок", зроблений 1854 року на Чернігівщині.

РОДИНИ, ХРИСТИНИ, ПОХРЕСТИНИ

записав 1854 року в хуторі Петрушівка Борзненського повіту зі слів селянки Палажки Кітчихи із збереженням особливостей вимови А.В.Маркович[6].

"На другий день похристини. Баба (повитуха. — *Г.Б.*) вже сама порядок знає. Діжу учинить звечора, паляниці напече уранці, страви наварить. Тоді вже і скупає породілю, да те помиє всі піл, лавки, повиносить з під єї соломку, купіль виносить (стоїть до похристин тричі в одному купелі купається породіля). Да тоді піде да наламне вербу да в відро і складе і води набере принесе, да тогді в горщок ту вербу, водою налє, да туди овса[7].

Породіля встане да приготовить паляниці у миску чотири, наверх хустку, тоді ще й грошей положить, як є свекруха, дак і свекрусі так.

Да баба візьме породілю поставить долі да із того горшка да ільє ту воду, що із вербою, на руку. Нальє, до вона й помиє да тогді так у праву руку нальє води — до вона і пустить так до ліктя, а другу піддержує, щоб бігла вода; да туди воду, що біжить по руці, да вже у рот хапа да й п'є ту воду. І на другий раз так же. Аж тричі пускає воду на обидві руки. А тоді оддасть породілі тую воду, до вона породіля вже бабі ллє на руки, а баба миє, да й баба так само пуска воду по руках да їй (породіллі. — *Г.Б.*) дає ту воду пить із рук. Тогді вже баба візьме да горщик поставить з водою.

Як же хлопиць, дак породіля правою ногою на сокирі стоятиме, а як дівчина, дак на гребені, да голку положять додолу[8]. Да тоді баба візьме сокиру да ту вербу саму, да так навхрест цюкає с переду і ззаду, із правого боку із лівого боку. Тоді збере ту вербу да знову в ту

воду й положить. Да тогді візьме, да оцим клинком [9], що спід руки, спід правої, сорочки, да породіля й витре що на породілі сорочка. Тогді каже: "Щоб ти не терлася, не м'ялася, щоб ти вроків не боялася і твоя дитина также!" Чоловіків виводять з хати, самі жінки.

Да тогді каже: "Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько! як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породілі ніхто не спідкусив [10] і дитини: ни з вітру, ни з під зорь, ни з приговору. Щоб ти не боялась всякого пристріту". А тогді візьме да й похука за плечі: "Не мій дух, Божій Дух! Баба з річчю, Біг з поміччю!" Візьме (породілля. — *Г.Б.*) миску, що на столі приготовлена з чотирма паляницями, хусткою і грошима і бабі дає: дак так же як є свекруха і рідній матері также. Вони стануть к стороні, а породіля стане на колінях, да ім і поклониться до землі: "Простіть мене грішную, що я кров проливала!" — Бог тебе простить і ми прощаєм. А тогді в ноги поцілує і в руки. Попереду бабу пупорізну, а тогді матерок. Як нема, дак так людям поклониться.

А чоловіки в сінях.

До баба візьме тую миску з паляницями да по хаті так — до порога пробіжить скоро, до тогді до стола. Як же що хлопчик "Щоб мій онучок швиденько ходив і говорив!"

А кожух помостить на лавці. Тогді породіля сідає на кожусі [11] за столом. Попереду бабі нальє чарку горілки, да тогді вже матері. Вже й чоловіків укликнуть у хату. Дак вони увійдуть, дак уже всім породіля да дасть по чарці. Тоді устане з-за столу да на піл і піде породіля. А вони посідають усі за стіл люде, а тиї миски, що з паляницями, дак на покуті стоять. Да тогді вже як пообідають, дак баба хустку зав'яже, паляниці візьме, додому днесе."

ПРИМІТКИ

[1] Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії.

АН України, Ф.1-3/349 лист 23, далі архів ІМФЕ.

[2] Архів ІМФЕ, фонд.2/160 лист 120.

[3] Архів ІМФЕ, ф.1-3/329 л.1.

[4] Там же, ф.1-3/309 дод. л.10.

[5] Там же, ф.1-3/349 л.8.

[6] Там же, ф.1-3/344 листи 11-12.

[7] Овес, що мав пишний колос — "волоть", шанувався нашими предками як символ достатку, родючості. Ним також обсипали молодих на весіллі.

[8] Голку — щоб зросла вишивальницею, пізніше клали ще й книжку — щоб дитина була грамотною.

[9] Клинок "ластовиця", "ласточка" — вставка у рукаві традиційної української сорочки. Впадина під рукою вважалася особливим місцем (тут потрібно було виношувати сир від м'ясниць, щоб побачити на Великдень відьму, яйце, щоб вилупився "інклюз"). Від пристріту витирались ластовицею — мабуть, тому, що в ній мала бути сіль від поту, а сіль вважалася гарним засобом від поганих очей. Казали: "Лихим очам сіль да печина!"

[10] Мається на увазі "спокусив".

[11] На хрестинах, як і на весіллі, сидіння на кожусі мало магічний характер; повинно було забезпечити достаток в господі (кожух, вовна, руно — символ багатства).

РОДОМ З КАТЕРИНОСЛАВА

Місто Катеринослав 1840-х рр.

КАРБИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУМКИ

Олена Аліванова

О.П.Блаватська — справді наша національна гордість. Вічна слава їй!

О.І.Рерих

"У ній було щось колосальне, титанічне, можна навіть сказати — космічне; і спадало на думку, що вона не належить нашій планеті й геть не відповідає масштабові нашої революції..." Ці слова про Олену Петрівну Блаватську належать її сподвижнику Джорджу Міду. Сама ж вона казала про себе: "Я — психологічна задача, ребус і енігма для прийдешніх поколінь — сфінкс!.." *

Ім'я Олени Петрівни Блаватської сьогодні міцно увійшло до пантеону світової духовної культури. Талановита письменниця, художниця, музичний виконавець, видатний знавець і дослідник стародавніх релігій, людина, обдарована воістину унікальними парапсихологічними здібностями, вона започаткувала велику течію на стику науки, релігії й філософії, що отримала назву ТЕОСОФІЯ, і заснувала рух, який утілився в цілій низці товариств і духовних громад у всьому світі.

Олена Петрівна Блаватська народилася на Україні в місті Катеринославі 12 серпня 1831 року.

Улюбленим її числом була сімка.

Сьогодні в Дніпропетровську збереглося 7 будівель першої половини XIX століття. Сім архітектурних пам'яток, а ще два чудові сади-парки, посаджені запорозьким козаком Лазарем Глобою: земля, небо і Великий Дніпро.

Преображенський собор закладено 1787 року. Катеринославський архієпископ Гаврило пише: "...святилище в Катеринославі передбачалося найпросторіше в світі, що з ним за простором

* З листа О.П.Блаватської до її тітки Надії Андріївни Фадєєвої. — *Прим. ред.*

могла б зрівнятися хіба що одна церква св.Петра в Римі".

Проте планам і пропозиціям не судилося здійснитись. "Закладений катедральний собор остаточно було завершено 1835 року 9 травня. Замість 12-престольного — трипрестольний, дуже скромний за розмірами", — розповідає в книзі "Історія міста Катеринослава" академік Д.І.Яворницький. Автор архітектурного проекту собору видатний будівничий О.Захаров.

Потьомкінський палац. Його було збудовано в 1787-1789 рр. для катеринославського генерал-губернатора. На жаль, не збереглися архітектурні плани, креслення, рисунки із зображенням Потьомкінського палацу кінця XVIII — першої половини XIX століття, "...тому, — пише Д.І.Яворницький, — нам достеменно невідомо, в якому саме стилі було споруджено палац... академік-славіст І.І.Срезневський бачив на стінах палацу "рештки чудового ліплення". Історик Новоросійського краю О.О.Скальковський вказує, що палац було збудовано "у венеціанському смаку".

На жаль, палац швидко прийшов у занепад, а потім, протягом двох століть, прожив складне життя: то воскресаючи, то знову руйнуючись.

Дід О.П.Блаватської А.М.Фадєєв писав: "На горі міста красувалися руїни Катеринославського собору і Потьомкінського палацу. Я застав його вже з пошкодженим дахом, без вікон, без дверей; одна кімната була завалена паперами, що складали Потьомкінський архів за часів управління його Новоросійським краєм. Ніхто цим архівом не опікувався й навіть при палаці не було жодного вартового. Я з цікавості кілька разів рився в стосах паперів і знаходив цікаві чорнові листи, написані самим кн.Потьомкіним до різних осіб, листування його секретарів з губернаторами та ін. За кілька років цієї купи паперів, у якій, безсумнівно, відшукалося б чимало цікавого, вже геть там не існувало, лише клапті їх валялися, розкидані садом, що оточував палац".

Частину цих паперів Андрію Михайловичу, однак, пощастило врятувати. Відомо, що деякі з них зберігалися в родині й перейшли по смерті А.М.Фадєєва до його сина — Ростислава. Безсумнівно, що Ростислав Андрійович Фадєєв, відомий військовий

О.П.Блаватська

публіцист, історик, до речі, дуже поцінований і любимий своєю всесвітньовідомою племінницею — Оленою Петрівною Блаватською, дбайливо зберігав унікальні документи. На жаль, нам невідома їхня подальша доля. Чи повернулися вони до державного сховища, чи залишились у приватних архівах, чи загинули в революціях і війнах? Пошуки попереду.

Канцелярія Опікунського комітету колоністів Південного краю, поштова контора та її архів. Єдиний уцілілий фрагмент архітектурного ансамбля головної вулиці Катеринослава початку XIX століття. Три будівлі, що стоять поруч одна з одною. Поштова контора ніколи не змінювала свого призначення, і нині тут один з відділів головпоштамту. Будівля чудово збереглася.

Архів поштової контори в середині XIX століття перебудовував катеринославський архітектор Андрій Михайлович Достоєвський /рідний брат великого письменника/.

Канцелярія колоністів Південного краю. З 1818-го по 1835 рр. її начальником був Андрій Михайлович Фадєєв. 1820 року тут неодноразово бував направлений на службу в Опікунський комітет, а фактично засланий до Катеринослава О.С.Пушкін. Нині в цьому будинку створюється літературний музей "Слово про Придніпров'я".

Суконна фабрика. Збудована на-

прикінці XVIII ст. на нинішньому проспекті Карла Маркса. Будівля викликає великий інтерес у середовищі фахівців як рідкісний зразок архітектури класицизму, як споруда, спеціально призначена для розміщення фабрики.

Будинок Фадєєвих. У 1815 році дід Олени Петрівни Блаватської Андрій Михайлович Фадєєв отримав призначення до Катеринослава, придбав на вулиці Петербурзькій будинок з величезним, як він сам згадував, садом і оселився в ньому з дружиною Оленою Павлівною і однорічною дочкою Оленою. Майже двадцять років прожила сім'я в цьому будинку. Тут народилися у Фадєєвих ще троє дітей — Катерина, Надія і Ростислав. З цього будинку пішла під вінець старша дочка — шістнадцятирічна Олена Андріївна, а через рік, за відсутності чоловіка /Петро Андрійович Ган перебував у той час у Польщі/, в цьому будинку народилася їхня перша дочка — Олена Петрівна.

Під час святкувань з приводу 160-ліття з дня народження Олени Петрівни Блаватської мені пощастило провести цим будинком міжнародну делегацію гостей. Президент Всесвітнього теософського товариства Радха Берньє згадала, що, за легендою, в ніч, коли народилася Блаватська, будинок горів. Згадали ми й ще одну, схожу легенду. Ось вона. Дівчинка народилася дуже немічною, і тієї ж ночі запросили священика, щоб похрестити дитину. Під час обряду хрещення від свічки зайнялася сутана. Це було витлумачено як знак з неба.

Нам мало відомо про раннє дитинство Олени Петрівни. Однак зіставлення різноманітних джерел дають підставу говорити про те, що маленька Олена /Лоло, Лолоша, як називала її мати/ пізніше неодноразово гостювала в бабусі і дідусем у цьому будинку.

О.О.Ган —мати О.П.Блаватської, російська письменниця.

Сьогодні будинку майже двісті років. Територію його чудового саду займає завод. Сам будинок занепав, потребує капітального ремонту. А проте, серйозних перебудов він, на щастя, не зазнав, архітектурне його обличчя, судячи з усього, змінилося мало. Все це сповнює надії на можливість повноцінної реставрації. Місто прийняло рішення про створення в будинку музею і духовного центру.*

---

* Реалізація цього рішення вимагатиме серйозних наукових досліджень, збирання музейних колекцій, переносу заводу й відтворення саду.

Заснований у Дніпропетровську Фонд О.П.Блаватської почав роботи із здійснення намічених програм. Фонд створює банк наукової інформації за темою, готовий прийняти й забезпечити належне зберігання експонатів для музею, що створюється, може придбати раритети й антикваріат, що стосуються теми чи відносяться до першої половини XIX ст.

Фонд буде радий прийняти Ваш спонсорський внесок на реставрацію будинку, розвиток дослідницької роботи.

Наша адреса: 320600, Дніпропетровськ, пр.Карла Маркса, 18, відділ літератури. Р/р 601631 в обл. дирекції АКБ "Укрсоцбанку" м.Дніпропетровська, МФО 305017.

Місто Катеринослав. Мал. І.Айвазовського. 1834 р.

ОЛЕНА ПЕТРІВНА БЛАВАТСЬКА

/1831 — 1891/

"Навесні 1878 року з О.П.Блаватською стався дивний випадок: вона раптово зомліла і перебувала в непритомності кілька днів. Її визнали померлою і збиралися ховати, коли з Індії була отримана Оллькотом телеграма від тієї людини, котру вона вважала навіювачем усіх своїх знань і називала "вчителем". Він писав: "Не бійтесь, вона не померла і не хвора, але запрацювалась. Тіло її вимагало відпочинку. Буде здоровою". На початку п'ятої доби Блаватська прийшла до тями і справді виявилась цілковито здоровою".

Так пише в біографічному нарисі про Блаватську її сестра В.П.Желіховська через два роки після смерті засновниці теософського руху і видатної мислительниці. І додає в іншому місці: "Все життя О.П.Блаватської було зіткане з дивнот і надзвичайних пригод".

Мабуть, ці характеристики якнайповніше відбивають те уявлення про О.П.Блаватську, що протягом багатьох років існувало у нас про неї, як про людину з дивовижними, трохи не казковими здібностями, володарку таємниць Сходу, легендарну жінку, чиї думки тривалий час перебували під цензурною забороною.

Не дивно, що в рік 160-ліття з дня народження Блаватської і 100-ліття з дня її смерті* "Хроніка-2000" відкриває філософський розділ нашого альманаху однією з праць цієї мислительниці, пов'язаної з Україною родинними стосунками. Прихильниця теософії, найстародавнішої релігії розуму, як вона сама її називала, О.П.Блаватська зазначала: "Ідеали та віра майже повсюди втрачені! Лженаука їх знищила. Люди нашого століття потребують *наукового* підгрунтя, наукових доказів безсмертя духу: стародавня езотерична наука — *Оумна релігія* /Aum/, — як називали її наші преславні батьки церкви /від сан-

* — Матеріал готувався 1991 року.

Відкриття меморіальної дошки на будинку, де народилася О.П.Блаватська (Дніпропетровськ, 12 вересня 1991 р.) — Фото Ю.В.Воротнікова.

скритського кореня слова *Оум* — Вища Сила/ — дасть їм їх!"

У нашій публікації ми пропонуємо одну з менш відомих праць О.П.Блаватської "Євангельський езотеризм", її висловлювання, зібрані з різних праць, а також фрагменти з біографічного нарису В.П.Желіховської.

Сподіваємось, що ця публікація викличе зацікавленість не лише до постаті О.П.Блаватської, а й до нашого розділу в альманасі, в якому ми маємо намір представити твори, присвячені філософським і теологічним проблемам, написані мислителями, чий життєвий шлях так чи так дотикався до України та її духовної культури.

О.Б.

РАДДА-БАЙ

Фрагменти з біографічного нарису, складеного В.П.Желіховською. 1893.

Олена Петрівна Блаватська, уроджена Ган, більш відома у нас у Росії під літературним псевдонімом Радди-Бай, під яким у вісімдесяті роки писала свої талановиті нариси Індії*, була незвичайним явищем навіть у наше століття, що обвиклося з незвичайними особистостями. У Росії її діяльності й наукових праць /"Розкрита Ізіда", "Таємна Доктрина", "Ключ до теософії", "Голос мовчання", "Перли Сходу", "Словник теософічних термінів"/ і різноманітних статей у її Лондонському журналі "Lucifer", в Індійському "The Theosophist" і багатьох ін. англійських і французьких виданнях, — майже не знають. У нас, руських людей, вони викликають лише зовнішній інтерес, як дивовижний розумовий рух, пробуджений у всьому світі єдиною руською жінкою, без будь-яких на те засобів, окрім свого розуму, величезних знань і надзвичайної сили волі. Того морального значення, що за нього її прославляють на Заході, проголошуючи борцем за життя потойбічне, за верховенство в людському бутті духу, за

* У журналі "Русский вестник" — "З печер і хащів Індостану", "Дурбар у Лагорі", "Голубі гори" та ін.

Відкриття меморіальної дошки на будинку, де народилася О.П.Блаватська (Дніпропетровськ, 12 вересня 1991 р.). Зліва направо: Радха Берньє — президент Всесвітнього теософського товариства (Індія), В.В.Тальян — заст. голови Дніпропетровського міськвиконкому, В.М.Сидоров — президент асоціації "Мир через культуру" (Москва), Курт Берг — голова Європейської штаб-квартири Всесвітнього теософського товариства. Фото Ю.В.Воротнікова.

нікчемність плоті й земного життя, що дані нам лише, як засіб удосконалення безсмертної душі нашої; як супротивницю матеріалізму і прибічницю духовних начал у людині й природі, — у Росії вона мати не може. Вона могла набути таке значення і вплив на уми людські лише там, де підірвані устої християнства або де вони зовсім невідомі, ми ж бо, її співвітчизники, що не потопаємо, дякуючи Богу, в безглузді західного матеріалізму, можемо тільки віддати належне її розуму й знанням узагалі, а затим її літературному таланту, хоч би як він проявився в нашій руській пресі.

О.П. була дочкою відомої російської письменниці Олени Андріївни Ган, уродженої Фадєєвої, свого часу названої Бєлінським "російською Жорж Санд". Батько О.П., командуючи батареєю кінної артилерії, вів військове, кочове життя, що відбилося на ранньому вихованні дівчинки; коли після смерті матері її рідні, Фадєєви й Вітте, взяли сиріт до себе на виховання, О.П. не могла звикнути до звичного розподілення занять з учителями й гувернантками, яких доводила до відчаю непокірністю рутині й викликала захоплення гостротою розуму і здібностей, особливо філологічних і музичних. Усі риси її характеру видавалися рішучістю й більше пасували б чоловікові, ніж жінці; енергія ніколи її не полишала у труднощах і небезпеках її незвичайного життя. З дитинства у неї була пристрасть до подорожей, до сміливих починань, до сильних вражень. Вона ніколи не визнавала авторитетів, завжди йшла самостійно, сама собі торуючи шляхи, завдаючись незалежними цілями, зневажаючи умови світу, рішуче усуваючи обтяжливі для її свободи перешкоди, що зустрічалися на шляху... В сімнадцять років вона вийшла самовільно заміж за чоловіка, що годився їй у батьки, й за кілька місяців, не замислюючись, його кинула, поїхала невідомо куди й протягом майже десяти років зникала так, що й рідні її роками не знали про її місцеперебування...

Рідним своїм вона зізнавалась, що заради того тільки й побралася з

М.В.Блаватським*, аби "бути вільною" від контролю з їхнього боку.

Більшу частину молодості Блаватська провела поза Європою; кілька років жила в північній Індії, вивчаючи мови, санскритську літературу і ті абстрактні знання, якими славляться індійські радж-йоги і через які згодом їй довелося багато поплатитися — надто ревні послідовники, прославляючи її чародійкою, дали привід ворогам її докоряти їй облудництвом і називати шарлатанкою...

Блаватська повернулася, скучивши за своїми рідними, до Росії рівно через десять років, у 1859 році; спершу вона приїхала до мене, своєї сестри, і до батька нашого у Псковську губернію, а тоді до рідних своєї матері, у Тіфліс. Вона повернулася зі своїх мандрів людиною, обдарованою винятковими здібностями й силами, що проявилися відразу й вразили всіх її навколишніх. Вона виявилася дуже сильним медіумом — стан, що його вона сама згодом глибоко зневажала, вважаючи не лише принизливим для людської гідності, а й дуже шкідливим для здоров'я. Пізніше її психічні сили, розвинувшись, дали їй можливість підкорити своїй волі й контролювати зовнішні прояви медіумізму; але в 27 років вони проявлялися мимоволі, рідко її слухаючись. Її оточували постійні стуки й постійний рух, походження і значення яких вона *тоді* ще не вміла пояснити...

— Сама не знаю, що за халепа! — казала вона. — Причепилася до мене якась сила — з Америки я її вивезла. Мало того, що навколо мене все грюкає і дзвенить, але й речі рухаються, підіймаються без толку й потреби... І окрім того, ще й осмислені прояви виказує: у розмови стуками втручається, на питання відповідає і навіть думки відгадує. Чортівня якась!"

На той час американські теорії, завезені практично в Петербург Юмом, були вже всім відомі; одначе мало кому доводилося в Росії бачити медіумічні прояви насправді.

Дивовижні здібності Блаватської наробили такого галасу у Пскові, що й

Меморіальна дошка на будинку, де народилася О.П.Блаватська. Фото Ю.В.Воротнікова.

досі, через понад тридцять років, старожили пригадують її короткочасне перебування в ньому.

Особливо вражали осмислені відповіді на задумані питання; такі *всевідання* сил, що діяли навколо Блаватської, вже в ті часи дало їй прозвище із середовища заповзятих скептиків; на багато більше, ніж рухання живих предметів і постійно видимі нею "тіні", що їх вона змальовувала, тіні, які виявилися вірними портретами померлих осіб, котрих вона сама ніколи не знала, проте присутні впізнавали завжди за її описами.

Невдовзі Псков і почасти Петербург — як пізніше весь Кавказ — заговорили про "чудеса", що оточували Блаватську. На неї приїздили дивитися як на диво, її атакували листами й проханнями й найбезглуздішими вимогами, яким вона благодушно підкорялася, дозволяючи себе зв'язувати, класти на м'які подушки й уживати найрізноманітніші заходи, щоб уникнути обману. Однак це не

* Це був дуже добрий, хоча й дещо пересічний, чоловік похилого віку, який служив у той час на Кавказі, де щойно був призначений у знову сформовану Еріванську губернію віце-губернатором.

заважало всьому навколо неї дзвеніти, грюкати й навіть ходором ходити. Ці прояви траплялися *завжди*, навіть під час сну і хворобливої непритомності Олени Петрівни.

Особливо не стало межі пересудам, коли з допомогою її *"духів"* — як називали ці прояви — було викрито вбивцю, який скоїв злочин в околицях мого села Ругодева, Новоржевського повіту, де ми проводили літо. *Духи* її прямо назвали ім'я злочинця, село і будинок мужика, де він ховався, розгубленому становому, який негайно туди поскакав і там справді знайшов його і заарештував.

Із жахом і зневагою до свого тогочасного *"безсилого, мимовільного медіумізму"* згадувала згодом О.П. про ті часи. Через кілька років вона цілковито підкорила своїй волі ці сили, шкідливі властивості і нечисте походження яких вона визначає у своїх творах, з повною переконаністю у своїй правоті, хоча, можливо, й помилково.

Наступного року Блаватська поїхала до Тіфліса. По дорозі, саме в Задонську, під час обідні її впізнав превелебний Ісідор, колишній екзарх Грузії, згодом митрополит С.-Петербурзький, який там був проїздом з Києва. Він знав її ще в Тіфлісі й прислав служку кликати її до себе. Превелебний розпитував її лагідно, де і як вона мандрувала, куди їде тощо. Помітивши незабаром феномени, що її оточували, владико звернув на них увагу; з великою цікавістю розпитував, ставив питання подумки й отримував на них розумні відповіді, й був ще більше вражений.

На прощання він благословив її й напучував словами, що навіки лишилися пам'ятними й дорогими, як думка про винятковий її дар превелебного ієрея православної церкви. Він сказав:

— Нема сили не від Бога! Соромитися її вам зайве, якщо ви не зловживаєте даром, даним вам... Хіба мало незвіданих сил у природі? Всіх їх далеко не дано знати людині; але дізнаватися про них їй не заборонено, як не заборонено і користуватися ними. Вона подолає і, з часом, зможе використати їх на користь усього людства... Бог хай благословить вас на все хороше й добре...

* * *

У перших числах травня /1891 р. — Прим.ред./ Блаватська знову тяжко захворіла, мабуть застудившись. У неї почалась ангіна й бронхіт, і всілякі ускладнення в грудях і горлі. А проте, вона мужньо боролася з недугами, що її опосідали, і все поривалася до останньої хвилини до свого письмового столу. Вона навіть померла біля нього, *"на своєму посту"* — кажуть про неї прихильники, — не в ліжку, а в своєму кріслі. Знаменно, що того самого ранку, восьмого травня /двадцять шостого квітня/ лікар усіх підбадьорив, знайшовши, що вона *в безпеці*.

Вона одяглася і хотіла займатися, та раптом заплющила очі й о другій годині дня її не стало.

"Вона пішла так тихо й мирно, — пише про неї свідок, — що ми, котрі стояли біля неї, навіть не помітили, коли вона востаннє зітхнула... Велике почуття миру зійшло на неї й на нас, коли ми опустилися на коліна, зрозумівши, що все скінчилося".

Ясним травневим днем труну, де покоїлося тіло засновниці Теософського товариства, всю покриту квітами, відвезли на станцію Ватерло, а звідти до Уокінга, де був лондонський крематорій. Не було ніяких урочистих процесій, за її обов'язковим побажанням ніхто навіть не вбрався в жалобу; лише біля дверей пекла, що мусило обернути в порох її тіло, було виголошено кілька слів подяки й останнього привітання "творцю й натхненниці теософічного руху, *яка вчила своїх послідовників жити чесно, чисто й діяльно — на користь іншим і заради процвітання свого вічного безсмертного духу!..*" Так говорилося в промові над її тілом.

Прах її розділений на три частини, що зберігаються в урнах у Нью-Йорку, Адіарі й Лондоні, у власних кімнатах Блаватської, які на пам'ять про неї стоять неторкнутими й незаселеними.

О.БЛАВАТСЬКА

ЄВАНГЕЛЬСЬКИЙ ЕЗОТЕРИЗМ

... "Скажи нам, коли це буде і який буде знак Твого приходу й кінця [illegible] (Матв. XXIV, 3) спитали апостоли на горі Елеонській.

Відповідь "Людини Печалей", Хреста, як його необхідно називати на [illegible] випробувань, і Христос — на шляхах Його творчості* — віщунська і має [illegible] значення. Її необхідно навести повністю. Ісус сказав:

"Глядіть, щоб ніхто не звів вас. Багато-бо прийде в моє ім'я, що будуть казати: я Христос, — зведуть багатьох. Ви почуєте про війни... Глядіть же, не тривожтеся: треба, щоб це все сталося, але це не кінець ще. Народ-бо на народ повстане й царство на царство. Голод, чума та землетруси будуть по різних місцях, та все це — [illegible] страждання. Тоді видадуть вас на муки й уб'ють вас; вас будуть ненавидіти всі народи імені мого ради. Багато тоді спокусяться і видаватимуть один одного й будуть [illegible] видіти один одного. Чимало лжепророків устане і зведуть багато людей. Через [illegible] розбуяє беззаконня, любов багатьох охолоне... І тоді прийде кінець... І коли хто [illegible] тоді вам: Глянь, ось тут Христос, чи онде — не вірте... Коли вам, отже, скажуть: [illegible] він у пустині — не виходьте; ось він у криївках — не вірте! Як блискавиця, що на [illegible] блисне й вмить аж на самім заході сяє, так буде й прихід Чоловічого Сина".

З вищенаведеного зрозумілі нами дві речі.

1. "Майбутнє Христа", себто пришестя Христа, — означає присутність Христа в оновленому світі, а не появу "Христа" Ісуса.

2. Цей Христос не в пустелі й не в кімнаті. Його марно відшукувати в якомусь храмі, спорудженому людськими руками, оскільки Христос, Істинний езотеричний Спаситель — не людина, а Божественний Принцип у кожній людській душі. Той, хто прагне розбудити дух, який було розіп'ято його власними людськими пристрастями і який лежить глибоко в "труні" його грішної плоті, хто має силу відкотити камінь матерії від дверей свого внутрішнього святилища, спізнає в собі воскреслого Христа ("Ви ж бо храм Бога живого". П-е посл. ап. Павла до корінфян. VI, 16). Син Людський не син земної рабині — плоті, а небесної цариці — духу**; дитя власних діянь людини, плід її спіритуалістичних зусиль.

З другого боку, від початку християнського літочислення зауважені Матв. однаки до жодної з епох так ясно й повнолежно не прикладалися, як до нашої.

Нехай чіліасти й адвентисти продовжують проголошувати: "Пришестя (плотського) Христа вже наблизилося", нехай вони готуються до "скону світу". Але ми, теософи, в крайньому разі ті теософи, які розуміють потаємну сутність усесвітньо очікуваного Аватора Месії, Сосіоша або Христа, розумієм, що йдеться зовсім не про "скін світу", а про занепад нашої епохи.

Різноманітні важливі цикли відбувалися наприкінці XIX століття. Перший 5000 літній — цикл Калліуга, затим месіанський, пов'язаний із сузір'ям Риби — "Іхтіс" або "риболюдина"; цикл Даго, відомий євреям-самарянам та євреям-кабалістам,

---

* Відмінність між "Хрестос" і "Христос" — попередня умова для осягнення істинної значущості Євангелія. Далі зупинимось на значенні обох слів.

**Дух, Святий Дух у євреїв, як і в усіх стародавніх народів — жіночого роду, так само і в перших християн. Софія гностиків і третя Сефірот Біна (Ієгова жіночої статі у кабалістів) — усе жіночий принцип. Божественний дух або Руах (Р-у-а-х) "Ахат Руах Елохім Чінм". "Єдине вона Дух Елохім життя" — сказано в "Sepher Yeziroh"

останній цикл суто історичний і глибоко окультний. Він тривав близько 2155 сонячних літ. Та цей цикл закорінюється в окультність лише у випадку проведення ліку за місячним календарем. Останні із цих циклів завершилися 2410-го і 255 р. р. до Р.Х.; тобто тоді, коли верховина рівнодії переселилася в сузір'я Риб. Коли верховина рівнодії в 1906 році уплелася в сузір'я Водолія, психологи отримали нову роботу, і психічні властивості людства зазнали значних змін.

Знову і знову витлумачується попередження супроти "лжепророків" так, нібито воно спрямоване проти містиків, і, зокрема, проти теософів. І все ж таки, навряд чи слова Матвія повернені до теософів, оскільки ніколи вони не сповідували, що Христос "там" або "тут", у пустелі чи місті, чи, навіть — у кімнаті, вівтарі тієї чи тієї сучасної церкви. Хай вони будуть за своїм походженням язичниками або християнами, вони відмовляються матеріалізувати щонайчистіший та високий ідеал — символ символів і приземлювати його; ми говоримо про безсмертний людський дух, називаємо його Гор, Крішна, Будда або Христос. Ніхто з-поміж них не говорив: "Я — Христос", оскільки всі західні теософи, хоч як намагаються стати справжніми "хрестиянами", вважають себе "християнами". Тих же, хто у своїй зверхності та надмірній гордості відмовляються від права носити ім'я Христа, оскільки провадять життя Хреста*, і вважають, що ще немовлятами спожилися назви християнина, тобто імені Христа (уславленого, обраного), їх наведені слова стосуються якнайкраще. Кожна з усіх 350 протестантських сект запевнює, що Христос лише в їхній "церкві", і це тоді, коли більшість їхніх прихильників щодня розпинають Христа на хресті матерії — "древі ганьби" стародавніх римлян.

Обожнювання мертвої букви Біблії є лише новою формою ідолопоклоніння. Головний догмат віри не визнає ніякого Дволикого Януса. "Виправдання" через Христа не може відбуватися за нашим бажанням ні завдяки "вірі" або "діянням", і коли Яків (I, 25) суперечить Павлу (до Євреїв XI, 31) і навпаки, то, звичайно, один з них помиляється. Отже, Біблія не є Слово Боже, але містить у собі слова людей, які помиляються і слова недосконалих навчителів. Якщо читати її езотерично, то віднайдемо в ній якщо не всю істину, однак нічого, крім істини... Лише: quot homines, tot sententiae**.

"Принцип Христа", пробуджений, уславлений дух істини, який усесвітній та безконечний — оцей істинний Христос не може надатися монополізації жодного з людей, хай він і привласнить собі назву "намісника Христа". Дух "Хреста" або "Христа" не може обмежуватись жодною із сект лише на тій підставі, що секта вважає себе вищою за інші секти та релігії. Ім'я християнина пов'язане, особливо в нашу добу, з такою нетерпимістю, таким догматизмом, що християнство доводиться назвати par excelence релігією несправедливості та релігією привласнення. Через це колись така благородна назва, про яку Юстин Мученик говорив, що "лише завдячуючи одному імені, покладеному на нас як на злочинців, ми вже уславлені", — і ця назва тепер збезчещена.

Що ж, мало є християн, котрі розуміють істинне значення слова "Христос"***, а ті окремі священнослужителі, які знають про це випадково, боязливо приховують це від своєї пастви. Вони так виховані, що вважають займатися подібними питаннями гріхом. І все ж, що таке "Божественна мудрість" чи "Гнозис", як єдина реальність серед нереальних форм природи, як душа проявленого Логоса? Чому ж нам, якщо ми прагнемо злитися з вічним та Абсолютним Божеством, лякатися самої думки проникнути в його містерії?

---

* Найстародавніший християнський письменник Юстин Мученик називав у своїй першій апології одновірців хрестиянами, а не християнами.

**Скільки людей, стільки думок (лат.). — Ред.

***Клементій Александрійський у II ст. н.е. засновує свої важливі докази на цій паропомазії (кн.III, гл. 17), що всі, хто вірить у Хреста, тобто "хорошу людину", називаються також хрестиянами. А.Лактаній (IV, гл.7) каже, що люди лише від незнання називають Хреста Христом.

Деякі натяки та вказівки до езотеричного розуміння Євангелій подаватимуться нижче. Усі, хто любить істину, нічого не заперечать; ті ж, про яких сказано: "quivult decipi decipiatur", — "якщо їм хочеться, хай будуть обмануті".

Біблію, так само як і всю решту книг світових релігій, не можна виключити з класу алегоричних та символічних писань, які, починаючи від доісторичних часів, у більш-менш прихованій формі провіщали про таємні вчення містерій.

Примітивні автори "Логій", що з них і постали наші Євангелія, знали, звичайно, істину і всю істину; їхні ж нащадки зберегли лише догмати й форми, на яких і збудували власне "священство" замість істинного духу Христового вчення. Так поступово відбулося перекручення.

Думку написати цей твір про езотеризм Євангелій підказав у своєму листі Джеральд Массей: "Чи суперечать самому собі вчення Христа?" Цей лист було надруковано в часописі "Люцифер".

Ми не бажали пом'якшити сказане Массеєм; суперечності, ним виявлені, настільки ясні, що їх не спростувати тому чи іншому "проповіднику". Ми дозволимо собі підняти голос лише відносно невеликої фрази. Массей пише: "Навіщо клястися ім'ям Біблії — якщо книга, іменем якої клянемося, є "крамницею брехні", що вже вибухнула чи може вибухнути будь-якої миті?"

Такий великий символіст, як Массей, звичайно, ніколи б не назвав "Книгу мертвих", "Веди" або якусь іншу стародавню працю "крамницею брехні"*. Чому ж не розглядати саме з такої символічної точки зору Старий Завіт — більшою мірою — Новий?

Всі ці священні книги є "крамницями брехні", якщо розглядати езотеричне буквене тлумачення їхніх старих, а тим більш нових богословських інтерпретаторів. Всі вони слугували священству як засіб для досягнення могутності й проведення шанолюбної політики; священству, яке підтримувало, по змозі, забобонність, яке робило із своїх богів кровожерливих молохів та примушувало цілі нації служити цим богам замість Бога істини.

Але якщо вправно вигадані догмати й умисні збочення схоластиків є, безумовно, "крамницями брехні", то власне тексти виступають "цінними копальнями", сповненими універсальних істин. Для профанів та грішників ці тексти все ще "таємничі слова", написані людською рукою на стіні палацу "Валтасара". Їм потрібен Даніїл, щоб їх прочитав і дав зрозуміти.

І все ж — істина не дозволила, щоб повмирали її свідки. Поряд з "Великими" в симвології Священного писання, була невелика частина учнів, котрі присвятили своє життя ідеї вирвати у сфінкса світових релігій його таємницю.

І якщо жоден з цих учнів не оволодів "сімома ключами", які відмикають двері проблеми, все ж вони працювали багато, щоб сказати: "Існувала універсальна мова містерій, якою писались всі Священні писання, починаючи з Вед і закінчуючи "Одкровенням Іоанна", від "Книги мертвих" до "Діянь Апостолів".

Але якщо наполягати на тлумаченні Біблії в розумінні її мертвих літер, зважаючи на сучасні відкриття орієнталістів та прагнення незалежних мислителів і кабалістів, — то легко передбачити, що й нове покоління як в Америці, так і в Європі відкине Біблію, як це вже зробили матеріалісти.

Чим глибше вивчаєш стародавні релігійні тексти, тим більше переконуєшся в

---

* Докази, що їх наводить відомий єгиптолог у своєму згаданому листі, вказують на те, що він проник у таємницю складення Нового Завіту. Массей знає різницю між спіритуалістичним, божественним, суто метафізичним Христом. Він указує також на те, що християнські канони, зокрема Євангеліє, Діяння Апостолів і Послань складаються з уривків гностичної мудрості — мудрості, основи якої дохристиянського періоду і побудовані на містеріях.
Але окультист, який розрізняє обидві течії , суто гностичну і псевдохристиянську, знає, що думки Євангелія, якщо вони вільні від богослівського тлумачення, належать найстародавнішій релігії мудрості.

тому, що основа Нового Завіту відповідає основам Вед, єгипетської Теогонії і давньоамериканської.

Примирення шляхом крові, союзи крові та змішування крові між богами та людьми, як і жертви, що приносять людям боги, і навпаки, — є ключ до всілякої космогонії і теогонії; душа, життя і кров у стародавніх мовах, особливо у євреїв, звичайно називаються одним і тим самим словом. Багато легенд у різних народів, географічно значно віддалених один від одного, приписують душу й свідомість нового людського роду крові божественного Творця. Берозій наводить одну халдейську легенду, в якій йдеться про те, що людський рід виник од змішання пороху з кров'ю, що витікала з голови бога Ваала. "Звідси пояснення того, що людям властивий розум і вони володіють також частиною божественного знання", стверджує Берозій. Натомість Ленорман зазначив, що орфіки казали: "позаматеріальна частка людини, її душа, вийшла з крові Діонісія Загрейського, якого титани розірвали на шмаття". Кров пробуджує мертвих до нового життя, тобто, пояснюючи метафізично: вона дарує людині свідоме життя і душу. Містичне значення прорікання: "Істинно кажу вам: якщо не їсте тіло Сина Чоловічого і не п'єте Його кров, то у вас не буде життя", і т.д. — ніколи не сприймалось в його справжньому окультовому значенні, за винятком тих, хто знає декілька із "семи ключів".

Перший ключ, яким необхідно володіти, щоб розкрити темні таїни ймення Христова, це ключ, яким відмикалися двері стародавніх містерій перших арійців, шанувальників вогню та єгиптян.

Гнозис, який згодом відкинула християнська догматика, свого часу був універсальним. Це було відлунням первісної релігії мудрості, що колись являла собою спадщину всього людства; через це можна сказати, що дух Христа — Божественний Логос — у своєму метафізичному аспекті світив людству від самого початку.

Містерія цього духовного Христа, Принципу Християнства, містерія, проголошена дві тисячі років тому Ісусом із Назарета, з давніх пір була відкрита лише "гідним". З Євангелія від Луки бачимо, що "гідними" були саме посвячені в містерії Гнозису, ті, хто "вважався гідним" воскреснути з мертвих у цьому земному житті. "Ті, котрі знають, що померти більше не можуть, оскільки вони рівні з ангелами і є синами Божими, будуть синами воскресіння". Іншими словами: вони виступали великими адептами будь-якої релігії; і слова ці стосуються всіх, хто, не будучи посвяченим, намагається жити власним життям і дійти спіритуалістичного осяяння, коли об'єднує свою особистість — "сина" з "отцем" своїм індивідуальним божественним духом, духом Бога в собі.

Це "воскресіння" не повинно бути монополізоване лише християнами: через те, що воно є спіритуалістичним правом від народження кожної людської істоти, незалежно від того, якій релігії вона належить. Кожен, хто зрозумів цей принцип християнства в самому собі, є істотним християнином; ті ж, хто відмежовується від цього принципу, помруть неминуче, як язичники без воскресіння, — не дивлячись на всі пишноти хрещення, таїнства, молитву на вустах та віру в догми.

Щоб зрозуміти все це, читач мусить усвідомити архаїчне значення слів Хрестос і Христос. Перше слово означає більше, ніж "хороша людина"; друге ніколи не належало живій людині, а лише посвяченому в хвилину його другого народження і воскресіння. Кожен, хто відчуває в собі Христа і визнає Його єдиним "шляхом" для себе, стає апостолом Христа, навіть якщо він ніколи не був хрещеним, ніколи не зустрічався з християнами, не кажучи вже про те, що не називає себе християнином.

Далі ми детальніше зупинимося на обох словах "Хрестос" і "Христос".

Слово "Хрестос" існувало вже давно, задовго до того, як стало відоме християнство. В п'ятому столітті до Р.Х. його згадує Геродот, Есхіл та інші грецькі письменники.

Так, читаємо в Есхіла про "оракулів, які просвіщали про піфійського бога..." Висхідні від цього ймення численні. "Хрестос був той, хто пояснював оракула",

"пророк", а "хресторіонський" був той, хто служив у оракула, чи був він богом чи "учителем"*.

Звідси нам видається цілком вірогідним, що першопервісно слова Христос і християни читалися, як: Хрестос і хрестияни**, беручи початок з термінології язичницьких храмів і маючи те саме значення. Бог іудеїв був на місці старих оракулів та інших богів; загальна назва Хрестос перейшла тепер на одну певну особу і нові назви, як-от : "хрестіаной", "хрестодаулос", прихильник чи слуга Хреста, походять зі старого матеріалу.

В езотеричній фразеології храмових містерій слово "Хрестос" походить від дієслова chraomai (питати поради у якого-небудь бога) і означає те, що ми називаємо адепт, отже вищий чела, високий учень. У цьому значенні знаходимо це в Евріпіда (Іон. 1320). Слово прикладалося до кожного учня, який визнавався учителем, як і будь-якої хорошої людини загалом.

Християнські богослови виводять слово Христос від слова "Chrio" (миропомазати)... Слово Хрестос, що означає священик або пророк, пасує Ісусові більше, ніж "помазаний", оскільки Ісус, як вказує Норк, посилаючись на Євангеліє, не був помазаний ні як король, ні як священик.

Велика таємниця ховається за цим питанням, і ця таємниця, як я стверджую, може бути розкрита лише шляхом ретельного вивчення язичницьких містерій. Оскільки в людей дохристиянського періоду не було жодної причини — що її мали перші отці церкви — приховувати або затушковувати істинне значення імені "Хрестос" і "Христос", їхні твердження більш вірогідні.

Слово Хрестос, як ми вже зазначали, має декілька значень. Воно може прикладатися як до Бога, так і до людини. У першому розумінні ми знаходимо його в Євангелії від Луки (VI, 35), де воно означає "милосердний" і "доброзичливий". У другому значенні ми знаходимо його в Клементія Александрійського, де воно означає просто добру людину... "Усі, хто вірить у Хреста (хорошу людину), також хрестияни, хороші люди (як їх називають)".

Мовчазність Клементія зрозуміла. Він був посвячений у містерії, платоніст і, завдячуючи цій обставині, перш ніж став християнином, як далеко не відійшов від своїх колишніх переконань, не зміг порушити своєї клятви мовчання містиків.

Як гностик і теософ Клементій мав би знати, що "Христос" був шляхом, тоді як "Хрестос" означав самітнього подорожнього, який іде цим шляхом до далекої мети, вказаної йому Христом, надихнутим духом істини, з досягненням якої душа (син) зіллється з духом (отцем).

Про те, що Павло знав цю таємницю, говорять його власні слова, адже що інше вони значать: (IV до Галатів, 19 і 20) "О мої дітоньки, яких я знову народжую в муках, доки Христос вообразиться у вас!" — іншими словами, кажучи езотерично: доки ви знайдете Христа в собі, як свою єдину дорогу!

Таким був і людина Ісус; хоч був би він з Назарета чи з Лідди*** однаково — Христос так само безперечно, як ніхто не називав Його Христом за його земного життя до Його останнього випробування...

---

* Це слово означає "гуру" — "учителя" і "челу" — "учня" у своїх змінних взаємозв'язках.

** Юстин Мученик, Тертулліан, Лактаній, Клементій Александрійський та інші знали це написання. У "Християнських надписах" Бока, яких усього лише 1278 до III століття ми знаходимо тільки написання "Хрестос" або "Хрестойс".

***Це стосується рабинської традиції у вавілонській Гемарі, яка називалася Сефер Толедот Ієшу — щодо Ісуса. За нею Ісус — син чоловіка на ім'я Пандір, і жив за сто років до початку християнського літочислення в часи іудейського царя Александра Янаєя і дружини його Саломеї, які правили з 106-79 р. р. до Різдва Христова. Він був оббріханий іудеями в тому, що навчився в Єгипті магії та вкрав у святия святих ім'я, що його не можна вимовляти. Після цього Ієгошуа (Ісуса) вбили в Лідді: його побили камінням, а потім прибили цвяхами до хреста, ввечері напередодні свята Пасхи.

Що ж стосується самого слова Христос, то можна навести кількох стародавніх письменників, які доведуть, що це слово вживалося ще до Християнської ери.

Христос або "стан у Христі" було завжди синонімом стану в "Махатмі", себто злиття людини з божественним у ній принципом. Так стверджує також Павло (III, до Ефесян, 17) "І щоб Христос знанням оселивсь у серцях ваших" (не вірою, як це звично перекладають. Адже грецьке слово "pistis" означає "знання").

У другій частині своєї Апології Тертулліан пояснює, що слово "Християнство" вкрадено завдяки вправній інтерпретації. Але ще більш важливий доказ того, що слово Христос дохристиянського походження, знаходимо у відомих передвіщеннях єрітрейської сибіли: "Jesous Chreistos theon yios soter stayros", слова, які точно перекладаються як: "Ісус, Христос, Бог, Син, Спаситель, Хрест".

Якщо читати їх езотерично, то ці слова хоч і не пов'язані одне з одним і для профана нічого не означають, набувають сенс справжнього передбачення, тільки не мають прямого відношення до Ісуса, оскільки ця строфа з інстіческого катехізису посвячених. Передвіщення стосується пришестя Духу істини (Христа) на землю — події, після якої настане золотий вік. Але ця подія, повторюємо ще раз, нічого спільного з Ісусом не має. Ці слова вчать, що необхідно пройти крізь розп'яття плоті або матерії, доки досягнемо блаженного стану внутрішньої (або суб'єктивної) теофанії.

Якщо читати їх езотерично, ці слова являють собою прекрасну основу для того, щоб пов'язувати із ними християнські пророцтва. Тільки не слід забувати одного: ці слова язичницькі, не християнські.

Якби нам запропонували їх витлумачити, ми б відповіли: "Вивчайте міфологію, так звані "вигадки" древніх, і вона дасть вам ключ... Міфологія вчить нас, що Янус, син Аполлона, "посвячений" у містерії, "відчиняє двері світла" або таємної мудрості містерій... — так що йому, як і його братові Асклепію, божественному лікарю, надається ім'я "Спаситель" (soter) і що Язо, донька Асклепія, богиня лікування, покровительствує всім, хто домагається посвячення в храмі її батька, себто неофітам або "Chrestoi", які й називалися — "синами Язо".

Чому ж не вважати, що передбачення стосується одного із "синів Язо", містиків та майбутніх посвячених? Чому не читати сибілістичні книги в їхньому істинному розумінні — розумінні, що немає нічого спільного з християнськими пророцтвами? Таємна наука каже, що два перших слова "Iesows Chrestos" означають лише "син Язо, Хрестос", себто жрець бога оракула.

Насправді іонічною говіркою Язо називається Jeso, сибіла говорила лише цією мовою, тому що Ерітрея — місто іонічне. Iesows — родовий відмінок, означає син Yeso.

Не звертаючи уваги на містичне значення передбачення сибіли, буквальне його значення буде таке: "Син Язо, Хрестос (жрець чи слуга), син бога (Аполлона), спаситель від хреста (матерії)". Справді, християнство ніколи цього не збагне, доки не зникне будь-який слід догматики, а мертва літера не буде віддана в жертву духу істини, який відкрив себе так само в Горі, Крішні, Будді, як і в гностичному Христі й справжньому Христі Павла...

Через це повторюємо ще раз, — наймення Христос та історія розп'яття людини Христа з'являються не вперше. Повсюди: в Індії, Єгипті, Халдеї, Греції побутували такі легенди і всі вони мають спільну основу. Вони всі символізують добровільну жертву Логоса, першої відкритої еманації Єдиного, вічно схованого, Безмежного, Невідомого, проміння якого втілюються в людстві. Проміння Логоса погодилися впасти в матерію, тому їх і називають: "ті, що впали". Це одна з найвеличніших містерій, яку можна згадати мимохідь, але детально викладена в моїй "таємній науці".

Нарешті, необхідно дещо додати до етимології обох слів: Хрестос і Христос. Слово Христос походить від грецького chrio (χρίο — мазати), однак богослови перекладають

його як "помазаник". Так можна зробити і з Крішни, перший склад імені якого є санскритським словом крі (проливати, покривати)*, помазаника.

Християнські богослови намагаються, щоправда, виводити ім'я Крішни від "Krishna" (чорний). Але якщо порівнювати санскритський з грецькими коренями, що зустрічаються в словах Хрестос, Христос, Крішна, то відразу видно, що вони одного й того самого походження, і кожне з цих імен, як у це вірить багато вчених, може бути пояснено просто за допомогою астрономії й знанням знаків зодіака, пов'язаними з фаллійськими символами. У той час, як астрономічні символи носять містичний характер Пурана і виконують астрономічні функції, їхні спіритуалістичні двійники невидимо, але міцно володіють світом. Вони існують у вигляді чистої абстракції на вищому просторі, як відкриті ідеї в астральній площині і з'являються у вигляді чоловічих та жіночих або андрогінних сил у даній нижчій, суто фізичній площині. Скорпіон, як Хрестос — мешіак, і Лев, як Христос — месія, існували задовго до християнської ери у випробуваннях та тріумфах посвячення містерії — в той час як Скорпіон був символом випробуваного і катованого посвяченого, а Лев — символом сповненого слави тріумфу істини.

Через це "Христос" є більше, ніж "помазаник" або "обранець" християнського богослів'я. Ці дві назви стосуються Хреста, людини печалей та страждань в його фізичному, ментальному і психічному станах. Христос є переможним вінцем страдника Хреста містерій, що прагне повного злиття, до якої б раси й релігії не належав. Для справжнього нащадка духу істини досить байдуже, чи Христос, як людина і Хрестос у першопочатках християнського літочислення, жив чи не жив. Адепти, які жили й помирали за людство, існували в усі часи, і було багато святих людей задовго до того, як народився Ісус з Назарета.

Тому ми маємо значну підставу прийти до висновку, що Ісус, або Ієгошуа, так само, як Сократ, Фокій, Феодор і всі решта, що носили ім'я Хреста, тобто "хороший, благородний", був вищим святим, посвяченим, котрий показував "шлях" до свідомості Христа і котрий сам ставав "шляхом" у серцях своїх захоплених шанувальників. Християни пробували, як і всі "шанувальники героїв", відсунути на далекий план усіх решту "хрестиян", бо вони видавалися їм суперниками їхньої Боголюдини...

Нікого не визнають християнином, якщо він не сповідує віри в Ісуса, Хрещення та Спокуту "кров'ю Христа" або принаймні не удає, ніби в це вірить. Щоб бути хорошим християнином, треба виказувати віру в церковні догмати; в усьому іншому можна вести громадське й приватне життя, прямо протилежне тому, яке вказано в Нагірній проповіді. Головний пункт — сліпа віра у вчення церкви й покара, що спостигне кожного іновірця, ясно виражені в Євангелії від Марка (XVI, 16) "Хто увірує й охриститься, той буде спасенний; а хто не увірує, той буде осуджений".

Насправді церква зовсім не цікавиться тим, що цього тексту в найдавніших Євангеліях не знайти... що найдавніші грецькі перекладачі не пропустили слова, оскільки тих ніколи й не існувало. Знову і знову друкують цю гріховну підробку: знову і знову засвоюється це студентами богослів'я, які передадуть її своїм майбутнім духовним дітям. Малоймовірно, що вони можуть вірити в ці слова, що варті теологічного сатани, але всі вдають, ніби вірять. І цей сатана-молох є їхній власний Бог безмежної любові та справедливості на небесах і втілений символ милосердя на землі.

Дивні, воістину, ваші парадоксальні шляхи, ви, церкви Христові!

Я не маю на меті суперечити тут богословським системам: це достатньо зробили наші великі "невіруючі" і неодноразово. Я лише хочу повторити тут одне пророцтво, яке стало зрозумілим само собою за сучасного стану християнства: віра в букву Біблії і в тілесного Христа не триватиме більше чверті століття. Чи церкви відкинуть свої

---

* Багато класичних письменників доводять це. У Феяра (ст.226) читаємо: "Ти маєш на увазі Феодора Хреста". Плутарх також говорить про те саме, а один з учнів Геродота Аттіній мав навіть ім'я Хреста (як власне ім'я).

догмати, чи XX століття стане свідком краху християнства. З цим крахом втратиться також віра в Христа, як у Чистого Духа, й настануть століття найгрубішого матеріалізму, як реакція після століть сліпої забобонності — якщо старі ідеали не будуть замінені новими — ідеалами, які непорушні, через те що універсальні, бо збудовані на скелі вічної істини, не на піску людського божевілля.

Чиста імматеріалізація має заступити антропоморфізм. Чому ж християнські догмати, які лише суть протилежність догматам інших езотеричних релігій, повинні мати перевагу? Всі ці релігії були вибудовані езотерично на тих самих астрономічних та фізіологічних символах.

Прочитайте священні книги інших народів і поміркуйте над прочитаним. Тоді побачите, що брамани, єгипетські ієрофанти та халдейські маги багато тисяч років тому вчили, що боги були у своєму колишньому житті також смертними, доки сягли безсмертя, віддавши свою кров вищому Богу. У Тантірії Брамана сказано: "Хто про це знає і приносить у жертву першонароджене, стає Всім".

Завжди, коли я чую, що такі слова називаються "жахливими людськими жертвами — канібалізмом", запитую в себе: де ж різниця з християнством? Але насправді різниця існує. Якщо християни мусять розуміти драму розп'яття та принесення в жертву Ісаака буквально, то браманізм учить принаймні своїх філософських учнів, що принесення в жертву "першонародженого" є лише алегоричним і філософським символом.

У своєму зовнішньому буквальному розумінні всі чотири Євангелія являють собою лише дещо відмінні версії святих легенд язичницьких народів. З повним правом матеріалізм відшукує в них той самий "сонячний міф..."

Але чого досягне професор, коли вкаже учням на цю схожість, що її здатен помітити кожен? Анічогісінькі! Навпаки, не знаючи про езотеричне значення цієї повсюдно повторюваної алегорії, зруйнує в багатьох своїх учнях віру в "божественне походження" церкви та християнства загалом, і кількість матеріалістів зросте.

Походження всіх релігій — включаючи й іудейсько-християнську — можна знати в стародавніх істинах, жодну з яких не пояснити окремо від інших, оскільки вони доповнюють одна одну. Тією чи іншою мірою вони всі переломлені промені сонця істини, і їхній початок можна шукати в архаїчних указаннях релігії мудрості. Без світла останньої навіть видатні вчені побачать лише кістяк, укритий запоною забобонності, складений з уособлених знаків зодіака.

Важкі нашарування алегорій покривають першопочаткові езотеричні тексти, з яких ми знаємо, складено Новий Завіт.

Звідкіля ж життя Ісуса з Назарета? Хіба не ясно зрозуміло, що який-небудь людський розум міг вигадати життя цього іудейського реформатора, що скінчилося драмою на горі Кальварії?

Спираючись на авторитет езотеричної східної школи, ми говоримо, що все це частково походить від гностиків, оскільки стосується імені Христа та астрономічно-містичних алегорій, — з іншого боку, це взято з писань стародавніх "Танаїм", оскільки стосується зв'язку Ісуса чи Ішуа з біблійними уособленнями.

Гностичні перекази зберігають описи головних сцен, які з прадавніх часів представлялися посвяченими в містерії, однак на папері вони були вбрані в шати напівалегорій. Давні Танаїм — посвячені, від яких талмудисти запозичили мудрість кабали, словесної передачі — розуміли таємницю мови містерій. Цією ж мовою містерій були написані Євангелія*. Лише той, хто знає езотеричну систему давнини — таємний смисл чисел, що колись був спільним надбанням усіх народів, може цілковито оцінити творчу могуть, якою пов'язані між собою суто єгипетсько-іудейські

* Три синоптичні Євангелія містять у собі зв'язок язичницько-грецької та іудейської симвології, в той час як Євангеліє від Іоанна суто гностичне, а Одкровення Іоанна написане мовою містерій Танаїм — решток єгипетської та халдейської мудрості.

алегорії Старого Завіту з алегоріями грецько-язичницьких гностиків, найвидатніших тогочасних містиків.

Цілком природно, що посвячені гностики перед посвяченням мусили приносити клятву про дотримування таємниці істинного значення найдавніших і найсвятіших секретів. Можна сумніватися в праві батьків церкви покрити все це товстим шаром власної фантазії. Гностичний письменник нікого не обдурював. Кожен посвячений в архаїчний Гнозис — у дохристиянський період — знав значення кожного окремого слова "мови містерій". Ні вони, ні їхні послідовники не могли наразитися на небезпеку прийняти буквально свої ж власні тексти.

Інакше було з жертвами фабрикантів так званого православного та історичного християнства. Їхні послідовники впали в помилку "Нерозумних Галат", котрим казав їм Павло /до Галатів, III, 1-5/, почавши з віри в духа, себто духовного Христа, закінчили вірою в плоть. Це і є істинна суть грецького вислову*.

Що Павло був гностиком, засновником нової секти Гнозис, котра як і інші гностичні секти, приймала "Христа-Духа", зрозуміло для всіх, окрім догматиків богословів. Ясно, що першоджерельні вчення Христа можна знайти лише в гностичних ученнях; але що їх відшукати не можна, то в цьому провина ошуканців, які дорівняли дух плоті й таким чином здеградивували філософію давньої релігії мудрості. Твори Василія: "Філософія споглядання божественних речей", як називає її Клементій. 14 томи "Пояснення Євангелій" були за наказом церкви спалені /як про це повідомляє Євсевій, Н.Е. IV. 7/.

Підозра в навмисній поступовій ефемеризації християнського принципу обертається в непохитну впевненість, коли візьмемо до уваги зізнання святого Іероніма, яке міститься в частині II. "Коментарів до Матвія"**. Це зізнання, окрім іншого, є доказом того, що Євангеліє від Матфея у своєму грецькому тексті зовсім не те, яким було написане спершу. Збережене до нас Євангеліє від Матфея видається лише обробкою надто запопадливого отця Іероніма. Він каже, що наприкінці IV століття його відрядили єпископи Хроматій та Ілідора до Цезарії з метою на місці перевірити оригінальне єврейське Євангеліє від Матфея. Він виконував це, опираючись, оскільки, за його словами, Євангеліє було сповнене "речей не творчих, а руйнівних". Руйнівних для чого? Вочевидь, для догматів, що Ісус з Назарета і Христос одна і та сама особа, а що це було головним догматом щойно запровадженої релігії, — то могло викликати руйнування релігії. У цьому-таки листі святий вказує, що Матфей не бажав писати Євангеліє відкрито, іншими словами, Євангеліє було таємницею.

Не дивно, що значення імен Хрестос і Христос та їхнє відношення до "Ісуса з Назарета" для всіх, окрім нехристиянських окультистів, залишилося мертвою літерою.

Що ж лишилося від гностиків — правочинних нащадків давньої релігії мудрості після того, як запопадливі батьки церкви працювали над знищенням старих документів і розміщенням нових текстів серед решток старих, — то це тільки неясні і малозрозумілі уривки.

Однак ці шматочки чистого золота сіятимуть вічно. Хоч як би не спотворювали їх повідомлення Тертулліана і Єпіфанія щодо читання цих "єретиків" — а проте окультист знайде в них сліди давньої мудрості, що зберігалася в містеріях посвячених.

І якщо голос містерії мовчав на Заході протягом століть, якщо навіть Елевсін, Мемфіс, Антіум, Дельфи і Крево багато років тому стали могилою науки, що колись часу була на Заході такою мірою розвинена, як сьогодні на Сході, то тепер її послідовники перебувають у стадії зародження.

Двадцяте століття має в запасі для людства дивовижні речі й, можливо, було останнім свого роду.

---

* Вічна боротьба Павла з Петром, як і його розповідь про видіння спіритуалістичного Христа /не людини Ісуса з Назарета/, як про це сказано в Діяннях Апостолів, є доказами цього.

**Кн. II, гл.13.

КОРОТКІ ВИТЯГИ ІЗ ТВОРІВ О.П.БЛАВАТСЬКОЇ

Цивілізація всіх часів розвивала фізичне та інтелектуальне на шкоду психічному й духовному. Здатність спрямовувати власну психічну природу і влада над нею, здатність і влада, що їх сліпці нашого часу поєднують з надприродним, були на зорі людства природженими й приходили до людини так само природно, як здатність до пересування або мислення.

"Таємна Доктрина"

* * *

Людство — принаймні його більшість — ненавидить мислити самостійно. Воно сприймає як образу скромне запрошення хоча б на короткий час залишити стару й вибиту колію і, йдучи вслід за власним міркуванням, стати на новий шлях, в іншому напрямку.

"Таємна Доктрина"

* * *

Ведіть життя необхідне для здобутку вищих знань і вищої сили, тоді й мудрість прийде до вас природно.

"Таємна Доктрина")

* * *

Тільки особистий егоїзм примушує людину зловживати набутими знаннями й силою. Егоїзм, власне, є людською будовою, вікна й двері якої завжди розчахнуті для прийняття будь-якого гатунку гріховності в людську душу.

"Таємна Доктрина"

* * *

Молитва є дією, що облагороджує, коли виступає глибоким почуттям або подум'яним бажанням, що вихоплюється з глибини нашого серця заради блага інших, а не нас самих, і коли в нашій молитві геть відсутнє будь-що особисте й егоїстичне.

"Таємна Доктрина"

* * *

Дітям потрібно прищеплювати насамперед упевненість у собі, любовне ставлення до всіх, альтруїзм, взаємну поблажливість і, особливо, — звичку думати й міркувати самостійно. Варто обмежити суто механічну роботу пам'яті і присвятити більшу частину часу розвитку й вихованню внутрішніх почуттів, здібностей і прихованих сил. Ми повинні прагнути творити людей, вільних розумово, вільних морально, вільних від будь-яких забобонів і, особливо, вільних від егоїзму.

"Ключ до теософії"

* * *

Відшукуй Шляхи. Але будь чистим у серці, перш ніж почати свої мандри, о учню! Перш ніж ступити крок, навчись відрізняти істинне від неістинного, скоромирущі від прийдешнього. І навчись понад усе відрізняти науку розуму від душевної мудрості, "Науку Ока" від "Науки Серця".

"Голос мовчання"

* * *

Досить... Приготуй себе, адже тепер на тебе чекають самостійні мандри. Вчитель може тільки вказати на шлях. Сам Шлях один для всіх, засоби для досягнення мети повинні мінятися з кожним подорожнім.

"Голос мовчання"

РОЗДУМИ ПОСТМОДЕРНІСТА

Цей трактат писався спочатку в формі нотаток. Його автор, відомий український художник-абстракціоніст, прагнув пояснити самому собі й читачам (із кола друзів) систему своїх знаків, символів та метафор. Але, звичайно, виразити у словах ті невербальні поняття, якими оперує абстрактний живопис, неможливо. Цього ще нікому не вдавалось зробити. Не вдалося й О.Дубовику. Натомість з'явився естетичний трактат, який, безперечно, має чималу цінність, оскільки він є першою на Україні спробою осмислити досвід тих художників, яких тепер називають сумарно постмодерністами. Читач знайде тут усі основні положення, на яких будується їхній світогляд, витоки їхніх художніх смаків та уподобань. І насамперед, слід зазначити те, що на відміну від своїх "попередників", авангардистів 20—30-х років, вони остаточно відмовились від ідей прогресу в житті та мистецтві. Для типового постмодерніста, і для О.Дубовика зокрема, прогрес, розвиток по висхідній — лише ілюзія. Реально існує варіювання і вічне співіснування усіх форм образної думки. (Звідси — сама назва трактату: "Палімпсести".) Принцип повторюваності й сумісності відроджує на новому рівні еклектику. Вона стає стилем художнього мислення, якому властива стилізація, схильність до "цитування", запозичень, алюзій, переінакшення відомого. Західні критики багато пишуть також про "тривогу постмодернізму", навіяну відчуттям вичерпаності історії, естетики, мистецтва, про стан тривожності, притаманний особистості, яка усвідомлює, що "все вже було", що "все на світі умовно", а це майже те ж саме, що й ота класична думка про марноту марнот. Єдиним порятунком для душі постмодерніста стає психологія, у якій він знаходить все необхідне для самовиправдання, для підтвердження того, що його творчість має якийсь сенс, якісь глибинні корені, причини і витоки. І тому, на відміну від багатьох авангардистів 20-х років, які вбачали в психологізмі щось "реакційне", теперішні їхні "спадкоємці" обійтися без нього просто не можуть. Художника-постмодерніста вже не задовольняє саме почуття естетичної насолоди, ним володіє пристрасть до психологічних міркувань, пояснень, коментарів, всіляких "філософських обгрунтувань" і "концепцій". Без такого словесного супроводу їхні твори ніби й справді втрачають щось дуже суттєве. Художник-постмодерніст це водночас і філософ, і психолог, і культуролог. Його треба не лише бачити, а й слухати.

Отже, послухаймо й ми, що говорить О.Дубовик про мистецтво нашого часу, його шляхи, ілюзії й досягнення. А послухати тут є що, бо все це говорить художник, якого нерідко називають патріархом українського абстракціонізму.

Анатолій МАКАРОВ

Олександр ДУБОВИК

ПАЛІМПСЕСТИ

Палімпсести духу... Двадцять дві літери, що повелівають повітрям, водою, мудрістю, примиренням, благодаттю, гнівом, чи буква "каф", яка повеліває життям і створила сонце у світі, середу — в році, і ліве вухо — в тілі... Афішна тумба з клаптиками символів, слів, закликів і застережень. Наклейки, письмена, руни, піктограми, кодекси, лики героїв, зірок, тиранів із підозріло проступаючими плямами — палімпсест людства. А під ними глухі дошки безумовного. І щоб цей величезний літургічний текст, де крапки і пропуски мають не менше значення, ніж цілі розділи, не був зірваний і віднесений, він прибитий до дощок пірамідами, мавзолеями, храмами, телевізійними вежами й хмарочосами. Світ банальностей, які стали істинами, і істини, які стали банальностями. Де історія мистецтва — історія інтонацій однієї і тієї ж метафори. Де "світ існує, щоб увійти в книги" (Малларме) — словники племені. Містичний календар із зубочисток і сірників, гексаграми з 64 фігур до 64 фаз нікому не потрібної дії чи процесу. Будь-яке надання переваги — забобон, але забобон — найміцніша плита, на якій може бути побудований маленький затишний будинок... Ну і потім кожна брама побудована тільки для тебе...

1. ТРОХИ ПРО "НЕІСТИНИ"

Цей пунктир глав, які йдуть далі, уявляється мені необхідним з точки зору цілісності викладу, навіть якщо доводиться говорити про речі загальновідомі.

Адже ж ми знаємо, що незайманого снігу не буває, по ньому неодмінно хтось ходив, і на всіх вершинах, безумовно, хтось побував, а на горезвісних "вершинах духу" існують навіть цілі поселення, а ще вище: "ау!" — самітні пустельники. І вже, звичайно, все можна пояснити і "ув'язати", варто тільки піднатужитися і набратися терпіння. І вже, звичайно, візьме гору Декартове: "Уточнюйте поняття, і ви позбавитеся помилок". Велично і сумно. Що значить уточнити поняття? — Звільнитися від зайвого. Що зайве? — Взаємозв'язки. В усякому разі, "несуттєві". Отже, ми можемо дійти до задовільної формули, але в ній "істина" випарується, оскільки перестане бути відкритою системою, бути частиною якогось більшого континіуму, з його широким охопленням. А з іншого боку,

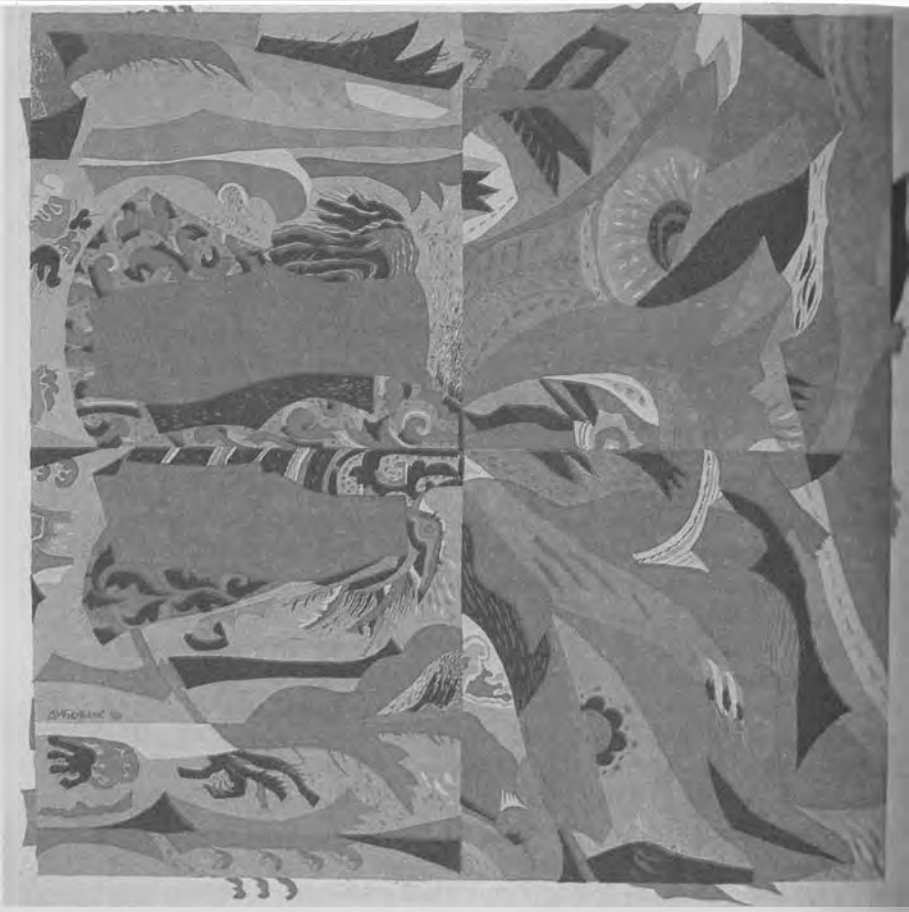

Цикл "Тріумфатор". Папір, гуаш. 40 х 40. 1990 р.

"істина" як щось невизначено широке не може бути "істиною". Вона повинна бути багатозначною, але будучи багатозначною — не буде "істиною". Мова може йти тільки про "достатність" чи про щось "підходяще". Це інструмент і сигнал із царини принципово непізнаваного. Межові камені на грані цього непізнаваного, а не на грані непізнаного. Вся справа у взаємозв'язках, у нюансах, так би мовити, ясність підозріла, метаморфози непередбачувані. Але ці "неістини" можуть бути міцно збиті всередині, в єдиний і малосуперечливий організм. І тоді ми в застосуванні до мистецтва говоримо про індивідуальність, яка і є, так би мовити, "світовим рівнем", а не набором якихось "стандартів" виконання і подачі, що теж може бути важливо. Отже, горезвісний "Храм". Але всупереч існуючій максимі: "...Навіщо дорога, якщо вона не веде до Храму?" правильніше сказати: "До храму взагалі нема доріг, більше того, вони роблять такі завитки, щоб навіть випадково до нього не наблизитися". До "Храму" ведуть невидимі доріжки, заплутані і кружні стеж-

ки, кожен у міру своїх сил пробиває їх сам, тому що той, хто в Храмі, говорить тільки з тобою, якщо захоче. А багато із тих, що бредуть по дорозі, навіть і не підозрюють про існування чогось подібного. Так що ж — вершина? "Жити на вершині голій, писати прості сонети"... Ні — стежка. І не варто, мабуть, притримувати шапку, дивлячись угору, адже не ясно, чи це вершина, чи еквілібристика слів і понять, промова у першу середу великого посту, коментарі до коментарів, до ненаписаного тексту.

2. ДЕЩО ПРО ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

Від Георгія лишилося небагато. Кілька фраз. Але цікавих: "Нічого нема, оскільки нічого не можна пізнати. Коли щось і можна пізнати, то не знайдеться здатних це зробити. Коли знайдуться ті, що пізнають, — це знання неможливо передати". Цю ідею повторив Платон у "Тімеї". Перші дві фрази у руслі традиції багаторазово стверджувалися і спростовувалися. Але третя — дещо інше. Через плечі поколінь він заглянув до нас, визначаючи межі людських "Вед". Ну що ж... Пласт культури і історії — безмежна царина, в якій усе взаємопов'язано, навіть події, що відбуваються на великих віддалях одна від одної, в цивілізаціях, що не контактують безпосередньо між собою. Нема сюжету, котрий не мав би традицій, і кожне слово ховає корені в темряві часу, будь-яке філософське твердження багаторазово переосмислювалось і заново формувалось. Навіть побіжно щось сформувати — завдання безнадійне. Таким чином, займаючись якоюсь проблемою, ми завжди співвідносимо її з усім "клубком". (Спенсер: "Наше знання схоже на кулю, чим більше пізнаємо, тим більше точок зіткнення з невідомим".) Потягнувши за будь-яку нитку, ми витягнемо неодмінно весь "клубок", але аж ніяк не окрему нитку. Це і є "людський вимір", через нього і за допомогою його ми здійснюємо наше "пізнання". "Пізнання", яке може бути необмеженим за об'ємом, але завжди несе в собі людські "пріоритети", способи сприймати через наші органи чуттів, навіть якщо ми передовіряємо їх приладам. Навіть найбільш "об'єктивні", так звані "фундаментальні закони", ми розташовуємо в логічному взаємозв'язку, не передбачаючи існування іншої логіки, де ті ж закони виступлять у ролі інших важелів, у інших процесах. "Це знання неможливо передати". А що стосується мистецтва, то всі революції і повернення, що відбуваються в ньому, при ближчому розгляді, не виходять за рамки "людського виміру" і не позбавлені життєбудівних завдань. Ми міряємо простір людською мірою: палець, долоня, голова, лікоть, стопа і т.д. — основа всіх канонів. І навіть метр, "об'єктивний" метр — усього тільки крок. Ми ділимо час на століття — гіпотетично ідеальна тривалість життя. У нас

"рубіжна" свідомість: в особистому плані дати 30, 40, 50 і т.д. років, у суспільному — рубежі століть (кінець і початок). Ці відрізки часу — періоди найбільших культурно-технічних ривків. Нам [illegible] здається, що за вигаданою нами ж межею повинно відбутися щось інше, незвичайне. Один із прикладів — "міфологічна" свідомість. Вона "міфологічна" насамперед тому, що визначена цією людською мірою. "Пізнання", витягуючи нитки з "клубка", створюючи дискретний світ, все ж таки не може відтворити цілого. Людвиг фон Берталанфі був правий, заявляючи, що "ціле більше складових його частин, оскільки включає взаємозв'язки". Розклавши ціле на частини, не можна зібрати його знов. Учення Вернадського і Шардена сприймається як романтичний порив, відблиск минулих епох. Пошуки цілого — історія всієї культури. Ну що ж, це плата за розум: одного разу викинута з "цілого" в результаті шарденвіської "рефлексії", людина безперервно шукає шлях назад, "конструюючи" світ у спробі усунути і звергнути страх "небуття". Релігійне почуття(за Фромом) — це "пошуки орієнтирів і об'єкта поклоніння". І всі філософські системи і релігії — продукти релігійного почуття "людського виміру". Ціле — це і "розум", і "порив", і "дао", і "саторі", і "нірвана" і т.д. Воно невловиме, якась невидима країна. Щось таке, що вислизає, але все ж таки дає знати, що воно є. Воно перебуває в глибинах архаїчної свідомості, що формувалася близько 8 млн. років, у порівнянні з якою "цивілізація" — мить. Про "архаїчну" свідомість сказано багато парадоксального, глибокого, вишуканого: і "тотальний міф", і "архетипи", і "тотальна сексуальність", і "любов і голод", і "жадоба влади", R-комплекс і т.д. В цьому випадку несуттєво, як визначається цей материк, важливо вловити поклик, пристрасть, відчай його адептів чи, інакше кажучи, "енергію", яку він випромінює. Поняття, безумовно, невизначене, але це, як у дзені: що визначене, те вже не існує. Для мистецтва важлива пульсація саме цієї "енергії", без неї воно несправжнє. Мистецтво тим самим вище за філософію, оскільки включає її в себе як частину цілого. "Людський вимір" — це, по суті, "полісне мислення", тільки у великих масштабах. Мистецтво — виключно людський світ, єдине істинно людське начало в універсумі.

3. "ПСИХОЛОГІЗМ"

"Психологізм" — смертельний гріх для нового мистецтва. Синонім філістерства, конвенціональності, анекдотичної дидактики, "літературності", так би мовити, спекуляції на "вічних істинах" і т.д. Все це сковувало виразні та інтелектуально чисті і могутні засоби: колір — тільки колір, форма — тільки форма.

"Мистецтво повинно бути втіленням ясності, повинно бути апо-

Цикл "Тріумфатор". Папір, гуаш. 40 х 40. 1990 р.

геєм роботи інтелекту", — говорить Ортега-і-Гассет. "Зараження станами психічними є актом несвідомим", "сльози і сміх є звичайний обман". Але ж мова йде не про зовнішні прояви внутрішніх станів, і не про "зараження" ними глядача, а про глибинні корені цих станів і незнищенність їх, більше того, неминучість цієї внутрішньої єдності, необхідної для виживання популяції Homo Sapiens. Приклад "дегуманізації" Ортеги-і-Гассета: біля тіла померлого знаходяться дружина, репортер і художник. Дружина — найближче коло, звичайно, у відчаї (це психологізм), репортер — у другому колі, спостерігає за подією, помічаючи деталі, щоб розповісти про них читачам і викликати їх співчуття. Художник же стежить за тим, що відбувається, з позиції зовнішнього, незацікавленого спостерігача, фіксуючи лише колір, форми, ритми і т.д. Він "дегуманізований", очищений від переживань, і все, що відбувається, — тільки привід для роботи його інтелекту. Чи здійсненно це? Вже не кажучи про те, що будь-яка смерть не лишає

нас байдужими, оскільки це стук і в наші двері, але хай так, — все стерильно. Що ж відбудеться при пластичному втіленні всіх цих спостережень — в абстрактному, чистому? Туди проникне чорний колір, білі простирадла на дзеркалах, ритми схилених постатей, мигтіння свічок, так звана "атмосфера", і в результаті з "чистого" твору будуть еманувати смуток і пригніченість, незалежно від "чистоти" засобів. "Психологізм" незнищенний. Перший його рівень — біологічний: настороженість, страх, задоволення, почуття безпеки, настроєність вестибулярного апарату на вертикаль і горизонталь, "периферійне" бачення, що відзначає будь-який рух поза полем зору, і багато іншого, без чого людина не могла б уціліти. Наступний рівень — міфологічний. Світ космогонії, світобудівних завдань, обмежень, табу, сакральних таїнств, обрядів, культів і т.д. Це світ суспільства, яке захищає свою цілісність, свій "мітгард" перед загрозою вторгнення ворожих сил, світ, що не знає поділу на суб'єкт і об'єкт, неіндивідуалізований. Групова свідомість, свідомість "роду" тут домінувала. Рівень архаїки. Потім — цивілізація, — наростання індивідуалізації, суб'єкт і об'єкт вже виразно протистоять один одному... І інше, і інше... Але вся справа в тому, що і в індивідуалізованій свідомості глибоко закріплені результати міфологічного мислення. Це і є джерело горезвісного "психологізму", що одягає будь-яке нове явище в шати асоціацій і метафор. Вся суть у тому, куди вони звернені: до зовнішнього світу понять чи до більш глибокого шару накопиченого досвіду. Важливі не поняття, а вектор сил, що вказує на джерело енергії.

"Психологізм" — домінанта "людського виміру", система дзеркал і багатократних відображень, вібрацій темних глибин, нестійких і незбагненних. "Тільки дзеркалу дзеркало сниться..."

4. ЗОВНІШНІЙ І ВНУТРІШНІЙ РІВЕНЬ

Версії, єресі, силогізми, апокрифи, діалоги, тіні передбачають протилежний знак і тим утверджуються. Неперебутний дуалізм не обминув і мистецтва. Необхідно прийняти два рівні: зовнішній і внутрішній, інакше нічого не можна зрозуміти ні в самому мистецтві, ні в його становленні, ні в його суперечностях. Грань між ними важко вловима, а проте осягається почасти розумом, але частіше інстинктом. Корені цих рівнів у глибинах акцентуйованої особистості, в генетичній основі інтро- і екстравертної орієнтацій. Про це нижче, а поки що — про зовнішній прояв цих схильностей. Ряд сучасних дослідників, стикаючись із позірним різноголоссям ідей і індивідуальностей, схильні розділяти мистецтво на "те, що ставить проблеми" і "луна-парк". Розважальне шоу, винахідництво, іронія, абсурд, підкреслена еклектичність, гра поз,

Цикл "Фантоми". Папір, гуаш. 40 х 40. 1990 р.

зміна орієнтирів, агресивна соціальність, готовність до метаморфоз, незакріпленість, неконвенціональність, відверте блазенство — все в одному потоці. А чи в єдиному? Шопенгауерівський принцип: чим людина є і чим уявляється, діє безвідмовно, тихо і невидимо. І можна побачити справжні причини "дійства". Часом — у дрібниці, у підписі на полотні, який говорить і про істинність енергії і жесту, про мотивування пози. Багато вказує на рівні понятійності, якщо це мистецтво "інтелектуальне", і на справність свободи виразу в "експресивному" варіанті. "Діонісійська" і "аполлонівська" основи відповідають і фізіології, адже в головному мозку логіка і емоції (відчуття) "розведені" в різні півкулі. "Хто звик судити і оцінювати за підказкою почуттів, той нічого не розуміє в логічних умовиводах, тому що прагне проникнути в предмет дослідження з першого погляду і не бажає досліджувати засади, на яких він базується. Навпаки, хто звик вивчати засади, той нічого не розуміє в доказах почуття, тому що шукає, на чому вони грунтуються, і не здатний

охопити предмет єдиним поглядом". (Паскаль, "Думки".) Але в тому і в іншому випадку можуть бути внутрішній і зовнішній рівні і вододіл між ними проходить в іншому місці. Це мистецтво для себе і мистецтво для інших. У першому випадку, це глибоко внутрішня мотивація, потреба пошуку основ не для понятійно-духовного становлення (що також важливо), а для досягнення гармонійного стану даної людини, те, що іноді називають незрозумілим словом "щастя". Гармонійність — це існування в "цілому", в універсумі, без втрати своєї "одиничності". Гостро і суперечливо усвідомлюючи їхню непоєднуваність, ми віддаємо перевагу то одному, то іншому. Суперечлива єдність, незбалансованість, впевненість у хисткості всіх позицій і ідей, відсутність наріжних каменів, неясність загальної концепції і, незважаючи на це, відчуття "включеності" у потік "історичність", торжество принципу "тепер", "зараз". Внутрішній рівень зорієнтований на "духовну вертикаль" людини. Вона вступає в життя з "набором" генетичних передумов. Це вже готова "даність", і все наступне "виховання" — тільки корегування "набором" "хотінь" і можливостей їх здійснити. Все це може трактуватися як завгодно: як "сексуальність" (з наступною сублімацією), як "жадоба влади" (тобто просто "бути") і т.д. Але, скоріше, це традиційний уже "життєвий порив", що має велику біологічну енергію. Звільнення цієї енергії дехто і називає самовираженням, але це не зовсім так. Самовираження — більш глибокий і непрямий процес, що одягає часом багато масок, які утверджують одне — єдність суперечливих начал — "Я" і "універсум". Ця взаємна рівновага, тільки "Я" — руйнування, тільки "універсум" — загибель "Я". Вертикаль виростає з біологічних основ, через усвідомлення "Я" як частини "універсуму" і виявляється в спрямуванні до трансцендентного, причетності до загального, до ноосфери, врешті. Цей рух по вертикалі не передбачає ентропії "Я", скоріше навпаки, це рух до рівнозначимості.

Два слова про іншу іпостась — зовнішній рівень. Це жонглювання, розкованість засобів, здійснення "ігрових" потенцій, коли у "грі" знімається напруга, відбувається зниження "серйозного" до свого рівня і для себе. Це необхідне постійне перетрушування "багажу" культури, обмацування, дослідження на предмет "придатності". В результаті створюється нова конвенція, що "перетікає" у внутрішній рівень. Щоправда, ця "гра" не така вже й безпечна.

Іще два слова. Цим двом рівням відповідають і два поняття: майстер і художник. Художник не обов'язково майстер і навпаки. Якщо відбувається збіг, ну що ж... Але найчастіше ні, адже справа у внутрішній мотивації, зорієнтованості чи що. Якщо майстер, насамперед, думає про те, *як зробити*, то художник — *як виразити*,

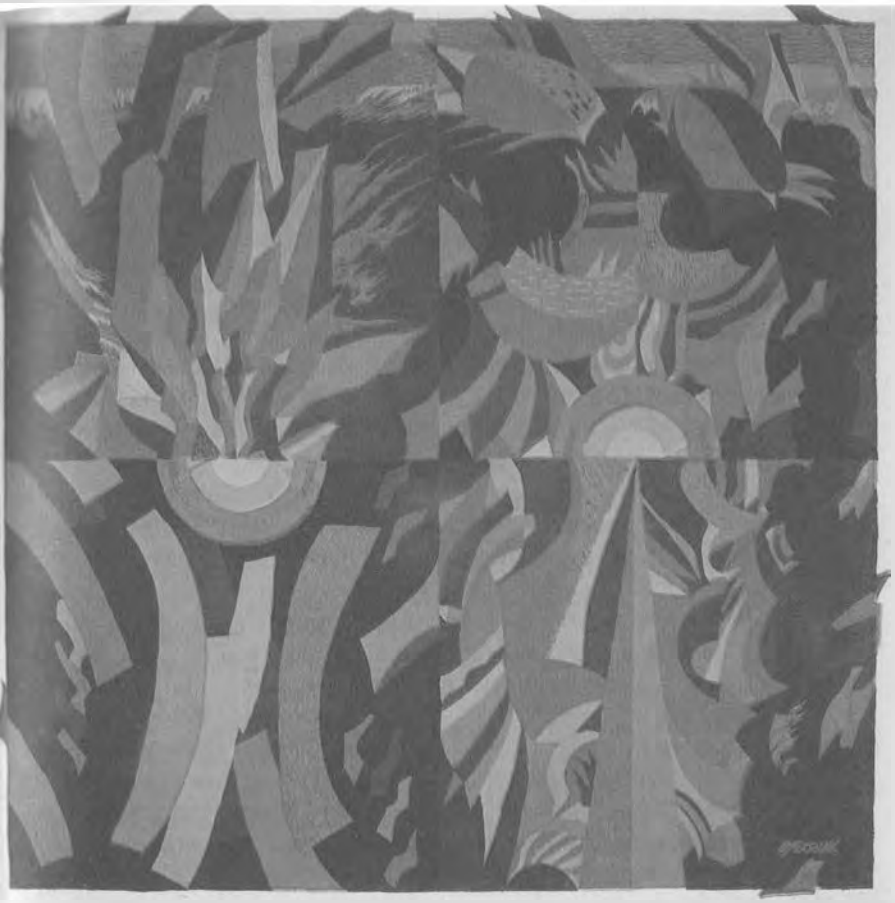

Цикл "Фантоми". Папір, гуаш. 40 х 40. 1990 р.

у одного за спиною хтось такий, що спостерігає і оцінює, у другого — нема. Майстрів, що вміють "підкувати блоху", дуже багато, художників — одиниці. Але я, звичайно, не схильний недооцінювати уміння, вся справа в цій невловимій грані...

5. АКЦЕНТУЙОВАНІ ОСОБИСТОСТІ

(тобто люди, які мають яскраво виражений психічний склад)

І внутрішній, і зовнішній рівень мистецтва необхідно закорінений у конкретних особистостях, схильних бачити світ певним чином. Це акцентуйовані особистості: демонстративні, педантичні, ті, що застряють, збудливі, дистимічні, емотивні та ряд інших. Але цей ряд не безмежний, як не безмежний і сам набір психологічних рис. Все велике в культурі створили акцентуйовані особистості. У

кінцевому підсумку, це вирішальна ланка, той реально діючий суб'єкт, котрий здійснює універсальну ідею "людського виміру".

Будь-яке творіння — це не лише сповідь творця. Ортега-і-Гассет у своєму есе "Що таке читання?" приводить цікаву ідею: читання — це не дослідження розвитку сюжету, поліфонії тем і характерів, чогось, що можна назвати "знанням" твору, а розкриття того, чого автор не сказав з якихось міркувань, або це було для його часу настільки очевидним, що говорити не було сенсу. Читання, таким чином, — це виявлення рівня очевидностей іншої епохи і прихованого підтексту. Це стосується, передусім, філософії. Перш, ніж вивчати філософську систему, слід спитати, що за людина її автор, що спонукало його так думати, що він приховує, — може, навіть психічні травми, загублені в лісі його життя. Всі інші "послідовники" творять догму.

З точки зору палімпсестів розвиток несуттєвий, позаяк у знанні є конкретні носії, зв'язок між якими складний і дуже умовний, це свого роду корпускули, що складають тканину "тонкої матерії". У цьому плані всі філософи і школи — наші сучасники, тобто існують в "тепер" — у цьому основоположному принципі палімпсестів. Гегель, Епікур, Лао-цзи, Кант, Спіноза, К'єркегор, Бергсон, Сартр, Маркузе, Хайдеггер, Гуссерль, Рассел, Пірс і безліч інших у переважній мірі прилучаються до якої-небудь групи із виразним психічним складом і тим самим здійснюють власну "акцентуацію". Все це трошки кумедно, як гоголівський поділ людей на "товстих і тонких", але, я гадаю, слід зняти надмірний наліт "серйозності" з людської діяльності і побачити, які дива творять з нами "людський вимір" і "акцентуація" і яка справжня ціна всіх "залізних" доктрин. Та й до того ж ідея дерева — у гілках і листі, а не в стовбурі. І цікавіше, щоб не сказати корисніше, подивитися на дім, який будується, знизу, з підвалин, ніж зверху, — де ландшафти навкруги і прірва під ногами.

Антропологізм старий як світ і традиційній філософії уявляється наївним, але надто вже підозріла пристрасть, що приховується за абстрактними категоріями, надто вже заповзятливо тримають один одного за бороду філософи, надто вже швидкі на розправу з неугодними, надто вже принципово непримиренні позиції. За Хайдеггером, "філософствувати" — значить прагнути вижити. Це горезвісний айсберг із теорією у верхній частині. Звичайно, за практичного методологічного осмислення проблеми відразу постане маса питань: що таке суб'єктивність і як вона може "наростати"? Та й до того ж, вона не лежить на поверхні і виявляється в багатьох ознаках. Ну що ж... Все це лише привід до роздуму. І вже, звичайно, педант може захопитися ідеями, скажімо, екзистенціалізму чи пер-

сонализму, а збудливі особистості, скажімо, — феноменологією Гуссерля, але все-таки це буде трохи не екзистенціалізм і трошки не феноменологія. І хоча поріг між акцентуйованими особистостями ледве помітний, умовний, рухливий і трактується в досить широких межах, я вважаю, що і фізичні параметри різними особистостями сприймаються по-різному (зрозуміло, стосовно мистецтва). Скажімо, комплекс простір — час і колір. Звичайно ж, крім принципу "акцентуації", діють такі могутні підойми, як суспільство, традиція, середовище, але, мені здається, цей принцип все ж є вирішальним, особливо в мистецтві. "Справа не в дорогах, які ми вибираємо, а в тому, що всередині нас щось примушує вибирати дорогу" (О'Генрі).

6. МНОЖИННІСТЬ ПРОСТОРІВ, СУГЕСТИВНІСТЬ

У мистецтві всі концепції часу існують одночасно, і жодна з них не архаїчна. У літературі простір-час ретельно вивчається (Гоголь, Достоєвський та ін.), чого не скажеш про мистецтво образотворче. Звичайно говорять про простір, не пов'язуючи його з часом. Я гадаю, певний спосіб сприйняття простору-часу внутрішньо притаманний певним різновидностям акцентуйованих особистостей. Надмірна "об'єктивність" науки прагне приватне звести до загального, для неї приватне ніби не існує. Акцентуація і є приватне. "Народ" існує в уявленнях проповідників, політиків та етнографів, а по "містах і селах" перемішуються істоти з різним сприйняттям оточення. Наш зір "зацікавлений", сприйняття відбувається в дуже вузькому "спектрі": одяг, прикраси, книги, марки машин і т.д., решта вислизає. Світ дискретний, роздроблений, похапцем розчленований принципом "зараз", але дуже спотвореним. Наш простір багатовимірний. Ми одночасно і бачимо, і чуємо, всі органи почуттів "у роботі". Але й це півсправи. Одночасно ми "нашаровуємо" минуле на сучасне і співвідносимо його з майбутнім, мову випадково почуту сприймаємо як таку, що колись уже була. Родова пам'ять, настрій, вік, навіть стан здоров'я коректують сприйняття до непізнаваності. Той же факт увечері бачиться інакше, ніж уранці. А культурологічні ремінісценції?! "Людський вимір" здатний піднести нам будь-які сюрпризи. Тому "бальзамом на душу слова св.Августина: "Смерті немає, оскільки минуле минуло". Або: "Нема минулого і майбутнього, є тільки сучасне минулого і сучасне майбутнього". Жалі й надії весь час перебувають на гребені сучасного, яке мчить і не зникає, "тепер", "зараз". Це єдина мить, яку ми спроможні відчувати і звичайно не помічаємо, турбуючись про те, чого може і не бути. Мистецтво утвердилося і стало необхідним саме в силу своєї багатовимірності, здатності породжувати все нові й нові

Цикл "Фантоми". Папір, гуаш. 40 х 40. 1990 р.

асоціації, як і природа. Слова Валері про багатозначність, як умову тривалого існування твору, про здатність його перевтілюватися в нових умовах і в очах іншого покоління, справедливі лише частково. Багатозначність у картині одвічна, хоча б тому, що мить зупинена рамою і стала, таким чином, позачасовою сутністю, і внаслідок цього з твором можуть відбуватися подальші метаморфози. Художники минулого були б вельми здивовані сучасним трактуванням їхніх творів. Картини починають жити своїм життям, у них своя доля, і нове покоління бачить їх уже в іншому культурологічному контексті.

Ідея Валері могла виникнути тільки в рефлексуючій свідомості сучасної людини нашого часу, чим вона й цікава.

Багатозначність літератури — це, насамперед, деяка недомовленість, провокування читача і "замітання слідів". І для цього існує багато прийомів. Але головне, — нова роль читача, а також і глядача (в образотворчому мистецтві). Він урівняний у правах із автором і

О.Дубовик.

повинен проходити свою половину шляху. Багатозначність мистецтва — це множинність просторів. Розповідь у часі — "житіє", Боттічеллі. Одночасність численних подій — Босх. Одночасність станів — Шагал, дискретність — Раушенберг. Один простір в іншому — хеппенінги і т.д. Часова концепція, що виявляється у протиставленнях: "річ — субстанція", "час — позачасова сутність". Це ніби ущільнена нова реальність, наділена власним життям і взаємозв'язками. У моєму варіанті: це зміщення, розриви, отвори на різну глибину, співіснування великої кількості станів, часом протипоставлених; палімпсести — сліди минулих подій, ідея часу. У класичному мистецтві час є засобом: він ототожнюється з хронологією, переважним принципом будь-якої класифікації. Однак існують інші часові співвідношення, інші часи, де замість послідовної зміни подій відбувається їх нагромадження, накладання, наслідування, співіснування, повторне поглинання. Це час палімпсестів. Це сугестія.

7. КОЛІР

Про колір, роль його, значення, можливості, концепції, фізичні параметри, доповняльність, колірні "круги", "конуси", "піраміди" та ін. сказано досить. Тут мова піде про співвідношення його з "людським виміром", а конкретно — на рівні акцентуації. Підстави

для таких зв'язків є, в усякому разі, ця ідея може допомогти розібратися в ряді забобонів і небезкорисна при навчанні, оскільки стає ясніше, чому і як потрібно вчити, сприймаючи учня як особистість.

Трохи про забобони.

"Гарно за кольором", "почуття колориту", "вишуканий", "культурний", "відібраний" колір. Все це нічого не значить. Все залежить від системи сприйняття. Що природно в системі колір-предмет, не годиться в системі колір-середовище, і тим більше в кольорі-емоції. Колір-структура ніяк не зблизиться з кольором середовищем.

Колір-предмет. У філософському плані це високий ступінь "об'єктивізації" світу, суб'єкт сприймає його як "не я". І він його конструює заново із частин, намагається "пояснити", "відобразити" як щось таке, що лежить поза ним, але, пам'ятаючи про дні творіння, особливе задоволення відчуває від перетворення хаосу в нову цілісність. Така людина говорить: "Я творець!" Щоб групувати, необхідний центр; в даному випадку не має значення, на яких принципах він організується, чи то на основі сюжету, розгорнутої розповіді "житія", чи ієрархії предметів і аксесуарів, на "перетіканні" ритмів, на малюванні на продовженнях і т.д. Цей центр формується за допомогою різних композиційних схем: круг, трикутник, трапеція та ін. І плюс до всього, — ще й ствердженням краю полотна кулісами чи ілюстрація важкою рамою. Все це необхідно для того, щоб утримати окремі предмети в рівновазі. І колір також служить тій же меті. Він повинен бути локальним, оскільки кожний предмет — це самостійна сутність. Але, об'єднуючись, ці сутності повинні утворити центр, як точку відліку, як спосіб виявлення найбільш суттєвих і важливих моментів твору. Тому найбільш інтенсивні кольори звичайно розташовуються поблизу цього центру, виділяючи важливих персонажів і виражаючи символіку, таку різну в різних культурах.

У системі колір-предмет він найчастіше буває інтенсивним, без рефлексів і валерів; чорний, сірий і білий кольори розглядаються саме як колір поряд з усіма іншими. Повітряна перспектива не справляє помітного впливу на колірну насиченість і локально-предметні характеристики.

У міру руху до кольору-середовища з'являються рефлекси, але ще не валери, тому що валери належать середовищу, а рефлекси — предмету.

Рефлекси "розбивають" предмет, і тому потрібна нова цілісність, і тут на перший план виступає колір у його культурній іпостасі. Що це таке? Колір на палітрі має межі інтенсивності: кож-

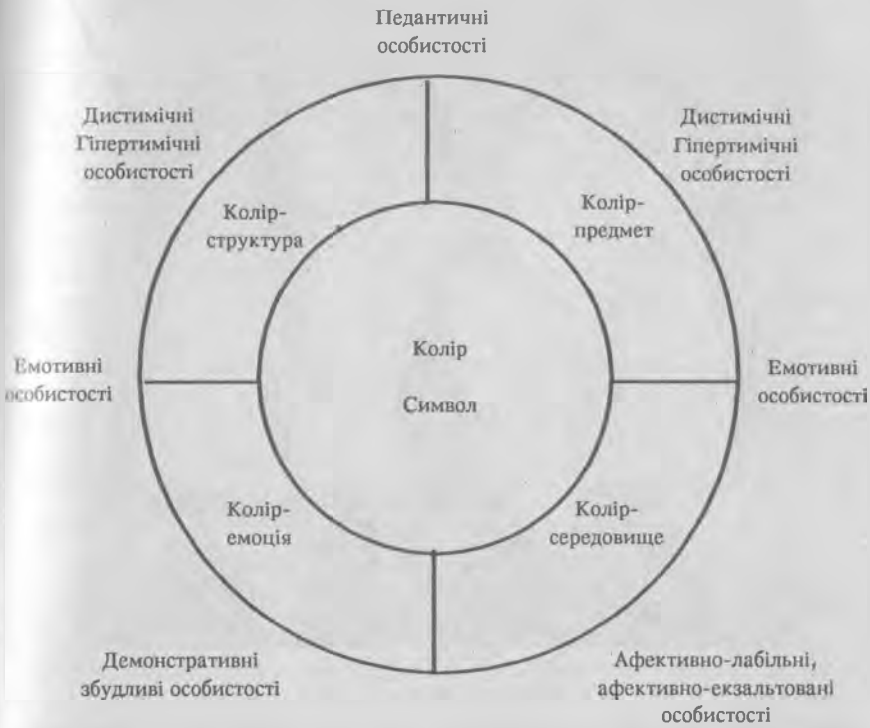

ний червоний не може бути "червонішим", що можна сказати й про інші кольори. Таким чином, можливості фарб обмежені, і їх важко посилити навіть при застосуванні "принципу доповняльності кольорів", а при зростаючому значенні повітряної перспективи "форсувати" колір немає необхідності. У "культурному" кольорі згармонованість завжди ставилася вище насиченості. Він "притискувався", готувалися кольорові грунти, об'єднуючі "пасти", певні умовні "кольори" (суміш білил, вохри, вохри червоної, чорної), які додавалися до всіх фарб.

Це досить широко розповсюджена практика. У міру просування до "середовища" тональні межі поступово звужувалися, чорне і біле поступово зникало, тому що був необхідний деякий "запас" інтенсивності і тону.

І, врешті, — *колір-середовище.* Це одвічна установка на цілісність, рівнозначність і рівновагу частин. Це — "світ у собі", це стан, настрій, "вібрація" в унісон чи в противагу світу. Творець,

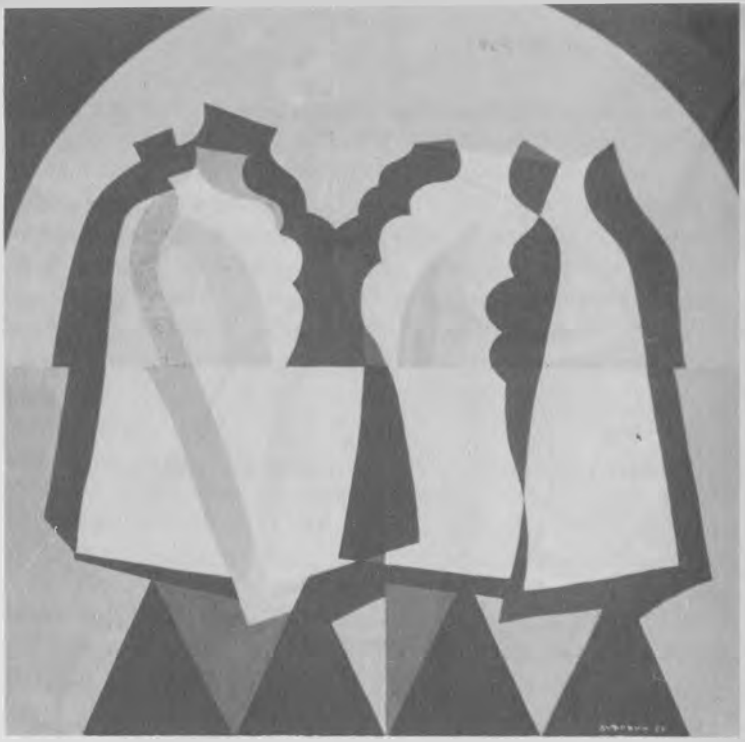

Цикл "Гості".Папір, гуаш. 40 х 40. 1989 р.

який не відчуває себе творцем, а тільки інструментом, що відображає надчуттєве буття. Перспектива поступово "гасне", і утверджується площина. Але це площина особливого роду, де нема ієрархії предметів, де будь-яка ділянка полотна повинна бути рівно "напруженою" і однаково "опиратися погляду" (що особливо цінувалося). Це царство валерів, які вільно блукають і в небесах, і в деревах, і в постатях, вони не прив'язані до форми. Колір "притиснутий", будь-який "грубий" мазок сприймається як "варварство" і "несмак". Зрозуміло, колірна інтенсивність може зберігатися, але принцип лишається незмінним. Біле, чорне, сіре сприймається як "неколір". І те, і друге, і третє повинно бути ледь-ледь забарвлене. Тепло-холодність — бог! Принципова відсутність центру.

Моне, Поллок, Вольс, Горкі — різні часи, різні мотивації, але художній принцип той же. І зовсім не випадково виникли спочатку білі, а потім і "невагомі" рами, щоб потім зникнути цілком.

Колір-емоція. Це особливий світ. Світ емансипованої особистості, яка гостро усвідомлює свою "самість" і бажає бути там, "де бенкетують боги". Розуміння реальності як чогось підпорядкованого "Я", адже "Я" є деміургом і тлумачем її. Це тотальний бунт, але й одночасно відчуття стуку долі в двері, котрий

несе з собою щось доленосно-фатальне. Це передчуття несподіваного. Таке передчуття породжує особливий стан і особливе відчуття кольору, — принципово інше, ніж у варіантах кольору-предмета і кольору-середовища. Колір стає лише засобом вираження емоції, він нестримний, підкреслено нелогічний, сповнений пориву і руху, в якому він то руйнує (експресіоністи), то утверджує площину (постімпресіоністи і, почасти, фовісти). Це бажання "іти до кінця", до вищої колірної виразності і напруженості. Гоген радив: "коли бачиш блакитнувате, пиши блакитним". У цій концепції середовище ще присутнє, але прагне заміститися принципом "колір — тільки колір" як єдиним засобом виразності, прагне до дисгармонії і неврівноваженості. Мова кольору-емоції — колірний контраст, ритм, жест, енергія, відцентрова сила, які ледве утримуються краєм полотна і, інколи, — чорним контуром. Такі різні і, як здається, несумісні художники, як Кірхнер, Нольде, Кокошка, Марке, Матьє, Аппель, плеяда абстрактних експресіоністів та низка інших, об'єднані загальним принципом "колір-емоція".

Колір-структура. Світобудівні завдання, нова реальність, світ чистих сутностей, чистих рухів і абсолютної статики. Метафізичне і психологічне розуміння кольору. Це світ тріад. Світ розширеного розуміння колірних контрастів, які присутні часом неявно або принципово ігноруються. Пульсуючий колір (Ротко), утвердження площини в динамічній колірній рівновазі (Ноланд), руйнування площини, парадоксальність просторів (Вазареллі). Валери відсутні, тяжіння до чистих спектральних кольорів, які наділені "значеннями". Знаковість, символіка, часом неявна, часом декларована. Поверхня чиста від фактур — естетика чистоти. Чорне і біле торжествують. Проблема тонального "запасу" скоріше наявна "за інерцією" — спеціально нею не цікавляться. Втілення міфа "високої цивілізації". Незвичайні формати, цілі "соти" із ряду об'єктів, площина прагне "перетекти" у простір у тримірному його розумінні. "Річ" прагне "померти" в концептуальному і кібернетичному мистецтві або перетворитися у "над річ" у мистецтві води, землі і т. ін., що означає бажання розчинитися в універсумі і, отже, не існувати.

І всюди колір одна з головних дійових осіб, навіть якщо заперечується (що теж певне утвердження). Він структурний, оскільки позбавлений опори в предметі. Це колір-споглядання, колір-ідея, колір нових сутностей.

Колір-символ. Це найскладніше в континіумі понятійному і найпростіше — в цілісному. Його можна розуміти, як мінімум, двояко: 1) символічно і 2) як енергетичний підпір "людського виміру". Ті чи інші кольори "обтяжені" символікою з часів неоліту,

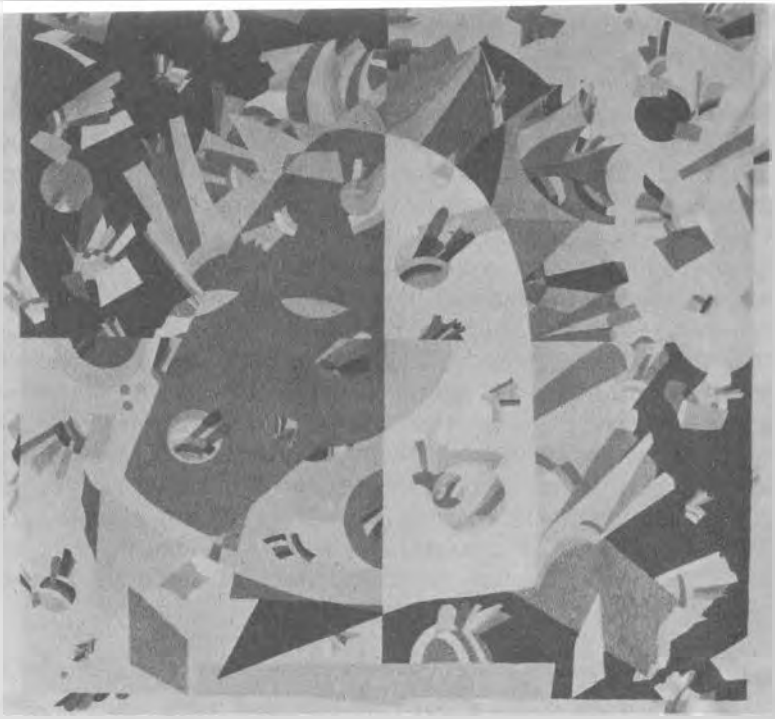

Цикл "Пегас". Папір, гуаш. 40 х 40. 1990 р.

різні часи і різні цивілізації наділяли чорне, біле, червоне, жовте, блакитне і т.ін. різними "значеннями", які в прихованій формі присутні в нашій психіці і зараз, прориваючись, наприклад, в символіці червоних і жовто-блакитних прапорів і т.ін. Усіма цими "закодованими" значеннями не можна нехтувати, вони діють спонтанно. Але є і колірно-суб'єктивне конструювання світу — нью-символіка, — хоч і не безумовна, але така, що несе в собі емоційний (Кандінський) чи інтелектуальний заряд (Мондріан). Футуристи "забарвлювали" навіть звук. Усе це говорить, насамперед, про те, що колірні екзерсиси поринають дуже глибоко у світ людської психіки, і цей світ психіки без кольору існувати не може.

Але все-таки головне не в цьому, а в другому значенні. Вплив цілого. Вплив "людського виміру". Енергія. У цьому кольорі-символі душа мистецтва. На яких би полюсах не перебували художники, щось примушує їх знаходити радість у творчості, щось рухає їхньою рукою, роблячи її жест нервово-напруженим, здатним виражати внутрішній стан краще за тисячі книг. Це людський міфологічний, якщо хочете, цілісний світ водить їхньою рукою. Це те, що ми називаємо просто — талант, і цей талант говорить мовою цілого.

Колір-символ універсальний і присутній у всіх інших

"іпостасях" як обов'язковий компонент, як енергетична, творча засада. Інтенсивність кольору, його кількість, взаємне розташування кольорових плям багато в чому диктує цей таємничий "підказувач".

На цьому "колі" акцентуації (с.173) будь-який художник може знайти своє місце. Та й навчати потрібно, виходячи з природних даних конкретної особистості. І дуже по-різному. Така методологія може застосовуватися, по-моєму, і до архітектури, і до скульптури, і до музики, і до театру, і до каліграфії, і до "почерку режисерів", можливо, і до літератури. Звичайно, з деякою своєю специфікою. Акцентуйованість сильніша за культурологічний пласт. Емоція сильніша за розум.

8. РИСУНОК

У цій царині така ж сила забобонів, як і в галузі кольору. Що значить уміти рисувати? Значить рисувати "правильно", з дотриманням пропорцій, навіть з деякими відхиленнями, але все ж академічно. А це всього лише рисунок-предмет, і якщо застосувати попередню методологію, то виявиться, що існує і рисунок-середовище, і рисунок-емоція, і рисунок-структура, — із завданнями, які в кожному конкретному випадку дуже й дуже відрізняються від завдань рисунка академічного.

Рисунок-предмет. Світ замкнутих самодостатніх сутностей, досконалість приєднується до досконалості, і виходить дуже велика досконалість. Світ статики. Оскільки й рух — тільки момент руху, предмети не видозмінюються в цьому процесі. Тріумф такого мислення, межа його — зображення коня на скаку з викинутими вперед двома ногами, а також розпластаними задніми, що практично неможливо. Але це уславлялося як надзвичайна творча свобода.

Є й такі зразки, коли рисунок діє навіть у межах цієї системи. В усьому є свої переваги. Глибока проробка форми, рисування на продовженнях, увага до деталей, енгрівська витонченість, перетікання ритмів рук і складок, доцентровість, інтерес до силуету, твердість контуру, внутрішній масштаб, дальове і близьке бачення і т.ін. — одне слово, арсенал величезний. І ні в якому випадку він не може ігноруватися.

Але й досить часте рисування "в точку", "в олівець", коли рисунок не відділяється від предмета і перебуває під контролем розуму.

Рисунок-середовище. Вирішення аркуша. Рівна опірність оку на площині всього аркуша. Рівна напруженість. Тональна тонка ор-

Триптих "Пророк". Полотно, олія. 150 х 150. 1990 р.

ганізація. "Вислизаючі" краї предметів. Краї — ціла естетика. Взаємопроникнення. Вимогливий інтерес до засобів, зокрема до твердості олівця. Тепло-холодність досягається за рахунок різного підбору такої твердості. Рух спонтанний, але ніби "гасне", поглинений середовищем. Силует відсутній, як і все, що не може вібрувати, змінюватися, перевтілюватися. Предмет постійно під питанням, компонуються не предмети, а простір між ними. Найчастіше це субстанціональна концепція часу. Інтерес до світла, світіння, недомовленості. Звичайно, в "чистому" вигляді це буває не дуже часто, тому що є й проміжні варіанти між сусідніми принципами.

"Рисуй бамбук і стань бамбуком..."

Рисунок-емоція. Ритм, енергія, жест, підкреслена спонтанність, автоматизм, випередження розуму рукою, характер, виразність, багатофазність руху, гіпербола, гра. Засоби не так важливі, важлива енергія, тому можливості засобів не економляться. Відношення до площини і масштабу різне, часто протилежне, для "виразності" все можна. Рука "доганяє" емоцію, робота в "чистий аркуш", тобто актуалізується необхідність "заповнити" його.

Рисунок-структура. Дистанція. Зважування. Рівновага чи ха-

ос, але все одно тверде відчуття товщини аркуша, тобто глибини, на яку можна в нього "зануритися", не руйнуючи його остаточно. Тепло-холодність. Рівень глибин. Ясність і відібраність тону. Стримана арабеска, як дефініція структури. Вертикаль, горизонталь, якщо й не помічені, то приховано припускаються, підпорядкованість "смаку", а не "культурі", оскільки всілякі ремінісценції, якщо вони не підкреслені, як правило, відкидаються. "Отвори" компонуються більш ретельно, ніж самі "сутності" і структури. Нерідко "машинність", "серійність" — як крайній антисуб'єктивізм. Відібраність засобів і строгі рамки "ідеї" і т.д. і т.ін.

Рисунок-символ. Можна говорити про вплив архаїчного рисунка піктограм, тантризму, сакральних рисунків із кольорових пісків племені навахо, аборигенів, вплив різьблення по дереву, ієрогліфів, каліграфії. Впливів багато, причому впливів навіть у наш час, "навантажених" колосальною кількістю "значень". Особливо — каліграфія — невичерпний континент. Усі ці "значення" емоційно наповнені для нас такою ж мірою, як і для минулих поколінь.

І все ж таки, вся справа у другій транскрипції символу. Енергія. Так само, як і в варіанті з кольором.

9. ГОРИЗОНТАЛЬ — ВЕРТИКАЛЬ

Горизонталь — абсолютне начало. Універсальне і очевидне, а тому повинно бути "засвоєне" "людським виміром". Все універсальне і очевидне повинно обрости м'ясом міфа. І в тому, що Шьонмейкер бачить горизонталь навіть в орбіті Землі навколо Сонця, видно, як далеко може свідомість зайти в процесі "освоєння". На полотно горизонталь потрапляє побіжно, розсікаючи світ і зриваючи раму. Це умовна лінія боротьби двох начал "ян" і "інь", "добра" і "зла", "небесної благодаті" і "гріховного світу".

В Апокаліпсисі горизонталь зникає останньою, коли ангели перестають приносити "сім чаш гніву" і "зникає час". Горизонталь, як один із модулів простору, нерозривно пов'язана з часом. У Корані, коли "небо буде зірвано", залишиться тільки дочасний світ гріха, страшного суду і спокутування. Але одночасно горизонталь — світ гармонії, символ спокою, земної радості і надії. Є і науковий, "пізнавальний" аспект. Горизонталь — універсальний рівень усіх рідких тіл, це лінія відліку в системі координат, елемент жорсткої композиційної схеми в одномірному художньому просторі і засіб виразності в багатомірному. Проте тут і надалі я хочу відійти від "основ" і більшою мірою наблизитися до своїх завдань. Отже, горизонталь — струна. Але чи так це? Горизонталь моря ми бачимо випуклою, можливо, в силу того, що жовта пляма в нашому оці

знаходиться в нижній частині очного дна. І, спостерігаючи відрізок горизонталі двома очима, ми її "спучуємо". Але це півсправи. Горизонталь є горизонталлю, поки не розсікається предметом, наприклад, деревом, і тоді вона деформується в силу "вектора" об'ємів, ваги, руху цього предмета. Світ у принципі дискретний, особливо психічне його сприйняття, а горизонталь — одне із свідчень цього. Горизонталь жива і рухлива, вона дискретна. Це поле діяльності, зрушень, змішень і деформацій.

Вертикаль. Вертикаль — Вавілонська башта, що упирається в бога, це знак людської гордині, торжества духу, несамовитого прагнення вийти за межі того, що є межею. Це колони, що підпирають хмари, це древо життя. Це яблуко, що падає на голову Ньютона. Вертикаль закорінена у вестибулярному апараті, і ми, як і мільйони років тому, шарахаємося від дерева, яке нахиляється. Це древка, на яких маять прапори усіх вір, це космічні багатоступінчасті кораблі храмів, це людина — поки жива — вертикальна. Вертикаль має два напрямки: вгору — вниз: вгору — до надії, вниз — до смутку. Земля і небо "пришпилені" одне до одного вертикаллю. Це милиця інваліда. Це найкоротша віддаль між тим, що є, і тим, що буде. Вгору йде дим від наших цигарок...

Так само, як і в варіанті з горизонталлю, це царина зсувів, дискретних розривів, зміщень. Це точка відліку руху, позаяк будь-яке відхилення від вертикалі сприймається як падіння чи злет, залежно від того, куди воно спрямоване (вліво чи вправо, до нижньої частини чи до верхньої).

І що ж виходить, коли ми суміщаємо обидва ці модулі: горизонталь і вертикаль? Жорстка схема. Неприйнятна для емоції, така, що зв'язує по руках і ногах. Тим більше, коли в цій схемі з'являється

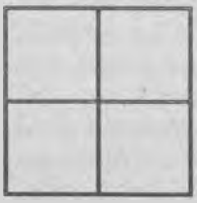

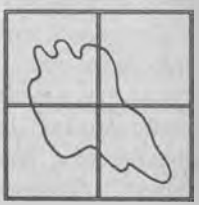

(с. 180) ширяюча форма. Вона застряє, чіпляється за координати, вона дискомфортна, неорганічна і невільна. Але в ній з'являється пристрасть подолання, зусилля розривання, рух, які не знаходять виходу! Форма перестає бути об'єктом, вона стає сутністю і відповідно наділяється "значеннями". Це знак, багатовимірний і багатогранний, але знак. Якщо стати на платформу "марнослів'я", то і знак визначити неможливо. Прокляття якесь із цим "пізнанням"! Туманно, але краще тут було б сказати — знак психічних станів.

Таким чином, ми непомітно виходимо на проблему площини у творі. Горизонталь відділяє верх від низу, створюючи два світи, ніби два середовища, і при переході з одного в інше відбувається "заломлення", яке стверджує не фізичні характеристики двох середовищ, а постулат, що це інший світ, котрий може існувати за законами іншої логіки. Це світ психічний, світ духу. Але все ж таки в якомусь із цих середовищ предмети-сутності раптом можуть матеріалізуватися, оскільки це "інший" світ у межах одного твору. Або зовсім зникнути, лишивши біле "молоко", чи перетворившись у нематеріальну безтілесну кольорову чи ахроматичну форму. При появі ще й вертикалі все значно ускладнюється: середовищ уже чотири. Вони можуть заперечувати одне одного, знаходити одне в одному якийсь відгук, перетинатися, раптом зникати, лишивши тільки початок форми — руху. По суті, це чотири світи. Якщо ці світи розірвати, розсунути, розщепити, пробити отвори, зробити "шурф" на велику кількість глибин, що ми тоді виявимо? То ж то й воно... Ми можемо виявити там позачасове буття *Aeternitas* чи *Aevum*, але можемо й побачити там драконів Утгарду, що вилазять з усіх щілин. Чи навіть те й інше разом. Підміна, знущання, страх, іронія, стусан "серйозному" і благоговіння перед хоралом. Непогано б проміряти землю не кроками, а п'ятьма розчепіреними пальцями, стоячи на одній руці, — не заради

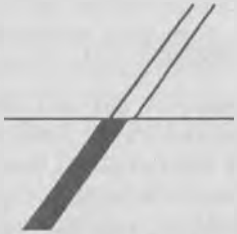

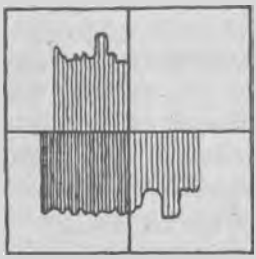

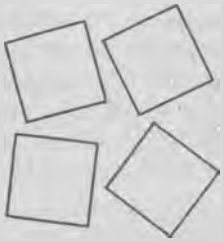

оригінальності, а для того, щоб широти і довготи виглядали інакше. Світ конвенції чудовий, і прийняті правила гри дуже благовидні і розумні, дуже обгрунтовані, але чому у "граючих" такі сумні обличчя? Їм чогось не сказали? Чи вони чогось чекають? Камю: "Елементарні істини — це ті, які ми пізнаємо останніми".

Поряд із формами-сутностями такі ж зміни можуть відбуватися і з часом, який у різних просторах може "жити" за різними принципами, рух змінюється спокоєм, кольори на "крузі" акцентуації можуть поєднуватися в нелогічні пари: колір-середовище і колір-структура, колір-предмет і колір-емоція. Об'єм змінюється площиною, чорно-сіре, ахроматичне — кольором з палітри. Руйнування всіх канонів і утвердження ідеї речі.

10. ДОПОВНЯЛЬНА ФОРМА

Відразу до Матюшина. Це його геніальна ідея, що так і лишилася забутою, оскільки вона "наша". Коротко: якщо круги різних кольорів розташувати перед світлим екраном і вдивлятися в них, то ми побачимо, що круги холодних кольорів мають схильність до утворення кутів, прямизни граней і витягування по горизонталі, в той час як теплі зберігають свою форму і мають тенденцію до згладжу-

вання кутів (у випадку, коли це не круг, а будь-яка інша форма).

Така тенденція розвитку "за Матюшиним" теплих і холодних незалежно від форми колірної плями. Але це півсправи, головне — ще два висновки:

1) Якщо дивитися на червоний круг перед світлим нейтральним екраном, то ми побачимо на екрані світлий блакитнувато-зелений колір, що спалахує по боках від круга. Але коли дивитися в центр круга, то червоний колір меркне і перетворюється в суцільну буру пляму, гасячи червоне і середовище. Якщо відвести око на екран, одержуємо зображення яскраво-червоного і прозоро-зеленого одночасно, і як слід їх боротьби — буре посередині. Таким чином, колір

має формуючі властивості. Ледве помітні зсуви — враження від хвилювання форми. Важлива думка, ми ще повернемося до неї.

2) На цій основі виникнення "тріад". Про це нижче. (Ці думки автора до нашої публікації не ввійшли. — *Прим. ред.*)

Отже, яка могутня форма впливу відкривається перед нами!

Колірна пляма, інертна, нерухома, але під нею палахкотить полум'я доповняльного кольору як пророцтво вибуху, воно лиже язиками вогню краї форми, виплескується протуберанцями, ховається, фехтує, колеться, сигналізує про інший світ. Обертається зворотним знаком, ставить під сумнів усе і вся.

Отже, Матюшин...

Подумаємо про те, якими ми вже не будемо, і підведемо риску. Усі маніфести початку, та й не тільки початку, століття, навіть найвідчайдушніші, зухвалі, ірраціональні, все одно приховано передбачають усе ту ж просторово-культурну перспективу, де людина веде діалог з Богом про раціональне, розумне влаштування світу, міняючись ролями, здійснюючи підміни і зради, але все те ж, "я" — не "я" прозирає в усіх судженнях. І як результат — ідея про божественність, провіденціальну природу мистецтва, про "розумність", про "роль", про "цілі", а далі про "правильне" в мистецтві, заснованому на певних канонах, які довели свою істинність, про спосіб виявлення цієї істинності через "пізнання". "Той, що пізнає, перед пізнаваним" — два не проникних один для одного світи.

Історія європейського раціоналізму. В які б глибини він не сягав, цей дуалізм, такий плідний у науці, завжди десь був присутній, передбачався. Але міф зруйнувався, нічого вже не пізнається. І той, і інший світ ототожнені. Ми опинилися перед вікном, розчиненим у ніч із страхітливо незнайомими світилами. Нарешті ми знаємо, що створені з такого ж матеріалу, як і весь всесвіт. І не має значення, що нам недоступний п'ятий вимір: ми знаємо безліч цих вимірів, але неспроможні щось пізнати. Хоча б з тієї причини, що не знаємо, чим цікавитися. Не вдаючись до цілого ряду теорій, котрі часом трохи тхнуть шарлатанством, а то й просто заснованих на невігластві й обмані, можна з деякою певністю сказати, що світ живої й неживої природи — це світ взаємних випромінювань, взаємопроникнень, екранування, відображення, фокусування, поглиблення, складання та інших факторів взаємного впливу. Куди, звичайно, включена і космічна стихія через ритміку процесів і випромінювань, циклів, переміщень планет, їх впливу на нас, на наш психічний і фізичний стан. Ми опинилися всередині котла, втративши комфортні умови зовнішнього спостерігача, не розуміючи навіть своєї ролі в цьому драматичному всесвіті, позбавленому цілей і пріоритетів.

Виходячи з таких роздумів, ідею доповняльної форми можна

розглянути з іншого боку. З точки зору принципового інтересу до країв предмета і тотального простору. Край предмета маніфестує, що предмета далі цього краю ніби і не існує. Ця загадка зникнення завжди хвилювала художників, і різні стилі і школи по-різному трактували цю проблему. Зворотна перспектива — одна з похідних цієї загадки. Це надзвичайно цікава тема, і одне з рішень об'єктивного плану я наведу далі, коли йтиме мова про Адольфа Гільдебрандта. А поки що акцентуємося на ідеї, що край предметів — це царина драми, царина певного напруження, потенційного неблагополуччя, що може призвести до розриву і розпаду цілісного світу. І ось саме тут у новому розумінні і в іншому плані постає ідея Матюшина про доповняльну форму. Таким чином, уже не колірна пляма, а сам предмет своїм краєм виплескує протуберанці можливого вибуху, неконтрольований рух тектонічних плит, що невмолимо веде до катастрофи.

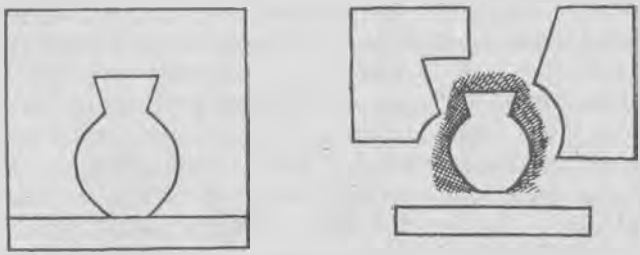

Предмет не перебуває в порожнечі, і блок предмета дотикається до блоку повітряного простору і до блоків інших предметів, утворюючи своєрідну кладку, непроникну для ока. Це безваріантна об'єктивна тримірна реальність, яка нам дана, як єдина і вичерпна. Об'єктивний простір ілюзорний, і, як вже зазначалось, ми існуємо серед чуттєво-перетвореного світу бажаного і можливого, багатозначного і спрямованого до трансцендентного, світу потрясінь і саторі, світу, в якому може відбутися все, що завгодно. Ця відкритість до вторгнення ворогуючих сил — простір палімпсестів. У розривах і зсувах на краях предметів бачиться відблиск далеких спалахів катастроф і заспокійливе дихання вічності.

11. ПРОСТІР

Тут необхідний певний більш чи менш широкий відступ про внутрішній або моральний простір. Треба прослизнути між Сціллою і Харібдою фундаментальних обгрунтувань так, щоб не бути похованим під їх масою. Зачепити всерйоз яке-небудь із цих питань — значить викликати вибух архівного пилу, подібний до ядерного

заряду. Привід же для моїх заміток подвійний і досить визначений. По-перше, особистий, тому що, формулюючи з необхідності, з'ясовуєш для себе суть справи, а по-друге, є й далеке, глибинне завдання — досягти гармонійного стану. Гармонія все ж не є синонімом щастя, оскільки це вже наслідок певного напряму думок і зв'язаних з ними вчинків. Але з усіх численних визначень щастя (обов'язок, розум, відсутність думок, доблесть, дозвілля та ін.) мені ближче визначення Арістотеля в "Політиці": "Повне щастя полягає у можливості безперешкодного застосування наших достоїнств, якими б вони не були". У цьому плані суб'єктивне для нас важливіше за об'єктивне. Важливе те, чого у нас не можна відняти і що має неперехідне значення: "В будь-якому місці, полишені самі на себе, ми все-таки створюємо чи знаходимо своє щастя" (Олівер Голдсміт).

Кожен лишається наодинці з собою, і дуже важливо, хто цей один. За максимою Арістотеля, "щастя належить тим, кому досить самих себе". Але це крайня, я б сказав, безвихідна точка зору в відліку людської долі. Я гадаю, все не так безнадійно, і, незважаючи ні на що, зв'язки зі світом багатогранні, й, звичайно, коригуються тим світлом, яке ми самі випромінюємо. Проте світло "випромінювати" може тільки гармонія, стан, що в практиці дзен визначається як "повсякденні думки", слідування невимушеній течії внутрішньої логіки і пов'язаним з нею вчинкам. Все це неможливо без деякої внутрішньої свободи, певного інтелектуального "поля", множинності рівнів сприйняття. Так чи інакше доводиться торкнутися питання про свободу волі, фундаментального і найважливішого питання будь-якої філософії. Навіть якщо саме це питання не ставиться, воно завжди мається на увазі, приховуючись під поняттями свободи і необхідності. Інакше й бути не може, оскільки за ним таїться відчай покинутого в безмежності розуму, який шукає обгрунтування для власного існування. Теорія "пан-рефлексії" вважає, що всесвіт, щоб усвідомити себе, потребує розуму. І цей розум, подібно до тієї людини у Езопа, котра, випробовуючи Аполлона, питала, чи живий, чи помер горобець під її плащем. Інакше кажучи, чи є обумовленість або необхідність, і якщо є, то в якій мірі, де, в чому і як вони здійснюються: Бог передбачав зраду Іуди, але не він схилив його до даного вчинку — дилема, багаторазово вирішувана, але, можливо, й така, що не має вирішення.

Отже, знову Сцілла і Харібда. Можливість закінчити ці записки стають примарними.

Будемо вважати достатнім, що цей горобець під плащем існує. Не має значення, живий він чи мертвий, важливо, що ми знаємо про це і не вважаємо за потрібне питати у Бога. Таким чином, справа не в дослідженні, доскональному вивченні передісторії питання і

існуючих та можливих заперечень, а в самому факті припустимості такої речі, як свобода волі в досить широких межах. Без припустимості цього будівля "внутрішньої гармонії" руйнується. Запропонована ідея всепроникаючої акцентуації не є для особистості кліткою, чимось від природи раз і назавжди даним. У будь-якій акцентуації на свій лад закладені безліч Христів і Іуд, і вони завжди стоять перед вибором: *або-або*. У будь-якій різновидності людської психіки нема психіки під знаком плюс чи під знаком мінус, всі вони вирішують одну й ту ж саму проблему різними способами. Знаючи про себе дещо, психічний простір можна розширити, не посягаючи на простір сусідньої індивідуальності, не одягаючись в її одяг. Чим внутрішньо багатша людина, тим грандіозніші її можливості в розширенні внутрішнього простору, здатність абсорбувати, вбирати, переробляти на основі природної "гармонії" і власного "внутрішнього ока" — акцентуації. У цьому і полягає свобода волі. Гармонія і свобода волі, свобода волі і гармонія — ось два золотих сплетених кільця. А щодо визначення власної акцентуації, то справа ця, хоч і складна, але не безнадійна, і з деякими погрішностями в чесному діалозі з собою можна визначитися. В усякому випадку, в тій його частині, яка стосується мистецтва. Таким чином, зникає необхідність вивчати школи, стилі, манери. Все це слід знати, але відчужено, як щось необов'язкове для себе, щось рівноцінне і рівнозначне. Важливо лише розуміти, звідки воно "росте", з якої індивідуальності, і, як наслідок, — в яку традицію обряджатися.

Формула Гурджієва: "Знати — значить знати все. Не знати всього — значить не знати. Можливо знати все; і справді, щоб знати все, потрібно знати дуже небагато. Але щоб знати небагато, необхідно спочатку знати вельми багато".

Традиції і стилі не вмирають ніколи, позаяк спираються хоч і на досить великий, але не безмежний ряд акцентуацій, в кінцевому підсумку — на "людський вимір". Інтрига в тому, як час перетворює традицію, що висуває в ній на авансцену, що замовчує. Це історія стилів. І навіть при невідомих нині можливостях майбутньої техніки мистецтва дещо можна досить упевнено прогнозувати.

Тепер, — ближче до теми нашої розмови. Мова не про фізичні і перцептивні властивості простору і різні способи його втілення. Про це сказано достатньо. Мене цікавить, насамперед, основна тенденція в розвитку уявлень про простір. Чому це відбувається і в чому її вузловий, так би мовити, момент? Таким "вузловим" моментом, зовнішнім відносно прихованих процесів, які формують його, є, на мою думку, картинна площина, що була методично і цілеспрямовано руйнована цілим рядом естетичних і формальних

переоцінок цього непорушного і фундаментального раніше бастіону класики.

Нам необхідно з'ясувати, як розуміло картинну площину класичне мистецтво, витоки якого сягають туманно-далеких часів. Це можна зробити на основі чудової книги Адольфа Гільдебрандта "Проблема форми в образотворчому мистецтві". Із цілого ряду ідей виділимо лише те, що стосується нашої теми. Існує дві відміни сприйняття. 1) Далеве, коли спостерігач знаходиться на такій віддалі, що очі дивляться паралельно і сприймають певну загальну картину, в якій зчитуються тільки два виміри. Це площинний образ. Але при наближенні спостерігача виступають явища, вже зв'язані з рухом ока, при більшому наближенні зір перетворюється повністю в дотик. Це: 2) Рухове сприйняття. Цілісна площинна картина — далевий образ. В ньому ми сприймаємо тільки лінії, які не мають перспективи, лежать паралельно до картинної площини. Рухові уявлення — це зорові уявлення про лінії і прості площини. Змінюючи точку зору, ми одержуємо профілі цих відносних площин, тобто форму. Але форма виступає в подвійній ролі, як форма буття і як форма впливу. Мистецтво цікавлять не предмети самі по собі, форми їх впливу, тобто величини відносні, які набувають певного значення лише в своєму певному відношенні одна до одної, що викликає загальне враження. При складанні форм буття ми одержуємо роздроблене уявлення, що не дає сприйняття окремого, зумовленого цілим, і цілого, які тільки в сукупності і спільній взаємодії стають образом форми, тобто формою впливу. Художній зір, таким чином, полягає у сприйнятті цих відчуттів форми на противагу простому знанню форми буття. Ці відносні величини створюють просторове ціле, основним в якому є безперервність. Це ціле можна уявити у вигляді водяної маси, в яку ми занурюємо посудини, обмежуючи окремі об'єми, але не втрачаючи уявлення безперервної водяної маси. Цей об'єм пластично можна оформити, як порожній простір, наповнений частково одиничними об'ємами, частково повітряними тілами, створити схему рухів, які б робили для нас ясним певний безперервний загальний об'єм. Таким чином, ціле виявляється таким же зв'язаним, як і одиничне тіло. Але повернемося до початку. Лише за певною межею віддалення наші очі бачать предмет як далевий образ, все інше, що перебуває перед межею, перед сценою, сприймається як перехід, так що власне простір, який сприймається, лежить за межею і з неї починається. Тіла є ніби точками опору руху погляду всередину, і через це рух набуває об'єму. Таким чином, усі просторові відношення і відмінності форми, виходячи з однієї точки спостереження, прочитуються спереду назад. Але рано чи пізно руху вглиб чинить опір

площина далевого образу, і при цьому русі ми сприймаємо простір як єдність. Цілісному руху притаманна притягальна сила, що йде вглиб. Цьому руху протистоїть, як уже говорилось, далевий образ, за допомогою об'єднання планів, перетину, напряму світла, різних способів модуляції руху тощо. Та це вже деталі. Головне — це концентроване протиставлення площинної дії предметів загальному глибинному уявленню. Таким чином, площина ніби рухається всередину. Можна уявити собі дві скляні стіни, які стоять паралельно. Якщо фігура займе місце між ними, то віддаль між стеклами стане мірою глибини. Фігура, торкаючись стін, живе в площинному шарі і намагається поширитися в площині. А загальний об'єм складається з ряду поставлених один за одним уявних площинних шарів, які потім об'єднуються в явище однорідної міри і глибини. Численні рухові уявлення об'єднуються в площинне з сильним збудженням до глибинного. Цей образ око, що спокійно дивиться, може сприймати без рухової діяльності. Це принцип рельєфу. Творіння набуває певного єдиного масштабу: ясний образ предмета на площині і однорідна глибинна міра для відчуття об'єму. В одній площині, отже, повинно лежати стільки високих точок зображення, щоб вони справляли враження площини. Все, що виступає з площини, міститься вже перед основною межею нашого поля зору і не зчитується спереду назад. Глибинний рух вимагає основної площини, що лежить паралельно до передньої і є ніби тлом для предметів, але головною все ж слід вважати передню, оскільки на ній сходяться висоти фігур. Способів "притиснути" фігури безліч, але в даному випадку важливе обгрунтування необхідності картинної площини. І цей багатовіковий основний принцип "художності" в наш час став навально руйнуватися. Він, правда, став руйнуватися давно, з часу винайдення прямої перспективи, але особливо відчутного удару зазнав він на початку століття з боку кубізму, який принципово вів відлік об'ємів від картинної площини назовні. Змінився вектор руху. Причин цього багато, але передусім — вплив математики; у світ вторглись геометрія Лобачевського, Рімана, Мінковського. Далі — успіх прикладної і теоретичної науки в її фундаментальних напрямках, приголомшливі ідеї психології, нові філософські напрямки і т.ін. Не останнє значення мало й прагнення самих художників до "розширеного" сприйняття, бачення. Але глибоко схована, основна причина лежить зовсім в іншому місці. Та про це далі. А поки що побіжно, мимохідь, потрібно сказати про "пригоди" картинної площини в подальшому. Кубізм зруйнував її об'ємами, футуризм — рухом (позаяк рух на глядача ніколи раніше не допускався), а потім в їх об'єднанні засобами колажу, фротажу, рельєфу, контррельєфу та інших засобів із картини стали виділятися об'єми, спочатку

співіснуючи з площиною, а далі перероджуючись в окремі структури. Але головне в цьому процесі те, що вони забрали з собою з картини колір, фактуру, ясне розуміння колірних площин, як засіб емоційного впливу, тобто колір, "очищений" від "буття". Структури втілилися, зокрема, в 5 принципів Корбюзьє і Міс Ван дер Рое, в "дім-скульптуру", нове розуміння простору, розвиток ідей "криволінійних стін" Франческо Борроомині і ін. і ін. Це, звичайно, не послідовний виклад історії мистецтв, це певний пунктир.

Але площина як ідея "культури", "художності" ще зберігалася в абстрактному мистецтві і, врешті, "спучилась" в опарті. Далі руйнування пішло стрімко. Виділення "речей" у самостійну, самодостатню сутність в опарті, асамблажі Раушенберга, Кепроу, Дайна; мистецтво землі, проекту, "зникаюче мистецтво", реді-мейд та ін. Енвайронменти Г.Фербера, Д.Сігела, К.Олденбурга, Д.Хепсона та ін. Врешті, Флуксус — хеппенінги, деколаж, акції, візуальна поезія, евент, перформенс і т. ін. і т. ін. Картинна площина була переможена, і тим самим спроба розчинити мистецтво в процесах життя, які протікають спонтанно, ніби завершилася перемогою творчого акту над твором. Підкреслено абсурдні акції, що супроводжувалися принципово безглуздими текстами, рухами, ритуалом, а часом і нахабним епатажем, служили єдиній меті — піддати сумніву вартість "здорового глузду", поставити її на одну дошку з "дійством", яке відбувається, і тим самим підкреслити її абсурдність і протиприродність. Але, дивна річ, відбулося протилежне. "Реальність" має таку величезну "масу спокою", що легко поглинула ці випади і присвоїла їх собі як щось нормальне і природне. Абсурд набув такої ж відчутності і культу благополуччя, як і автомобілі, що мчать поруч по шосе. І виявилось, що найбільш абсурдною, зворушливо і тривожно безглуздою, найбільш безпорадно людською, непотрібною і водночас неминучою і великою подією є Картина. Що може бути абсурднішим, ніж картина, що висить на величезній білій стіні, навіть якщо на ній зображена та ж стіна з картиною, котра висить на ній.

А тепер трохи про невидиме, приховане джерело подій. Це найскладніша річ для обгрунтування, але в цьому випадку викладається очищена ідея, ідея схильностей, що в своєму потоці і становленні сплелись в міцну основу. Існує досить обгрунтоване уявлення, що картина, виділившись з вівтаря, взяла з собою у вигляді рами частину його. У процесі секуляризації вона пройшла багато етапів: як вікно, як естетична цінність (за законами краси), як засіб виховання і пізнання і т. ін. І, нарешті, — як нова реальність, що розуміється як повне звільнення спонтанних і особистісних прерогатив. На цьому шляху поряд з досягненнями траплялися і непоп-

равні втрати. У вівтарі картина в поєднанні з ритуалом, текстами, музикою виростала в трансцендентну сутність. Ікону навіть освячували. Анонімність і наповненість надчуттєвим буттям — ось основа її існування.

Втрата однієї з чотирьох категорій — автократії, домінування, творчості чи патерну — призводить до катастрофічних наслідків. Але так чи інакше, чи то шляхом "божественної благодаті", чи то якимось іншим, момент трансцендентного уже вкорінений у нас як захисна реакція перед небуттям. Періодичні спалахи "богошукання" і окультних практик — не наслідок кризи суспільства, навпаки, вони сигналізують про процеси, що призвели до кризи. При швидких суспільних чи наукових змінах босоногий дух не встигає зцементувати будівлю, що знову розсипається, проникнути і обгрунтувати у вертикальному напрямі всі її частини. Гіперномний світ на індивідуальному рівні — це відчуття необхідності і урочистості кожного акту буття, який завжди закріплювався в язичеських і церковних обрядах та святах.

Потреба у щораз новій "серйозності" і ритуалі виявляється і в мистецтві, зокрема у згадуваному руйнуванні картинної площини і в бажанні виходу з вузьких конвенціональних рамок, нав'язаних мистецтву буденністю. У прилученні до нових матеріалів і структур, які мають не культурологічний, естетичний підтекст, а опосередковане відношення до гіперномного "природного" рівня. Звідси і флукус у всіх його різновидах тощо. Але зустріч не відбулася. Спроба на новому витку повернутися до цілісності виявилася безрезультатною, "реальність" спотворила пропорції і поглинула новостворений світ. Дослідивши всі оточуючі острови, ми знову повертаємося на Ітаку, але помічаємо при цьому, що говір нового покоління стає іншим, гортанним, та навіть і птахи літають інакше...

12. З Н А К

Мова палімпсестів не любить визначень — скляних бусів цивілізації. Її цікавить тільки та заповітна країна з зеленою хвірткою... Тому "знак" для неї дерево "бо", під яким прозвучали знаменні слова: "Розкрийте вуха, ченці, безсмертя виграно мною!" Це "ніки", які ніколи не злетять, це книга без обкладинки, це букети, схожі на голови, і голови, схожі на букети, це позаминулорічний лист на балконі, це "туніконосячі", "гості", "фантоми" і "тріумфатори", це птахи, якими говорять дерева, це обривки шпалер у зруйнованій квартирі чи червона кімната на дев'ятому поверсі коробки будинку без перекрить. Це скоморохи смутних часів, це дзвін без серця, це трава, надто приваблива, щоб на неї не лягти. Це вата, яка стирчить з вух, щоб не чути істин. Це скам'янілий шматок

хліба, кинутий у пса. Це ацтекський календар слів. Це "молот відьом" чотирьох пір року, чотирьох вікових категорій і станів духу. Це...

І звідкись здалеку — в наші телеграфні стовпи без дротів, настільки здалеку, що чути тільки відлуння з відкритого в квітучу Ніццу вікна: "Значущість художника вимірюється кількістю нових знаків, які він введе в пластичний вжиток". Це Матісс. Значущість... Нам би тільки вижити. Такі ось наші знаки...

13. ФОРМАТ (КВАДРАТ)

Мій священний templum, з якого ніколи не вилітають 12 шулік, моє небожественне немовля, мій матеріальний світ, мої чотири кутки кімнати. Основа золотих перетинів. Це світ рівноваги і гармонії, одвічно інертний, що чекає наповнення. Формат, котрий не диктує руху і не має часу. Реальне поле для зрізаних форматів. Він легко розсікається на подібні до себе світи. Він вмістилище духовного світу, — круга, і людини — рівнобедреного трикутника. Він чотири сторони світу, відкриті всім вітрам, це плита надгробка, це криниця прозорої води. За "Християнською топографією" Косьми, земля, подібно до скінії, має форму чотирикутника.

Хто не горить душею,
Тому не розкрию нічого;
Хто не тужить,
Того не розів'ю.
І нічого не відповім тому,
Хто не скаже ні слова
Про три кути квадрата,
Коли я йому поясню один кут.

(Конфуцій. Із книги "Луньюй")

CONTENTS:

CHRONOGRAPH

"To be not romantics but rationalists..."
(Conversation with Myroslav Popovych.) 4

CHRONICLE OF THE FIRST AND THIRTEENTH CENTURIES

Pritsak O. The Origin of Rus.
(Continuation. Transl. from English by O.Butsenko and Yu.Olijnyk.) 12
Kostomarov M. Slav Mythology. (Continuation.) 35

CHRONICLE OF THE THIRTEENTH AND EIGHTEENTH CENTURIES

Shelukhin S. The Name of Ukraine. 50

CHRONICLE OF THE NINETEENTH CENTURY

Shevchuk V. The Book-Confession. 64
Petrov V. The Farmerism and Europe. 66
Kulish P. The Farmer's Philosophy. 78

CHRONICLE OF THE TWENTIETH CENTURY

Gorokhovski Ye. Viktor Petrov — the Pages of Creative Legacy. 90
Petrov V. The Archaelogy and the Sociology. 99
Domontovych V. The marsh Lucrosa. 102
G. S. To the times to come. 117
Malaniuk Ye. To the Problem of the Culture Process. — Hierarchy. — Poems 119

SPIRITUAL COSMOS OF THE UKRAINIANS

Bondarenko G. Cupyna neopalyma 136

MARKS OF UKRAINIAN NOTION

Alivantseva O. From Katerynoslav by Birth. 140
B. O. Olena Petrivna Blavatska. 143
Zhelikhovska V. Radda-Bai. (Fragments from the biographical essay.) 144
Blavatska O. Evangelical esoterism. 148
Short Quotations from the Works of O.Blavatska. 157

FORMS AND IMPIRINTS

Makarov A. Reflections of a post-modernist. 158
Dubovyk O. Palimpsests. 159

Здано до набору 25.12.91. Підписано до друку 07.04.92. Формат 60 × 90 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 12. Умовн. фарбовідб. Обл.-вид. арк. 13,98. Зам. Тираж 15 000 пр. Ціна вільна.

Рукописи не рецензуються і не повертаються. Позиція редакції не завжди збігається з думкою авторів.

Адреса редакції: 252001 Київ, вул. М. Грушевського, 1 д.
Телефон: 293-64-36.

Київська фабрика друкованої реклами, 252067 Київ, вул. Виборзька, 84.

4 сторінка обкладинки
О.Дубовик.
Цикл "Тріумфатор".
Папір, гуаш. 40 × 40.
1990 р.

О.Дубовик.
Цикл "Фантоми".
Папір, гуаш. 120 × 120.
1990 р.

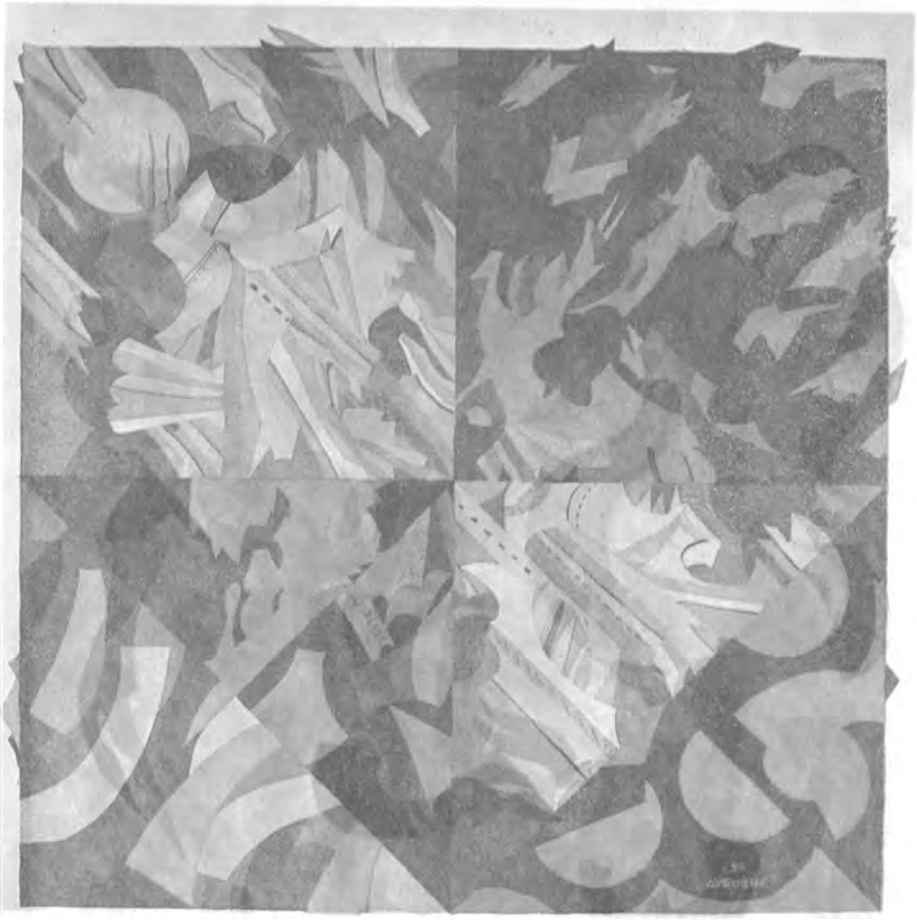

Український культурологічний альманах.

Хроніка 2000

Наш край
Випуск 2
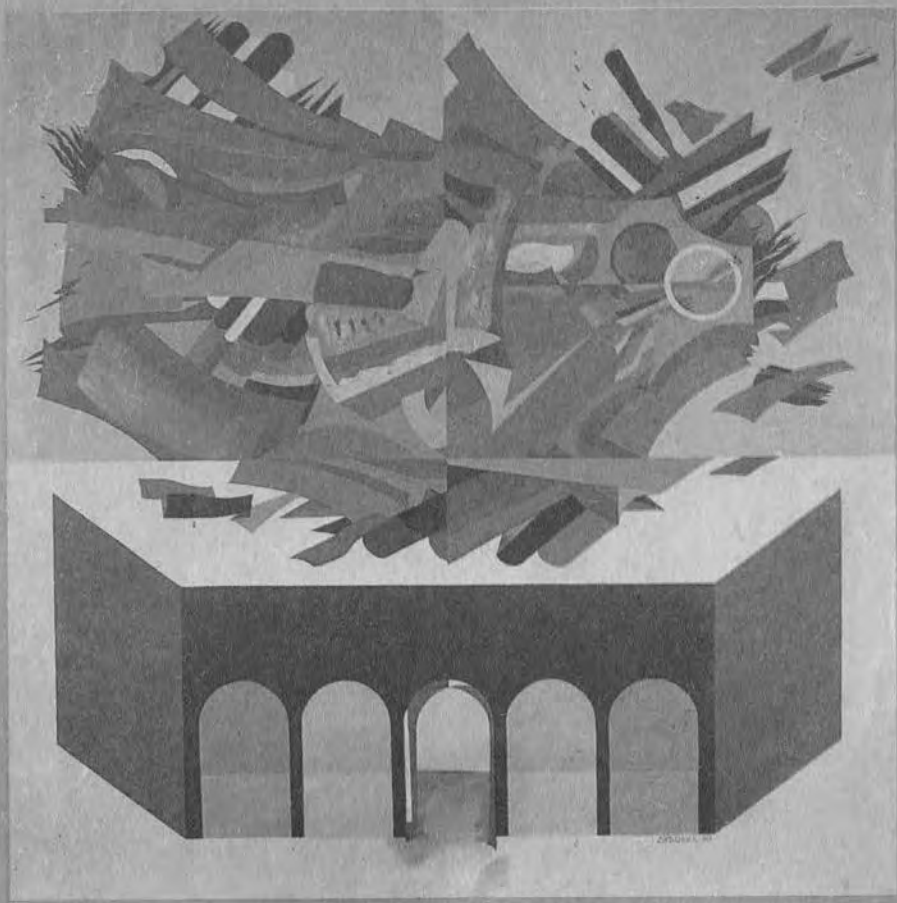
Карби української думки
Історія в портретах
У світлі культурології
Мистецькі обрії
Між Сходом і Заходом
З привідчинених спецфондів
Духовний світ українців